

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОВБАСЮК Степан Валерійович

УДК 340.12:342.5

ДИСЕРТАЦІЯ

ІНСТИТУЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ:

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.В. Ковбасюк

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
КРИЖАНОВСЬКИЙ Анатолій
Федорович

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Ковбасюк С. В. Інституційна характеристика сучасної держави: теоретико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація присвячена загальнотеоретичному дослідженню особливостей інституційних характеристик сучасної держави як певної цілісності, виокремленої з соціального середовища та організованої як система взаємопов'язаних елементів, орієнтованих на забезпечення належних умов реалізації та захисту прав і свобод. Робота складається з трьох розділів, в яких проаналізовано генезу та методологічні засади інституційного підходу в дослідженні сучасної держави, визначено інституційні засади системи сучасного суспільства та охарактеризовано інституційний вимір сучасної держави.

Невід'ємною складовою дослідження державно-правових явищ є належним чином сформульована методологія, яка не тільки визначає загальні та спеціальні напрями дослідження, але й розкриває світоглядну позицію дослідника. Від вдалого методологічного планування залежать подальші перспективи не лише розкриття предмета, але й формування положень щодо удосконалення чинного законодавства.

В дисертації використано методологічні підходи, принципи та методи наукового пізнання. Застосовано наукові досягнення у сферах філософії, теорії держави і права, історії держави і права, політології та соціології.

Основним обрано інституційний підхід, застосування якого забезпечує можливість виявлення та дослідження безперервності державотворення – від

додержавних соціальних об'єднань минулого до наддержавних утворень сучасності. Завдяки цьому стало можливим проаналізувати наступництво та розвиток держави, виявити особливості нормативного забезпечення її функціонування як самостійного інституту, а також виділити власні інститути сучасної держави.

Одночасно з інституційним використано функціональний, ціннісний, системний і міждисциплінарний підходи. В основу методології дослідження інституційної характеристики сучасної держави обрано принципи об'єктивності, історизму та плюралізму.

Дослідження інституційної характеристики сучасної держави здійснено у відповідності до певних методів. Особливої уваги приділено використанню спеціальних методів загальнотеоретичної юриспруденції, зокрема формально-юридичного та порівняльно-правового.

Формально-юридичний метод використано при дослідженні правових засад організації зовнішньої та внутрішньої форми сучасної держави, аналізові нормативно-правових актів, якими регламентовано основні інститути держави та визначено напрями державної діяльності.

Порівняльно-правовий метод є одним із важливих засобів вивчення та зіставлення інститутів різних держав сучасності. Завдяки його застосуванню стало можливим встановити загальні та особливі характеристики інститутів різних сучасних держав. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити порівняльне дослідження основоположних соціальних інститутів в архітектурі сучасного соціуму.

При встановленні ролі і значення політологічних, економічних та юридичних складових інституційної теорії в державознавстві з'ясовано, що зазначені складові інституційної теорії надають можливість всебічного аналізу держави та її інститутів, як з точки зору їх організації та функціонування, так і взаємовідносин з навколишнім середовищем. Інституційна теорія закладає

засади розуміння загальних процесів розвитку державних інститутів, а відповідно, можливості прогнозування їх подальшого буття.

Особливої уваги приділено дослідженню комплексності інституційного підходу, який має прояв при формуванні так званого «нового інституціоналізму», вихідним положенням якого є синтез методологічних підходів М. Оріу у сфері публічного права із соціологічним підходом Е. Дюркгейма. Синтезуюча функція інституціоналізму як методологічної концепції зумовила застосування інституційного підходу при дослідженні державних і управлінських явищ як у правознавстві, так і в неюридичних дисциплінах.

Отримало загальнотеоретичне обґрунтування положення, що інституційний підхід посідає важливе місце не тільки в економічних, але і в сучасних юридичних дослідженнях. Завдяки використанню інституційного підходу стало можливим розкриття особливостей розвитку та формування ключових соціальних інститутів, а відтак і норм, які створюються для упорядкування відносин у цій сфері. Інституційний світ, із своїми правилами та організаціями, елементами та функціями, розвивається в силу рушійної енергії потреб соціуму, для задоволення і обслуговування яких ці інститути власне і створюються.

Інституційний аналіз сучасної держави передбачає вивчення держави як певного інституту суспільства, тому він неможливий без характеристики архітектури сучасного суспільства та основних трансформаційних процесів, які формують підвалини існування сучасної держави. Основою побудови концепції сучасного суспільства є модерністська парадигма, в рамках якої процес формування сучасного суспільства вченими описується в категоріях «традиційного» і «сучасного» суспільства.

Відмінною характеристикою архітектури сучасного соціуму є значна роль віртуальних інститутів. Комунікативні інтернет-технології роблять можливим

миттєвий пошук потрібної інформації. На теперішній час практично будь-яка з верств населення користується (отримує, передає, аналізує) інформацією, яка перебуває у відкритому доступі. Інтернет створює унікальні умови комунікації (в часі та просторі) між людьми. Завдяки інтернет-ресурсам люди отримують можливість працювати (онлайн-бізнес, фріланс), навчатися, висловлювати політичну позицію та навіть брати участь в управлінні державою (електронна демократія). Саме наявність соціальних інститутів віртуального простору є відмінною характеристикою інституційного виміру сучасної держави.

Одним із характерних процесів, в якому знаходить своє відображення соціальна еволюція, є інституціоналізація. Термін «інституціоналізація» розглядається в літературі подвійно: по-перше, як установа, створення, формування нових інститутів (наприклад, створення численних партій і поява багатопартійної системи); по-друге, як закріплення, укорінення і стабілізація уже існуючих інститутів (наприклад, багатопартійна система стає необхідним елементом політичної системи і партійна конкуренція розглядається суспільством як благо). Часто інституціоналізація трактується авторами одночасно і як створення, і як укорінення інститутів.

При дослідженні генези соціального розвитку можна ідентифікувати постійні процеси інституціоналізації різноманітних відносин. Беручи початок у первісних формах організації влади, проходячи бурхливі моменти державотворення, невпинного розвитку суспільства, зміни його політичної, економічної та соціальної сутності, формується держава нового типу.

Можна констатувати, що зміни в сучасному суспільстві призводять до формування концепції інституційної конкуренції. В інституційному плані слід виокремлювати рівні інституційної конкуренції, а саме: 1) міждержавний рівень, на якому формується «ринок інститутів» та відбувається посилення інституційної конкуренції між державами і міжнародними організаціями; 2) внутрішньодержавний рівень, на якому формується конкурентне середовище

у відносинах між загальнодержавними і регіональними інститутами. Своєю чергою, на цьому рівні інституційна конкуренція може бути типовою – конкуренція між формальними інститутами, та нетиповою – конкуренція між формальними та неформальними інститутами.

Зазначені обставини та загальні глобалізаційні тенденції стали засадами інституціоналізації наддержавних і наднаціональних інститутів. Наддержавність виникає на етапові реалізації цілей і завдань міжнародної організації, встановлених в установчому договорі або інших міжнародних договорах організації. Суверенні держави-члени закріплюють у своєму законодавстві положення про можливість покладання державних прав на міжнародну організацію. Такі наддержавні утворення є відображенням розвитку державотворчих процесів у сучасний період і, по суті, наслідками безперервного процесу інституціоналізації у соціальній сфері.

Ключовим інститутом політичної системи сучасного суспільства є держава. Державотворення – це складний та багатогранний процес, результатом якого є збалансована організація здійснення публічної влади над суспільством на певній території. Держави створюються, видозмінюються, розпадаються та розвиваються. Відображенням розвитку держави є поступовий рух до домінування серед функцій і завдань держави, забезпечення реалізації та захисту прав і свобод громадян. Саме такі процеси характеризують державу як сучасну.

Сучасне суспільство генерує такі вимоги, щоб їх забезпечувала держава: космополітичність, мобільність, належний стан навколишнього середовища, секулярність, розвиток та заохочення технологічних змін тощо.

Важливим моментом інституціоналізації сучасної держави є її розгляд як певної цілісності. Проблема цілісності держави уявляється вельми актуальною для державознавства. Дослідження категорії «цілісність» та її характеристик на філософському рівні дозволило сформулювати основні підходи до вивчення

саме особливостей держави та її цілісності. Методологічною основою дослідження цілісності є холізм, вихідним положенням якого є розгляд цілого як якісно нового утворення, яке має властивості і природу, не тотожну властивостям і природі частин, що утворюють ціле.

Загальна характеристика сучасної держави як особливого інституту політичної системи суспільства надає можливість здійснити подальший аналіз інституційного виміру шляхом дослідження та класифікації її інститутів.

Ефективність і легітимність сучасної держави виявляється прямо пов'язаною з формуванням демократичного державного ладу. Тому дуже важливим є з'ясування ролі інститутів держави у формуванні демократичного режиму в тій чи іншій країні.

На теперішній час новою тенденцією в рамках ринку інститутів стає увага до суб'єктного елементу інститутів. Для успішної імплементації організаційних і нормативних елементів інституту держави запозичують не тільки організації й норми, але й суб'єктне наповнення інститутів.

Формування нової інституційної системи сучасного суспільства призводить до зміни ролі державних інститутів і держави в ній. Сучасна інституційна система характеризується високим ступенем інституційних взаємодій при низькому рівні ієрархізації та різновекторності руху інформації, що призводить до рівномірного розподілу ресурсів і владних повноважень. В інституційній системі сучасної держави формується декілька осередків інституціоналізації, внаслідок чого формується нова конкурентна парадигма розвитку інститутів сучасної держави.

Виходячи з основних підходів до визначення сутності інституціоналізації в державно-правовій сфері можна виокремити такі її складові:

- 1) нормативні – формування стійких моделей поведінки суб'єктів, закріплення цих моделей у різних джерелах права;

2) організаційні – організаційне забезпечення ефективного функціонування встановлених моделей поведінки суб'єктів за допомогою створення різних соціальних структур, формування механізмів громадського контролю та зовнішніх атрибутів інститутів;

3) функціональні – формування цілей і завдань, а на їх основі напрямків діяльності інститутів. Функції інститутів насамперед полягають у консолідації суспільства і регулюванні взаємовідносин між суб'єктами;

4) суб'єктні – інститути формують систему статусно-рольової диференціації, поділу праці, що призводить до професіоналізації індивідів. Саме в інститутах поділ функцій і відносини взаємозалежності між індивідами стають відтворюваними, що обумовлює формування якісно нових вимог до суб'єктів, які формують інститут.

Обґрунтовано поняття юридизації інституціоналізації, під якою слід розуміти процедуру надання правового змісту загальним процесам створення та укорінення інститутів, яка засновується на двох ключових критеріях: легалізації легітимних інститутів та наявності правової форми їх діяльності.

Інституціоналізація призводить до впорядкування суспільних відносин та підвищує рівень інституційної і соціальної довіри до інститутів, що значною мірою посилює роль певних інститутів, дозволяє їм більш ефективно виконувати свої функції. Результатом реалізації зазначених складових є створення ефективного інституту держави.

До ознак інституту сучасної держави слід відносити такі:

1) автономний елемент держави, статус і положення якого закріплено у правових нормах;

2) організаційна структура, яка складається з окремих взаємопов'язаних елементів і є частиною більшої структури – держави;

3) чітке функціональне спрямування – основною метою є створення умов для регулювання та фактичне впорядкування певної групи відносин;

4) відповідність правам і свободам людини;

5) державотворча мобільність – здатність до міжінституційної конкуренції та діджиталізації.

Під інститутом сучасної держави слід розуміти регламентовану правовими нормами, порівняно автономну, здатну до міжінституційної конкуренції та діджиталізації організаційно-структурну складову держави, функціональним спрямуванням якої є створення умов для регулювання та фактичного впорядкування певної групи відносин у соціумі відповідно до прав і свобод людини.

Обґрунтовано доцільність здійснення загальної класифікації інститутів держави за таким критерієм, як особливості форми буття інституту, відповідно до якої слід виокремлювати інститути віртуального простору та інститути реального середовища.

Встановлено, що інституціоналізація інститутів сучасної держави має вплив на їх ефективність за двома напрямками. По-перше, інституціоналізація призводить до впорядкування суспільних відносин взагалі та владних відносин, зокрема. По-друге, інституціоналізація державної влади призводить до встановлення раціонального типу легітимності, що означає встановлення якісно нового порядку взаємовідносин між владою і суспільством. Результатом інституціоналізації в державі є підвищення рівня інституційної та загальної довіри до влади.

Зроблено висновок, що основною особливістю інституційної системи національної держави є її замкненість і пошук національної ідентичності, відповідно, процес інституційного будівництва в національній державі засновано на побудові унікальної системи інститутів. Своєю чергою, сучасна держава є відкритою інституційною системою, яка формується у процесі взаємодії з іншими державами та міжнародними інститутами. Основною

особливістю сучасної держави є залучення до глобалізаційних процесів та ринку інститутів.

Ключові слова: глобалізація, державна влада, державний суверенітет, електронне урядування, діджиталізація в державній сфері, інститути сучасної держави, інституціоналізація, наддержавні утворення, механізм держави, правовладдя, сучасна держава.

ANNOTATION

Kovbasiuk S. V. Institutional characteristics of a modern state (theoretical-legal research). – Qualification academic paper retaining manuscript rights.

The thesis stands for a Candidate's degree in Law, speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – National University «Odessa Law Academy». Odesa, 2021.

The dissertation is devoted to a general theoretical study of the features of institutional characteristics of a modern state as a certain integrity, separated from the social environment and organized as a system of interrelated elements focused on ensuring proper conditions for the implementation and protection of rights and freedoms. The thesis consists of three sections, in which the genesis and methodological foundations of the institutional approach in the study of a modern state are analyzed, institutional foundations of the system of a modern society are designated and the institutional dimension of a modern state is characterized.

An integral part of the study of state and legal phenomena is a properly formulated methodology, which not only ascertains the general and special areas of research, but also reveals the worldview of the researcher. Further prospects for the development of the subject as well as the formation of provisions for improving the current legislation depend on successful methodological planning.

It should be noted that methodological approaches, principles and methods of scientific cognition have been used in the thesis. Scientific achievements in the field

of philosophy, theory of state and law, history of state and law, political science and sociology were used.

The institutional approach was chosen as the main one, because its application provides an opportunity to identify and research the continuity of state formation, from pre-state social associations of the past to supra-state formations of the present. Due to this, it became possible to analyze the succession and development of the state, to identify features of regulatory support for its functioning as an independent institution and to identify the institutions of a modern state.

Along with the institutional one, functional, value, systemic and interdisciplinary approaches were used in the research.

We have chosen such principles as objectivity, historicism and pluralism as the basis for the methodology of studying the institutional characteristics of a modern state.

The research of the institutional characteristics of a modern state was also carried out in accordance with certain methods. Particular attention was paid to the use of special methods of general theoretical jurisprudence, including formal legal and comparative legal methods.

The formal legal method was actively used in the study of the legal foundations of the organization of external and internal forms of a modern state, as well as in the analysis of normative legal acts that regulate the main institutions of a state and identify areas of state activity.

The comparative legal method is one of the important means of studying and comparing the institutions of different contemporary states. Due to its application, it became possible to ascertain the general and special characteristics of the institutions of different modern states. The comparative legal method also allowed to conduct a comparative study of fundamental social institutions in the architecture of a modern society.

Establishing the role and significance of political science, economic and legal components of institutional theory in state studies, it was ascertained that these components of institutional theory provide a comprehensive analysis of a state and its

institutions, both in terms of their organization and functioning as well as relationship with the environment. Moreover, institutional theory lays the foundations for understanding the general processes of development of state institutions, and accordingly, the ability to predict their future existence.

Particular attention was paid to the study of the complexity of the institutional approach, which is manifested in the formation of the so-called «new institutionalism», which starting point is the synthesis of M. Oriu's methodological approaches in public law with the sociological approach of E. Durkheim. The synthesizing function of institutionalism as a methodological concept has led to the application of the institutional approach in the study of state and administrative phenomena both in jurisprudence and non-legal disciplines.

The general theoretical substantiation of the provision that the institutional approach retains an important place not only in economic but also in modern legal research has been obtained. Due to the use of the institutional approach, it became possible to reveal the peculiarities of the development and formation of key social institutions, and thus the norms that are created to regulate relations in this area. The institutional world, with its rules and organizations, elements and functions, develops due to the driving energy of the needs of a society, which these institutions are actually created to meet and serve.

Institutional analysis of a modern state involves the consideration of a state as a certain institution of a society, so this analysis is impossible without characteristics of the architecture of a modern society and the main transformation processes that form the foundations of a modern state. The basis of the concept of a modern society is the modernist paradigm, in which the process of modern society formation is described by researchers in the categories of «traditional» and «modern» society.

A distinctive feature of the architecture of a modern society is the significant role of virtual institutions. Communicative Internet technologies enable instant search for the necessary information. Today, almost any segment of the population uses (receives, transmits, analyzes) information that is publicly available. Internet creates the unique conditions for communication (in time and space) between people. Thanks

to Internet resources, people get the opportunity to work (online business, freelance), study, express their political position and even participate in government (e-democracy). It is the availability of social institutions of virtual space that is a distinctive feature of the institutional dimension of a modern state.

One of the characteristic processes which reflects social evolution is institutionalization.

The term «institutionalization» is considered in the scientific literature in two ways: firstly, as an establishment, creation, formation of new institutions (for example, creation of many parties and emergence of a multiparty system); secondly, as the consolidation, rooting and stabilization of existing institutions (for example, the multiparty system becomes a necessary element of the political system, and party competition is considered by society as a benefit). Often institutionalization is interpreted by the authors both as the creation and as the rooting of institutions.

Researching the genesis of social development, we can identify the ongoing processes of various relationships institutionalization. Originating in the primal forms of power organization, going through turbulent moments of state formation, continuous development of a society, changes in its political, economic and social essence, a new type of state is being formed.

It can be stated that changes in a modern society lead to the formation of the concept of institutional competition. In the institutional aspect it is necessary to allocate levels of institutional competition, namely: 1) the interstate level at which the «market of institutions» is formed, and institutional competition between states and international organizations is growing; 2) national level, which forms a competitive environment in relations between state and regional institutions. In its turn, at this level institutional competition can be typical – competition between formal institutions, and atypical – competition between formal and informal institutions.

These circumstances and general globalization trends have become the basis for the institutionalization of supranational institutions. Supremacy arises at the stage of realization of the purposes and tasks of the international organization established in the constituent treaty or other international agreements of the organization. Sovereign

member states enshrine in their legislation the possibility of imposing state rights on an international organization. These supranational formations are a reflection of the development of state-formation processes in a modern period, and, in fact, are the consequences of a continuous process of institutionalization in the social sphere.

The key institution of the political system of a modern society is a state. State formation is a complex and multifaceted process which results in a balanced organization of public authority over society in a given area. States are created, modified, disintegrated and developed. A reflection of the development of the state is the gradual movement towards dominance of ensuring the implementation and protection of the rights and freedoms of citizens among other functions and tasks of the state. Such processes characterize the state as a modern one.

Modern society generates the following requirements to be provided by the state: cosmopolitanism, mobility, the proper state of the environment, secularism, development and promotion of technological change, and others.

An important aspect of a modern state institutionalization is its scrutiny as a certain integrity. The problem of the integrity of a state seems to be rather urgent for state study. The research of the category of integrity and its characteristics at the philosophical level allowed to formulate the main approaches to the consideration of the peculiarities of a modern state and its integrity. The methodological basis for the study of integrity is holism, which starting point is the consideration of the whole as a qualitatively new formation that has properties and nature not identical to the properties and nature of the parts that make up the whole.

The general characteristics of a modern state, as a special institution of the political system of society, provides an opportunity to conduct further analysis of the institutional dimension by studying and classifying its institutions.

The efficiency and legitimacy of a modern state is causally related to the formation of a democratic state system. Therefore, it is particularly important to clarify the role of state institutions in the formation of a democratic regime in different countries.

Today, a new trend in the market of institutions is the attention paid to the subjective element of institutions. For the successful implementation of organizational and normative elements of the institution, the states borrow not only organizations and norms, but also the subjective content of institutions.

Formation of the new institutional system of a modern society leads to a change in the role of state institutions and the state within it. The modern institutional system is characterized by a high degree of institutional interaction with a low level of hierarchy and multi-vector movement of information, which leads to an even distribution of resources and power. In the institutional system of a modern state, several centers of institutionalization are formed, as a result of which a new competitive paradigm of development of the institutions of a modern state is formed.

Based on the main approaches to defining the essence of institutionalization in the state and legal sphere, we can distinguish the following components:

1) normative – formation of a stable models of subject's behavior with subsequent consolidation of these models in different sources of law;

2) organizational – organizational support for the effective functioning of the established patterns of behavior of subjects through the creation of various social structures, formation of mechanisms of public control and external attributes of institutions;

3) functional – formation of the goals and objectives, and on their basis directions of the institution's activities. Functions of the institutions are primarily to consolidate society and regulate relations between actors;

4) subjective – institutions form a system of status-role differentiation, division of labor that leads to the professionalization of individuals. It is in institutions that the division of functions and the relationship of interdependence between individuals become reproducible, that leads to the formation of qualitatively new requirements for the subjects that form the institution.

The concept of legalization of institutionalization is substantiated, that should be understood as a procedure of providing legal content to the general processes of

creation and implementation of institutions, which is based on two key criteria: legalization of legitimate institutions and the legal form of their activities.

Institutionalization leads to the regulation of social relations and increases the level of institutional and social trust in institutions, which significantly strengthens the role of certain institutions, that allows them to perform their functions more effectively.

The result of the implementation of these components is the creation of an effective institution of a state.

The features of the institution of a modern state are the following:

- 1) it is an autonomous element of a state, which status and provisions are enshrined in legal norms;
- 2) it is an organizational structure that consists of separate, interconnected elements and is part of a larger structure – the state;
- 3) a clear functional direction – the main purpose is to create conditions for regulation and actual streamlining of a particular group of relations;
- 4) accordance with human rights and freedoms;
- 5) state-formation mobility – the ability to inter-institutional competition and digitalization.

Under the institution of a modern state we should understand: regulated by law, relatively autonomous, capable of inter-institutional competition and digitalization, organizational and structural component of the state, which functional direction is to create conditions for regulation and actual organisation of a certain group of relations in a society in accordance with human rights and freedoms.

The expediency of carrying out the general classification of institutions of the state by the criterion of features of their form of existence is grounded in the thesis. According to this criterion it is necessary to allocate institutions of virtual space and institutions of the real environment.

It is ascertained that the institutionalization of a modern state institutions has an impact on their effectiveness in two ways. Firstly, institutionalization leads to the regulation of social relations in general, and power relations in particular. Secondly,

the institutionalization of state power leads to the establishment of a rational type of legitimacy, which means the establishment of a qualitatively new order of the relationship between government and society. The result of institutionalization in a state is an increased level of institutional and general trust in government.

It is concluded that the main feature of the institutional system of the nation state is its isolation and search for national identity, respectively, the process of institutional building in the nation state is based on the construction of a unique system of institutions. In its turn, the modern state is an open institutional system that is formed in the process of interaction with other states and international institutions. The main feature of a modern state is the involvement in globalization processes and the market of institutions.

Key words: globalization, state power, state sovereignty, e-government, digitalization in the state sphere, institutions of a modern state, institutionalization, supracstate formations, state mechanism, rule of law, modern state.

Список публікацій здобувача

Колективні монографії:

1. Ковбасюк С.В. Поняття та класифікація інститутів держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 284–294.
2. Ковбасюк С.В. Інституційний підхід у дослідженні держави. *Креативність загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 293–310.
3. Ковбасюк С.В. Міждисциплінарний підхід у дослідженні інституціоналізації державної влади. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 198–209.

Статті, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

4. Ковбасюк С.В. Взаємозв'язок змін функцій і інститутів держави в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2007. Вип. 36. С. 111–116.
5. Ковбасюк С.В. Классификация институтов государства. *Юридический вестник*. 2007. № 3. С. 12–17.
6. Ковбасюк С.В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса, 2009. Вип. 50. С. 177–182.
7. Ковбасюк С.В. Інститут та інституціоналізація як вираження міждисциплінарного підходу в дослідженні державної влади. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 5. С. 28–33.
8. Ковбасюк С.В. Напрями інституціоналізації недискримінації в Україні. *Підприємництво, господарство і право* : наук.-практ. госп.-правовий журнал. 2019. № 12. С. 259–263.
9. Kovbasiuk S.V. Ways of state power institutionalization in modern state. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 5. P. 96–101.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Ковбасюк С.В. Інституційний підхід у юриспруденції. *Розвиток методології сучасної юриспруденції* : матеріали IV Наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурілова. (м. Одеса, 27–28 берез. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 81–83.
11. Ковбасюк С.В. Електронний уряд як засіб подолання деформалізації інститутів держави. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). Одеса : Гельветика, 2017. Т. 1. С. 133–135.
12. Ковбасюк С.В. Особливості інституціоналізації сучасної держави. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах*

європейської інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.). Одеса : «Гельветика», 2018. Т. 1. С. 93–95.

13. Ковбасюк С.В. Традиції та новації вчень інституціоналізації. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 верес. 2018 р.). Одеса : Гельветика, 2018. С. 63–65.

14. Ковбасюк С.В. Інституціоналізація принципу недискримінації в українському праві і державі. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 17 трав. 2019 р.). Одеса : Гельветика, 2019. Т. 1. С. 97–101.

15. Ковбасюк С.В. Демократичні інститути у формуванні правової держави. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : матеріали Міжнар. круглого столу онлайн (м. Одеса, 20 груд. 2019 р.). С. 53–57.

16. Ковбасюк С.В. Сучасна модель соціальної держави. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 93–95.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
-----------------------	----------

ВСТУП	21
--------------------	-----------

РОЗДІЛ 1. Генезис та методологічні засади інституційного підходу

1.1. Методологічні засади дослідження інституційних характеристик сучасної держави	30
1.2. Роль і значення політологічних, економічних та юридичних складових інституційної теорії в державознавстві	48
1.3. Сучасний стан та перспективи застосування інституційного підходу в юриспруденції	72

РОЗДІЛ 2. Інституційні засади суспільства і сучасної держави

2.1. Основоположні інститути в архітектурі сучасного соціуму	90
2.2. Інституціоналізація як фактор розвитку від додержавних до наддержавних утворень	111
2.3. Інституційний базис сучасної держави, аспекти цілісності та стабільності	129

РОЗДІЛ 3. Інституційний вимір сучасної держави

3.1. Інститути держави в координатах сучасних викликів	142
3.2. Типологічні характеристики інститутів сучасної держави	160
3.3. Змістовно-функціональна характеристика інституціоналізації інститутів сучасної держави	176

ВИСНОВКИ	196
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200
---	------------

ДОДАТКИ	223
----------------------	------------

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Інституційна характеристика держави пов'язана з розглядом її як виокремленої із соціального середовища певної цілісності, організованої системи різноманітних елементів, що перебувають у взаємній залежності та виконують певні функції. Відтак, аналізу підлягають сучасна держава як самостійний інститут політичної системи та інститути сучасної держави як особливі її складові.

На теперішній час дослідження інститутів держави є неможливим без використання міждисциплінарного підходу, який підриває інерцію типологічного способу правового мислення, що неминуче складається під впливом дисциплінарного підходу, а також дозволяє в нових поняттях і термінах не лише відобразити динаміку правової та державної сфер, але й розширити бачення перспектив розвитку юридичної сфери в цілому та окремих її напрямків. Ця нова орієнтація тягне за собою два фундаментальні наслідки: по-перше, веде до розширення поля традиційного дослідження, отже відтепер необхідно досліджувати не тільки інститути, яких регламентовано правом, але й ті інститути, що повністю або частково правом ігноровано, по-друге, обумовлює зміну точки зору всередині традиційного поля дослідження, тому навіть регламентовані правом політичні інститути мають вивчатися не лише в рамках юридичного підходу. Це розширює поле зору у дослідженні різних сфер соціального буття й уможливорює аналіз політичної, економічної та правової системи з урахуванням особливостей їх взаємного впливу та взаємодії.

Евристично-пізнавальний потенціал інституційного підходу до досягнення сучасної держави як надскладного структурно-системного утворення, сукупності інституцій, норм, правил, законів, інструментарію, моделей поведінки, звичаїв, цінностей, санкцій, стимулів тощо, уможливорює з'ясування принципів функціонування цього комплексного утворення, здатності держави протидіяти негативним тенденціям в умовах сучасних економічних, політичних і соціокультурних трендів та викликів.

Якісна характеристика інституційного виміру сучасної держави багато в

чому залежить від досліджень процесів інституціоналізації. Інституціоналізація держави – спосіб та інструмент зміцнення і ствердження державності, посилення її дієвості для соціуму, з одного боку, і спосіб та інструмент утримання державної влади в рамках, прийнятних для суспільства, – з іншого. Із цих позицій інституціоналізація – це невинний процес не тільки розвитку й удосконалення інститутів держави для забезпечення її стійкості і стабільності, але й динаміки (ефективності). Разом із тим, інституціоналізація – нелінійний, «не прямо націлений» процес. Історія України сповнена прикладами послаблення інститутів держави (Русь, Козацька держава, радянська Україна, сучасна незалежна Українська держава), коли факти свідчать навіть про деінституціоналізацію держави. За новітнього часу в результаті відомих протестних подій у Європі та США було піддано серйозним випробуванням міф про непорушність інститутів «сильної» держави (Ф. Фукуяма). І хоча інститути США (передусім юстиція) вистояли перед системними атаками Д. Трампа, усунення шкоди, завданої країні та ідеалам демократії, забере багато часу.

Втім, інституціоналізація має ще один важливий аспект: зміцнення, усталення держави передбачає ризики тоталітаризму, автократії, згортання чи навіть придушення демократії, і це ще більше актуалізує проблему розвитку інститутів, здатних протистояти негативним для суспільства проявам і тенденціям. Усе зазначене безпосередньо стосується України, державні інститути якої перебувають у стані розвою та недовершеності, а відтак потребують постійного коригування, що підтверджує високу актуальність, теоретичну і практичну значущість проблематики інституційної характеристики держави в сучасних умовах.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена також необхідністю перегляду сталих уявлень про природу інститутів держави, з урахуванням загальносвітових тенденцій глобалізації та діджиталізації державно-правового простору.

Науково-теоретичною базою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених-інституціоналістів, зокрема П. Бергера, Ж. Бурдо,

Т. Веблена, М. Вебера, В.Я. Гельмана, М.Б. Глотова, А. Грейфа, Д. Джаджа, С.В. Довгого, М. Дюверже, М.Г. Євдотьєва, С.Г. Зирянова, С.Г. Кірдіної, А. Круасана, А.М. Лібмана, А. Ю. Мельвіля, В. Меркеля, Д. Норта, М. Оріу, Дж. Ролза, Дж. Серла, П.А. Сорокіна, С. Хантінгтона, Дж. Ходжонса, О.Ф. Шаврова та ін., а також представників юридичної науки, зокрема І.Г. Алексєєнка, І.М. Большакова, Ю.Ю. Ветютнева, М.М. Вопленка, Є.А. Воротиліна, Л.М. Герасіної, В.Є. Гулієва, П.С. Граціанського, М.В. Денисюка, О.О. Джураєвої, І.О. Дідковської, В.М. Дрьоміна, Є.М. Коломійця, Т.М. Краснопольської, В.В. Лемака, В.Я. Любашиця, С.І. Максимова, О.В. Малька, М.Г. Матузова, Л.Г. Матвєєвої, Л.О. Морозової, Ю.М. Оборотова, М.І. Панова, В.В. Сімутіна, Ю.О. Тихомирова та ін.

Попри наявність значного обсягу літератури з питань, пов'язаних із дослідженнями окремих інститутів держави, можна констатувати, що в юриспруденції поки що відсутнім є комплексний загальнотеоретичний аналіз інституційної характеристики сучасної держави. Його здійснення уможливить створення теоретико-правового підґрунтя для глибокого розуміння інституційної природи сучасної держави, сутності конкретних її інститутів, їх місця і ролі в сучасному соціумі для оптимізації як окремих інститутів держави, так і держави в цілому.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий і культурний вимір» на 2016–2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842) та науково-дослідної теми кафедри загальнотеоретичної юриспруденції «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» на 2016–2020 рр.

Мета і завдання дослідження. У відповідності до встановлених об'єкта (інституційна система сучасного суспільства) і предмета (інституційна характеристика сучасної держави) дисертації, її метою є загальнотеоретична характеристика інституційного виміру сучасної держави та її інститутів.

Мета роботи передбачає реалізацію таких завдань:

встановити методологічні засади дослідження інституційних характеристик сучасної держави;

визначити роль і значення політологічних, економічних та юридичних складових інституційної теорії в державознавстві;

розкрити сучасний стан і перспективи застосування інституційного підходу в юриспруденції;

виявити основоположні інститути в архітектурі сучасного соціуму;

охарактеризувати інституціоналізацію як фактор розвитку від додержавних до наддержавних утворень;

ідентифікувати інституційний базис сучасної держави, аспекти його цілісності та стабільності;

показати соціальну роль інститутів держави в координатах сучасних викликів;

обґрунтувати типологічні характеристики інститутів сучасної держави;

надати змістовно-функціональну характеристику інституціоналізації сучасної держави.

Методи дослідження. В основу методології дослідження інституційної характеристики сучасної держави покладено принципи об'єктивності, історизму та плюралізму.

У процесі розкриття предмета дослідження використано такі методологічні підходи: інституційний, системний, функціональний, ціннісний, міждисциплінарний.

Відповідно до визначених принципів і підходів використано такі методи: історичний метод, за допомогою якого розглянуто еволюцію інституційного підходу в дослідженні держави (розд. 1); метод класифікації, за допомогою якого систематизовано та поділено на категорії соціальні інститути в цілому та інститути держави, зокрема (п.п. 1.2, 2.1, 2.2); метод теоретичного моделювання дав змогу сформулювати та виявити основні особливості процесу інституціоналізації держави (п. 2.2); метод аналізу і синтезу, що уможливив

виявлення основних властивостей інститутів і формулювання поняття соціального інституту та інституту держави (п.п. 2.1, 3.1); структурно-функціональний метод, за допомогою якого визначено особливості інститутів, держави та основних напрямів їх функціонування, що дало змогу виокремити основні напрями інституціоналізації сучасної держави (п.п. 3.1, 3.2). За допомогою формально-логічного методу здійснено аналіз понятійної структури теорії інститутів та їх функціонування. Метод системного аналізу уможливив аналіз держави як системи взаємопов'язаних інститутів та вивчення місця держави у політичній системі.

Особливої уваги приділено використанню спеціальних методів загальнотеоретичної юриспруденції, зокрема формально-юридичного та порівняльно-правового. Формально-юридичний метод використано при дослідженні правових засад організації зовнішньої та внутрішньої форми сучасної держави, для аналізу нормативно-правових актів, якими регламентовано основні інститути держави та визначено напрями державної діяльності (п. 2.3, розд. 3). Порівняльно-правовий метод є одним із важливих засобів вивчення та зіставлення інститутів різних держав сучасності. Завдяки його застосуванню стало можливим встановлення загальних і особливих характеристик інститутів сучасних держав. Цей метод дозволив здійснити порівняльне дослідження основоположних соціальних інститутів у архітектурі сучасного соціуму (пп. 3.2, 3.3). Використано загальні прийоми наукового пізнання: дедукція та індукція, абстрагування, екстраполяція тощо. Нормативно-правовою основою дисертації є Конституція України, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України, міжнародні правові акти, законодавства зарубіжних країн.

Емпіричну базу дослідження становлять дані соціологічних і статистичних досліджень, матеріали засобів масової інформації та інтернет-ресурсів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація стала першим загальнотеоретичним дослідженням інституційної

характеристики сучасної держави. Новизну дослідження конкретизовано в таких положеннях:

уперше:

визначено поняття інституту сучасної держави як регламентованої правовими нормами, порівняно автономної, здатної до міжінституційної конкуренції та діджиталізації організаційної складової держави, функціональним спрямуванням якої є створення умов для регулювання та фактичного упорядкування певної групи відносин у соціумі відповідно до забезпечення виживання і розвитку громадянського суспільства та захисту прав і свобод людини як мети та призначення сучасної держави;

впроваджено нові критерії класифікації інститутів сучасної держави, а саме: за ступенем підконтрольності інститутів суспільству – на відкриті та закриті; за способом виникнення і закріплення – на формальні та неформальні; за формою буття – інститути віртуального простору та інститути реального середовища сучасної держави;

сформульовано концепт інституційної конкуренції як особливої засади трансформації інститутів сучасної держави та визначено її різновиди: типову (конкуренція між формальними інститутами) та нетипову (конкуренція між формальними та неформальними інститутами);

визначено рівні інституційної конкуренції: 1) міждержавний рівень, на якому формується «ринок інститутів» і відбувається посилення інституційної конкуренції між державами та міжнародними організаціями; 2) внутрішньодержавний рівень, на якому формується конкурентне середовище у відносинах між загальнодержавними та регіональними інститутами;

обґрунтовано поняття юридизації інституціоналізації, під якою слід розуміти процедуру надання правового змісту загальним процесам створення та укорінення інститутів, яка ґрунтується на двох ключових критеріях: легалізації легітимних інститутів та наявності правової форми їх діяльності;

удосконалено:

категорійний апарат державознавства шляхом визначення й обґрунтування понять «інститут сучасної держави», «правова процедура інституціоналізації», «інституційна конкуренція» тощо;

основні напрями дослідження інститутів сучасної держави, до яких запропоновано відносити: 1) нормативний підхід, у рамках якого інститут визначається як комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, що зумовлюють і регулюють діяльність людини; 2) організаційний підхід, представники якого виходять з того факту, що інститут існує у формі установи або організації, є певним чином організованим об'єднанням людей; 3) поведінковий підхід, який розглядає інститут як стійкий тип поведінки, який має прояв у певній системі колективних дій, процедур, механізмів;

розуміння соціальної ролі інституціоналізації як фактора розвитку від додержавних до наддержавних утворень;

набули подальшого розвитку:

напрями інституціоналізації сучасної держави, серед яких виокремлено: 1) нормативний (формування стійких моделей поведінки суб'єктів, закріплення цих моделей у різних джерелах); 2) організаційний (організаційне забезпечення ефективного функціонування встановлених моделей поведінки суб'єктів за допомогою створення різних соціальних структур, формування механізмів громадського контролю та зовнішніх атрибутів інститутів); 3) функціональний (формування цілей і завдань, а на їх основі напрямків діяльності інститутів); 4) суб'єктний (інститути формують систему статусно-рольової диференціації, поділу праці, що приводить до професіоналізації індивідів);

дослідження правової процедури інституціоналізації інститутів сучасної держави як заснованої на правових нормах послідовності взаємопов'язаних дій, що здійснюються суб'єктами права, результатом яких є створення нового або впровадження в інституційне середовище уже існуючого інституту;

засади оцінки впливу процесів глобалізації та діджиталізації на інституційний вимір сучасної держави;

погляди щодо перспектив застосування інституційного підходу до державно-правових досліджень.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані положення і висновки дисертації можуть бути використаними у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення методологічних, теоретичних, практичних питань у сфері визначення ефективних механізмів інституціоналізації державної влади;

навчальному процесі – для викладання навчальних дисциплін «Загальнотеоретична юриспруденція», «Державознавство», «Методологія юриспруденції» та ін.;

правотворчій сфері – у процесі ратифікації міжнародних правових актів, якими регламентуються положення щодо окремих інститутів сучасної держави.

Особистий внесок здобувача в отримання наукових результатів, що містяться в дисертації. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, усі сформульовані в ньому положення і висновки обґрунтовано на підставі особистих досліджень автора. Автором одноосібно написано підрозділи для колективних монографій: «Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції» (за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012 р. 492 с.) – підрозділ 2.6 «Поняття та класифікація інститутів держави»; «Креативність загальнотеоретичної юриспруденції» (за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.) – підрозділ 3.5 «Інституційний підхід у дослідженні держави»; «Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції» (за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с.) – підрозділ 1.16 «Міждисциплінарний підхід у дослідженні інституціоналізації державної влади».

Апробація результатів дослідження. Результати, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження апробовано на теоретичних семінарах і засіданнях кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія». У формі тез їх було апробовано на національних та міжнародних науково-практичних конференціях: «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса 27–28 березня 2015 р.); «Традиції та новації

юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса 19 травня 2017 р.); «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса 18 травня 2018 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса 17 вересня 2018 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса 17 травня 2019 р.); «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса 20 грудня 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса 15 травня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 3 підрозділах 3 колективних монографій, а також у 13 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному науковому виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз, 7 – у тезах доповідей на міжнародних і національних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що поділені на дев'ять підрозділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, із них основного тексту 179 сторінок, список використаних джерел містить 264 найменування і розміщений на 23 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗИС ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ПІДХОДУ

1.1. Методологічні засади дослідження інституційних характеристик сучасної держави

Невід’ємною складовою дослідження державно-правових явищ є належним чином сформульована методологія, яка не тільки визначає загальні та спеціальні напрями дослідження, але й розкриває світоглядну позицію дослідника. Від вдалого методологічного планування залежать подальші перспективи не лише розкриття предмета, але й формування положень щодо удосконалення чинного законодавства.

Із цього приводу М.С. Кельман цілком слушно зазначає: «...методологія є складним багатоплановим утворенням, що охоплює проблеми структури юридичного наукового знання загалом і особливо його теорій, концепцій, тенденції виникнення, функціонування і зміни наукового знання, а також його класифікації, типології, понятійний апарат методології та її наукову мову, структуру і склад методологічного підходу та інших наукових методів, що застосовуються в юридичній науці»¹.

Слід зазначити, що в дисертації використовуються методологічні підходи, принципи та методи наукового пізнання. Застосовуються наукові досягнення зі сфери філософії, теорії держави і права, історії держави і права, політології та соціології.

Аналізуючи актуальність обраної теми, необхідно зазначити, що в сучасній загальнотеоретичній юриспруденції усе більшої актуальності набувають питання, пов’язані з аналізом сутнісних характеристик сучасної держави та особливостей її функціонування, перспективи розвитку.

¹ Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : ТЗОВ Тернограф, 2011. С. 4.

У зазначеному аспекті особливої уваги слід приділяти дослідженням інституційного виміру сучасної держави. Встановлення змісту зазначеної категорії потребує використання певних методологічних підходів.

Не викликає сумніву, що як основний доцільно обрати саме інституційний підхід, але не слід ним обмежуватися, оскільки багатогранність образу сучасної держави потребує її дослідження і з урахуванням характеру впливу держави на соціальні відносини та її значення у політичній системі, а відтак нам необхідно використовувати й функціональний підхід.

Водночас, досліджуючи лише функціональний зріз буття держави, ми не зможемо отримати повну інформацію щодо спрямованості та особливостей організації взаємовідносин як усередині держави, так і з іншими країнами, а також визначити, чи дійсно держава належить до категорії сучасних. Для цього нам потрібно охарактеризувати аксіосферу держави, а відтак застосувати й ціннісний підхід.

Не менше значення для надання інституційної характеристики сучасної держави є її дослідження як складної системи. Зазначений напрям сприяє формуванню цілісності розуміння держави як певної сукупності пов'язаних між собою елементів – відтак обов'язковим, на нашу думку, є використання системного підходу.

На думку С.Е. Важинського, «...методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на розмаїття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять в єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи»².

Окреме місце серед методологічних підходів дослідження надано міждисциплінарному. Це пов'язано з універсалізацією багатьох понять сфери державотворення, їх перетином із соціологічними та політологічними

² Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. / С. Е. Важинський, Т. І. Щербак. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. С. 55.

розробками та концепціями. Міждисциплінарність створює платформу для концентрації фактів та ідей із різних галузей науки, що, безумовно, підвищує цінність всебічного дослідження інституціональної характеристики сучасної держави.

У зазначеному аспекті Ю.М. Оборотов зазначав, що «дослідження міждисциплінарного підходу в юриспруденції дозволяє вийти до нових небувалих аспектів правового і державного буття, а також до розгортання дослідження шляхом залучення інших досягнень, наприклад, політології, для осмислення питань розвитку держави і державності, уточнення існуючого категоріального апарату юриспруденції»³.

Визначившись із сукупністю методологічних підходів, слід звернути увагу ще й на необхідність визначення принципів як основоположних засад дослідження.

Підкреслюючи важливість правильного методологічного орієнтування, М.І. Козюбра зазначає: «...філософська методологія як методологія вищого рівня узагальнення, яка становить світоглядну основу всієї наукової діяльності та конкретні (спеціальні, приватні) рівні методологічного осмислення даних науки та практики, становить систему дослідницьких принципів і методів спеціальних наук, а також вчення про цю систему»⁴.

Відтак, наступний рівень методології становлять принципи дослідження. В основу методології дослідження інституційної характеристики сучасної держави ми обрали принципи об'єктивності, історизму та плюралізму.

Принцип об'єктивності відображає всі напрями й аспекти дослідження основних і додаткових ознак та характеристик інституціонального виміру сучасної держави. Особливу увагу сконцентовано на специфіці співвідношення між складовими елементами держави, її взаємозв'язку з

³ Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 14.

⁴ Козюбра Н. И. Понятие и структура методологии юридической науки. *Методологические проблемы юридической науки* : сб. науч. трудов / АНУССР Ин-т государства и права ; отв. ред. Н. И. Козюбра. Киев : Наукова думка, 1990. С. 7.

політичною системою суспільства. Використання принципу об'єктивності створює умови для уніфікації наукових підходів, встановлення ціннісних орієнтирів, які мають реальний прояв у державному житті.

Принцип історизму дає можливість прослідити та розкрити генезис розвитку та особливості формування інститутів держави, встановити фактори впливу, які мали місце за різних часів. Поряд із цим, принцип історизму надає можливість переосмислити наукові позиції щодо розуміння специфіки становлення інституціональної теорії та тих підходів, які мали місце впродовж останніх часів.

У зазначеному аспекті слід погодитися з Н.М. Оніщенко, яка зазначає: «...ґрунтуючись на принципі історизму, логічне дослідження права розкриває історичну повторюваність і загальні принципи їх розвитку. Тому будь-яке дослідження права у своїй основі повинно ґрунтуватися на єдності історичного й логічного»⁵.

Своєю чергою, використання принципу плюралізму створює умови, за яких ми можемо застосовувати окремі методи, концепції та підходи з метою отримання всебічного розуміння найважливіших аспектів інституційного виміру сучасної держави. Найретельніше обґрунтування роблем, які підлягають дослідженню, науковець отримує саме в результаті застосування багатовекторного підходу та множинності критеріїв.

Визначення на підставі однорідних показників завжди буде мати певні вади поряд із тим, яке було виведено на основі принципу плюралізму. Це пов'язано з тим, що дослідник має враховувати багато різних поглядів на проблему дослідження для отримання повного та збалансованого результату.

Дослідження інституційної характеристики сучасної держави здійснювалося також у відповідності до певних методів. Методологічною основою роботи є використання історичного методу, методу класифікації, теоретичного моделювання, аналізу і синтезу, структурно-функціонального,

⁵ Оніщенко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2009. С. 110.

формально-логічного методу та методу системного аналізу. Висновки і положення, які формуються у дослідженні, базуються на конституційних принципах, нормах національного та міжнародного права, аналізові державного права зарубіжних країн та України, практичному досвіді застосування законодавства, а також на наукових розробках теоретиків інституціоналізму.

Серед загальнонаукових методів, використаних у дисертації, слід виокремити: діалектичний метод, за допомогою якого розглянуто еволюцію інституційного підходу в дослідженні держав, метод класифікації, за допомогою якого систематизовано та поділено на категорії соціальні інститути в цілому та інститути держави, зокрема.

Метод теоретичного моделювання дав змогу сформулювати та виявити основні особливості процесу інституціоналізації держави. Метод аналізу і синтезу уможливив виявлення основних властивостей інститутів і формулювання поняття соціального інституту та інституту держави; за допомогою структурно-функціонального методу було визначено особливості інститутів і держави, основних напрямів їх функціонування, що дало змогу виокремити основні напрями діяльності сучасної держави. За допомогою формально-логічного методу здійснено аналіз понятійної структури теорії інститутів та їх функціонування. Метод системного аналізу уможливив розгляд держави як системи взаємопов'язаних інститутів, а також місця держави у політичній системі.

Особливої уваги приділено використанню спеціальних методів загальнотеоретичної юриспруденції, зокрема формально-юридичного та порівняльно-правового.

Формально-юридичний метод активно використовувався при дослідженні правових засад організації зовнішньої та внутрішньої форми сучасної держави, аналізові нормативно-правових актів, якими регламентовано основні інститути держави та визначено напрями державної діяльності.

Порівняльно-правовий метод є одним із важливих засобів вивчення та зіставлення інститутів різних держав сучасності. Завдяки його застосуванню

стало можливим встановити загальні й особливі характеристики інститутів різних сучасних держав. Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити порівняльне дослідження основоположних соціальних інститутів в архітектурі сучасного соціуму.

Як уже зазначалося на початку дослідження, як основоположний обрано інституційний підхід. Для того, щоб розкрити інституційні характеристики сучасної держави, вважаємо за необхідне дослідити в історичній ретроспективі, яким чином зароджувався, формувався та розвивався інституційний підхід.

Взаємодія людей у суспільстві відбувається в різних формах, частина з яких має формалізований характер, тобто здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів. Перше, найчастіше вживане значення терміна «інститут», пов'язано з характеристикою всякого роду упорядкування, формалізації та стандартизації суспільних зв'язків і відносин. А сам процес упорядкування, формалізації та стандартизації називається інституціоналізацією.

Під терміном «інститут» (від лат. *institutum* – установа, устрій) у цьому випадку мається на увазі: 1) соціальний устрій як комплекс найбільш загальних соціальних норм, принципів, культурних зразків, що визначають сутність і стійкість соціальних явищ; 2) соціальна установа, організація, яка є суб'єктом соціальних відносин і дій ⁶.

Поняття інституту є традиційним як для юриспруденції, так і для інших соціальних наук. Однак його трактування здійснюється з різних позицій, про що свідчить наявність різних підходів до визначення основних властивостей інституту. Так, у соціології до ознак інституту відносять такі: установки і зразки поведінки; символічні культурні ознаки; унітарні культурні риси; усні і письмові кодекси; ідеологія ⁷.

⁶ Новая философская энциклопедия: в 4-х томах / Ин-т философии РАН под ред. В.С. Стенина. Москва, 2001. С. 124.

⁷ Баладина Н.В. К вопросу об институциональном понимании правовой политики. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2008. № 1. С. 138.

В юриспруденції до ознак інституту права зазвичай відносять: комплексність, певну сукупність правових норм; об'єктивну обумовленість їх формування; порівняну самостійність в регламентації однорідних суспільних відносин; наявність специфічних прийомів і способів правового регулювання.

Аналіз цих підходів до визначення поняття «інститут» дозволяє зробити висновок, що підхід, який склався в юридичній науці, є більш вузьким. Традиційне для юриспруденції розуміння інституту як сукупності правових норм потребує розширення і не може застосовуватися для інституційної характеристики держави. Змістовна сторона поняття «інститут» стосовно правової сфери є значно ширшою і містить у собі мету, завдання, установки, програми, заходи, які реалізуються за допомогою права, тобто через сукупність правових норм. Норми служать формою вираження правового інституту, а мета, установки, програми становлять його зміст.

Розвиток інституційної методології у другій половині XX ст. привів до фундаментальної зміни базових принципів аналізу інститутів. Інституціоналізм пропагує еволюційний підхід у дослідженнях суспільного буття, заснованого на міждисциплінарному синтезі. В юриспруденції ця орієнтація означає, що дослідники не повинні більше використовувати суто юридичний аналіз інститутів, а повинні включати його у більш повний і об'ємний аналіз соціологічного і, насамперед, політологічного характеру.

Переваги інституційної теорії полягають в тому, що предметом її пізнання є інститути, які функціонують в усіх без винятку сферах буття суспільства: в економіці, соціальній сфері, сфері права, моралі, релігії тощо. Важливість визначення інститутів як предмета дослідження має прояв і в тому, що це поняття забезпечує широкий погляд на розвиток різних сфер соціального буття, уможливорює аналіз політичної, економічної, правової системи та суспільства як цілісності⁸.

Методологічною основою інституціоналізму є:

⁸ Чухно А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. *Економіка України*. 2008. № 6. С. 4.

1) розширення меж пізнавального процесу шляхом залучення досягнень не тільки юридичної науки, але й інших гуманітарних дисциплін (насамперед політології та соціології);

2) інституціоналізм пропагує еволюційний підхід у дослідженнях суспільного буття, заснованого на міждисциплінарному синтезі. Дослідження інститутів передбачає аналіз динамічних перетворень інституційної системи, її історичних перетворень⁹;

3) замість методологічного індивідуалізму, тобто аналізу поведінки індивідів, перехід на принципи методологічного холізму, за яким у центрі аналізу виявляються не індивіди, а інститути.

Слід зазначити, що спочатку в науці склався підхід, за яким інститутами називали все те, що винайдено і встановлено людьми, на відміну від того, що дано від природи. У XIX ст. люди охоче протиставляли термін «інститут» терміну «конституція». Терміном «інститут» позначали ті соціальні та політичні структури, які були породжені традицією, історією, звичаями, звичками; термін «конституція» підкреслював вторгнення волі, націленої на надання політичної влади раціональної та міцної організації. У теперішній час інститут розуміється як реальна і конкретна організація суспільства, а не юридичні встановлення, які ми намагаємося до них прикласти¹⁰.

Дослідженням соціальних інститутів взагалі, та інститутів держави, зокрема, займаються представники не тільки юридичних наук. Поняття «інститут» використовується у політології для найбільш повної і точної характеристики елементів політичної системи суспільства. Воно також вельми широко використовується в соціології для характеристики певних громадських установ, які формують соціальну дійсність того чи іншого суспільства.

Хоча основи інституційної методології були закладені ще в XIX ст., а основні ідеї інституціоналізму як інтегративного підходу до дослідження

⁹ Шпикуляк О. Г. Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного пошуку в економічній теорії. *Економіка АПК*. 2009. № 11. С. 141–147.

¹⁰ Дюверже М. Политические институты и конституционное право. *Антология мировой политической мысли* : в 5 томах. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. Москва : Мысль, 1997. С. 645.

держави і права набули свого розвитку в ХХ ст., інституційна методологія у теперішній час стає провідною при вивченні соціальної структури суспільства і наданні характеристики ціннісно-нормативних засад його розвитку.

Інституційна теорія посідає особливе місце в історії право- і державознавства. В історії юридичної думки категорія «інститут» розуміється як феномен, покликаний забезпечити спадкоємність системи державної влади, послідовність нормативного регулювання суспільного життя. По суті, йдеться про передачу досягнень одного покоління влади і права іншому. Тим самим забезпечуються наступництво і розвиток правових поглядів на суспільство і державу.

Сучасний етап розвитку юридичної науки характеризується збагаченням правових підходів досягненнями соціології, політології та інших соціальних наук. Категорія «інститут» доповнюється ясно вираженим соціальним змістом.

Різноманітність концепцій інституту та інституційної системи привели до формування двох основних напрямів в теорії інституціоналізму – «старого» і «нового» інституціоналізму. Однак, незважаючи на різні підходи до дослідження інституту, представники інституціоналізму сходяться в тому, що інститутам належить основна роль в організації суспільного життя і формуванні нормативно упорядкованої структури суспільства.

Прихильники теорії інституціоналізму вважають, що людське суспільство є мозаїчним поєднанням різного роду інститутів: партій, профспілок, корпорацій. Інституціоналізм не визнає монополії державно-владних установ на створення правових норм, він виходить з передумови, що право коріниться у громадських інститутах ¹¹.

Значне поширення теорії інститутів вдало пояснив В.Є. Гулієв: «Дещо спрощуючи і схематизуючи складну соціальну дійсність можна сказати, що якщо в домонополістичний період громадянин стосовно держави був відокремленим індивідом, то в сучасній державі ця лінія «громадянин –

¹¹ Марченко М.Н. Критический анализ буржуазной теории институционализма в вопросах государства и права. *Советское государство и право*. 1987. № 2. С. 99.

держава» збагатилася ще одним елементом і набула такого вигляду: «громадянин – інститут – держава»¹². Однак П.С. Граціанський зауважує, що незважаючи на широке визнання теорії інститутів, триває дискусія з питання про саме поняття інституту¹³.

Широке застосування інституційного підходу є характерним для багатьох сфер гуманітарного знання. «Соціальний інститут» – одне з основних понять соціології. Соціологічна традиція трактує інститут як ланку в загальній інституційній структурі суспільства, покликану підтримувати його існування як цілого. Витоки такого підходу вбачаються у поглядах О. Конта і Г. Спенсера. Хоча в роботах цих вчених відсутнє чітке визначення інституту, очевидно, що вони розглядають життя суспільства крізь призму особливих форм соціальної організації, які у подальшому були названі соціальними інститутами¹⁴.

Засновник французької соціологічної школи Е. Дюркгейм запропонував інтеракційний підхід до розуміння інституту, зазначавши, що по суті інститути є фабриками з відтворення соціальних відносин, стійкими, інваріантними формами буденної практики, що набувають особливих тільки їм властивих форм. У поєднанні з трактуванням інституту як соціокультурної форми суспільної солідарності, що складається в результаті поділу праці і стримує «тиск різних форм індивідуального егоїзму», це надало Е. Дюркгейму можливість визначити соціологію як «науку про інститути, їх генезис і функціонування».¹⁵

Значення його праць для становлення інституціоналізму є настільки великим, що іноді інституціоналізм представляють самостійною теорією, що почалася з Дюркгейма. Дійсно, починаючи з класичної соціології, суспільство розглядалося як система, що розвивається за своїми внутрішніми, об'єктивними

¹² Гулиев В. Е. Современные буржуазные учения о капиталистическом государстве. Москва, 1967. С. 59.

¹³ Грацианский П.С. Политическая наука во Франции: критические очерки. Москва : Наука, 1975. С. 61.

¹⁴ Глотов М.Б. Социальный институт : определение, строение, классификация. *Социологические исследования*. 2003. № 10. С. 14.

¹⁵ Дюркгейм Э. Метод социологии. О разделении общественного труда : пер. с фр. и послесл. А.Б. Гофмана. Москва : Наука, 1990. С. 391–532. С. 405

законами, і розуміння цієї системи як системи інститутів стало загальноприйнятим ¹⁶.

Значної уваги соціальним інститутам було приділено Г. Спенсером у книзі «Основи соціології». Ядром його концепції є поняття суспільства як функціональної системи соціальних інститутів. Сукупність інститутів і мережа функціональних зв'язків між ними, що визначає основні канали співробітництва, взаємодії та обміну між людьми, характеризують будову, базову організацію суспільства. Регулярні форми взаємодії індивідів піддаються упорядкуванню у декількох великих категоріях інститутів. Сімейне співжиття людей породило домашні інститути (відносини), в тому числі різні форми шлюбу, сім'ї, виховання, відносин між статями, батьками і дітьми. Об'єднання людей з метою нападу і оборони поклали початок розвитку державної організації і політичних інститутів. Усього Спенсер виокремлює шість категорій інститутів: домашні (сімейні), обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові. ¹⁷

Розглядаючи їх як механізми самоорганізації спільного життя людей та використовуючи аналогію між структурною організацією суспільства і живого організму, він розрізняв три основні системи органів – виробничу, розподільчу та регулятивну, які формують три основні типи інститутів: 1) що продовжують рід (інститути шлюбу і сім'ї); 2) розподіляють соціальні блага (економічні); 3) регулюють суспільні відносини (релігія, політичні інститути).

Всі інститути соціуму, на думку Спенсера, становлять єдине ціле, систему, в основі якої покладено принцип узгодженості, і функціонування кожного з них залежить від інших, від чіткого поділу їх функціональної сфери. Інститути не можна трактувати як свідомо введені в життя, тому що вони виникають у ході еволюції, як певний спосіб диференціації та інтеграції суспільства. Саме тому розуміння сутності і функцій конкретного інституту

¹⁶ Моргунова А.Г. Образование как социальный институт : историография проблемы. *Вестник Самарского Государственного Университета*. 2002. № 3. С. 17.

¹⁷ История теоретической социологии : в 4 т. / отв. ред. и состав. Ю. Н. Давыдов. Москва : Канон, 1997. Т.1 С. 280

може бути досягнутим лише в тому випадку, якщо, по-перше, буде враховано контекст його еволюції і, по-друге, звернуто увагу на взаємозв'язок інститутів між собою.¹⁸

М. Вебер розглядав соціальні інститути, з одного боку, як певний колектив людей, об'єднаних на основі об'єктивних факторів (таких, як вік, стать, освіта, професійна підготовка) та як спосіб відтворення соціальних зв'язків на основі соціальних норм і моделей поведінки.

Об'єктом досліджень у М. Вебера були, перш за все, релігійні і політичні інститути. Оскільки інститути тісно пов'язуються з практикою повсякденної поведінки, то в як теоретичну модель для їх опису він використовує поняття «дія» – внутрішньо осмислена діяльність, орієнтована на дії інших. Наприклад, держава, на його думку значною мірою існує у вигляді комплексу специфічних спільних дій людей, які орієнтують свою поведінку на уявлення про те, що держава існує, або має існувати.¹⁹

Поштовхом для формування сучасної концепції інституту стало формування інституційної моделі економіки. Інституційна школа в економічних дослідженнях значною мірою пов'язана з працями американської школи економічних досліджень. Прийнято вважати, що інституційний напрям (*Institutional Economics*) склався у США на межі XIX–XX ст.ст. як протиположність неокласичній економіці.

Засновником інституційної теорії економіки вважається Торстейн Веблен, однак термін «інституціоналізм» було введено в 1918 р У. Гамільтоном в рамках політичної економії і визначався ним як загальноприйнятий спосіб мислення або дії, прийнятий соціальними групами і закріплений у звичаях народів. На думку У. Гамільтона, інститути, встановлюючи межі і форми людської

¹⁸ История теоретической социологии : в 4 т. / Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов. Москва : Канон, 1997. Т.1. С. 281

¹⁹ Вебер М. Основные социологические понятия. Избр. Произвед. / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайдено. Москва: Прогресс, 1990. С. 614.

діяльності, складають орієнтири для людини, що виражаються у звичаях і звичках.²⁰

Підкреслюючи необхідність аналізу ринків і ринкової поведінки (основний предмет неокласики) не лише як замкнених самодостатніх систем, але з урахуванням різноманітних факторів, що на них впливають – від технологічних до соціально-психологічних і політичних. Гамільтон стверджував, що інституційна економіка повинна об'єднати економічні науки, давши тим самим керівництво для спеціалізованих досліджень в окремих галузях економіки, а інститути перетворюються на предмет економічної теорії.²¹

Народження інституціоналізму як особливого напрямку економічної думки можна датували дуже точно. В 1898 р. Торстейн Веблен опублікував свою програмну статтю «Чому економіка ще не стала еволюційною наукою?» і в 1899-1900 рр. продовжував пояснювати значення наукової програми в серії статей під загальною назвою «Упередження економічної науки» і одночасно намагався реалізувати цю програму у своїй найвідомішій книзі «Теорія бездіяльного класу». Саме в цих працях він заклав основи інституціоналізму як нового напрямку економічних досліджень.²²

Формування інституційної теорії стало результатом, по-перше, розвитку антропологічних досліджень і значною мірою тріумфу еволюційного підходу у дослідженні людини і, по-друге, спору про методи економічної науки, що був результатом розвитку методології гуманітарних наук та формування методології економічних досліджень.

Саме тому в основі інституціоналізму було покладено розуміння людини як біосоціальної істоти, поведінка якої визначається не оптимізацією

²⁰ Гаджиев Х.А. Политические институты : институциональный и неоинституциональный подходы. *Власть*. 2015. № 7. С. 134.

²¹ Синютин М.В. Институционализм как метод социологического исследования экономики : дис. ... д-ра эконом. наук. Санкт-Петербург, 2003. С. 27.

²² Ананьин О. Исследовательская программа Торстейн Веблен 100 лет спустя. *Вопросы экономики*. 1999. № 9. С. 49.

розрахунків, а інстинктами, які визначають цілі діяльності, та інституціями, які визначають засоби досягнення цих цілей.²³

Інститути, за словами Т. Веблен, є «звичним способом мислення, який прагне продовжити своє існування на невизначений термін» Іншими словами, інститути містять різні правила та стереотипи поведінки, деякі з яких закріплені у вигляді правових норм та суспільних установ. Визначаючи інститути як «стереотип мислення» (*habit of thought*), він зараховував їх до сфери людської культури.²⁴

Саме тому Веблен акцентував увагу на культурних нормах і традиціях, підкреслюючи, що інститути не стільки обмежують, скільки направляють, полегшують і заохочують людську діяльність, формують зв'язки між людьми і роблять поведінку індивіда зрозумілою і передбачуваною. Вони є результатом діяльності людей, але в той же час впливають на індивідів.

На відміну від правил та зразків поведінки, нав'язаних ззовні, інститути у розумінні Вебера неодмінно передбачають їхню інтерналізацію індивідами. Саме це надає інститутові властивість «безперервності» (спадковості), оскільки інтерналізація інституту робить його самовідтворюваним соціальним феноменом.

Як і біологічний ген, інститут теж передає інформацію, але в економічному середовищі і шляхом імітації і навчання. Цим і пояснюється величезне значення, яке Веблен надавав соціокультурному середовищу. Веблен вважав, що інституційне середовище, в якому діють індивіди, є консервативним і постійно відстає від розвитку техніки.²⁵ «Як і вся людська культура, – писав він, – це матеріальна цивілізація являє собою систему інститутів – інституційну структуру (*fabric*) і інституційний розвиток (*growth*). Але інститути є

²³ Розмаинский И.В. Институционализм. *Journal of Institutional Studies* (Журнал институциональных исследований). 2010. № 4. С. 132.

²⁴ Ананьин О. Исследовательская программа Торстейн Веблен 100 лет спустя. *Вопросы экономики*. 1999. №11. С. 49.

²⁵ Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества. Одесса : Юрид. Л-ра. 2009. С.145.

результатом звички, тому розвиток культури – це кумулятивна послідовність придбання звичок».²⁶

Інституційний розвиток, на думку Веблена, є процесом відбору та адаптації інститутів до навколишнього середовища, що постійно змінюється. Нинішнє середовище формує інститути завтрашнього дня в результаті відбору, впливаючи на звичні погляди людей і тим самим змінюючи або закріплюючи точку зору або духовні настанови, успадковані від минулого. Інститути, або інакше кажучи, звичний спосіб мислення, в якому живуть люди, таким чином успадковуються від минулого часу. Вони є результатом процесів, які відбувалися в минулому, вони адаптовані до обставин минулого і тому не можуть повністю відповідати вимогам сьогодення. Коли суспільство робить крок уперед у своєму розвитку, цей крок сам по собі являє собою зміну ситуації, що вимагає нової адаптації, вона стає відправною точкою для нового кроку в адаптації і так далі до нескінченності.²⁷

Соціальна еволюція – це процес вибору та адаптації способу мислення, що відбувається під тиском обставин, які розвиваються протягом життя у суспільстві. Адаптація способу мислення людей – це розвиток соціальних інститутів. Але поряд із розвитком інституцій спостерігається більш суттєва зміна їх характеру. Зі зміненими потребами, продиктованими нинішньою ситуацією, змінюються не тільки звички людей (а отже й інститути) – ці змінні обставини означають відповідну зміну людської природи.²⁸

Таким чином, «соціальні інститути не лише самі є результатом процесу відбору і пристосування, який формує домінуючі або пануючі типи відносин і духовну позицію; вони водночас є певними способами існування суспільства,

²⁶ Veblen T. Limitation of Marginal Utility. *Journal of Political Economy*. 1909. Vol. 17. P. 628

²⁷ Веблен Т. Теория праздного класса; пер. с англ.; вступ. ст. С.Г. Сорокиной; общ.ред. В. В.Мотылева. Москва: Прогресс, 1984. С. 108.

²⁸ Веблен Т. Теория праздного класса; пер. с англ.; вступ. ст. С.Г. Сорокиной; общ.ред. В. В.Мотылева. Москва: Прогресс, 1984. С. 117.

яке утворює особливу систему суспільних відносин і, отже, своєю чергою, є дієвим фактором відбору»²⁹.

Підсумовуючи проаналізовані положення, можна дійти висновку, що еволюція суспільства є закономірним процесом, під час якого відбувається утворення різноманітних інститутів. Функціональна динаміка соціальних інститутів зумовлює особливі зв'язки між ними та стимулює створення певних моделей співвідношення, характерною ознакою яких є порядок дій, заснований на соціальних нормах.

Із цього приводу О. Петроє зазначає: «...інституціоналізм, як методологічна основа, створює умови для активізації різноманітних міждисциплінарних досліджень соціальних систем, забезпечує відстеження інституціональних кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів, аналіз інституціональних факторів – сукупності фундаментальних історичних передумов, політичних, економічних, правових, соціальних та духовних (культурних) правил і норм, які визначають рамкові умови функціонування та розвитку соціальних систем як об'єктів державного управління»³⁰.

Розвиток інституційної методології у другій половині ХХ ст. призвів до фундаментальної зміни базових принципів аналізу інститутів. Інституціоналізм пропагує еволюційний підхід у дослідженнях суспільного буття, який ґрунтується на міждисциплінарному синтезі. В юриспруденції ця орієнтація означає, що дослідники не повинні використовувати суто юридичний аналіз інститутів, а мають включати його у більш повний і об'ємний аналіз соціологічного, і насамперед політологічного характеру.

На теперішній час дослідження інститутів держави є неможливим без використання міждисциплінарного підходу. Широке використання

²⁹ Веблен Т. Теория праздного класса; пер. с англ.; вступ. ст. С.Г. Сорокиной; общ.ред. В. В.Мотылева. Москва: Прогресс, 1984. С. 200–202.

³⁰ Петроє О. Інституціональний підхід як методологічна основа дослідження та аналізу соціальних систем у державному управлінні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 2. С. 198.

міждисциплінарного підходу в юриспруденції пов'язано, з одного боку, з появою усе нових і нових напрямків правового регулювання, функціонування інститутів держави під впливом інших сфер людського буття (інформаційне право, міграційне право, енергетичне право, інститут медіації, міністерство інформації), з іншого – з впровадженням власне юриспруденції в інші дисциплінарні області з метою забезпечення перспектив розвитку професійної юридичної сфери за допомогою запозичення підходів, методів, категорій, технік.

Використання міждисциплінарного підходу за цими двома напрямками відбувається досить давно. Однак останнім часом починає все більшою мірою використовуватися другий напрямок, оскільки він дозволяє не тільки досліджувати процеси, що відбуваються в юридичній сфері, але й інтенсифікувати формування пошукової та інноваційної складової сучасної юриспруденції. Міждисциплінарний підхід в юриспруденції підриває інерцію типологічного способу правового мислення, що неминуче складається під впливом дисциплінарного підходу, а також дає можливість у нових поняттях і термінах не тільки відобразити динаміку правової і державної сфер, але й розширити бачення перспектив розвитку юридичної сфери в цілому і окремих її напрямків.³¹

Ця нова орієнтація тягне за собою два фундаментальних наслідки. По-перше, вона підводить до розширення поля традиційного дослідження, отже відтепер необхідно вивчати не лише ті інститути, яких регламентовано правом, але й ті, яких повністю або частково правом ігноровано. По-друге, нова орієнтація зобов'язує до зміни точки зору всередині традиційного поля дослідження, – навіть ті соціальні і політичні інститути, яких регламентовано правом, мають вивчатися не тільки в рамках юридичного підходу.

³¹ Оборотов Ю.Н. Дисциплинарный и междисциплинарный подходы в юриспруденции. Сучасні міждисциплінарні дослідження : Правова урбаністика : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса 26 грудня 2016 р.) С. 6 Режим доступу: http://onua.edu.ua/downloads/nauka/2016_12_26-konf-tgp.pdf.

Переваги інституційної теорії полягають у тому, що предметом її пізнання є інститути, які функціонують в усіх без виключення сферах буття суспільства: в економіці, соціальній сфері, сфері права, моралі, релігії тощо. Важливість визначення інститутів як предмета дослідження має прояв в тому, що це поняття, з одного боку, забезпечує широкий погляд на розвиток різних сфер соціального буття, уможливорює аналіз політичної, економічної, правової системи і суспільства як цілісності.

Методологічна основа сучасного інституційного підходу ґрунтується на системному переосмисленні теорії класичного інституціоналізму і неоінституційної теорії та містить:

1) розширення меж пізнавального процесу шляхом залучення досягнень не тільки юридичної науки, але й інших гуманітарних дисциплін (насамперед політології та соціології);

2) дослідження інститутів передбачає аналіз динамічних перетворень інституційної системи, її історичних перетворень. Сучасна методологія інституціоналізму передбачає також розгляд інституційної системи з точки зору поєднання еволюції та стабільності системи;

3) поєднання принципів методологічного індивідуалізму та холізму, тобто аналізу формування інститутів як з точки зору їх цілісності, так і у площині їх впливу на поведінку окремих індивідів.

Відтак, інституційний підхід забезпечує можливість виявлення та дослідження безперервності державотворення – від додержавних соціальних об'єднань минулого до наддержавних утворень сучасності. Завдяки цьому ми можемо проаналізувати наступництво та розвиток держави, виявити особливості нормативного забезпечення її функціонування як самостійного інституту і виокремити специфічні інститути сучасної держави.

1.2. Роль і значення політологічних, економічних та юридичних складових інституційної теорії в державознавстві

Протягом XIX ст. ідеї Жана Жака Руссо та Французької революції привели юристів до осмислення соціальних відносин як системи взаємодій автономних індивідів, пов'язаних приватними зв'язками, які разом утворюють єдине суспільство – політичне суспільство. Згідно з цією концепцією, особи, народжені вільними та рівними за законом, мають природні права, властиві їх особі, основними з яких є свобода та власність і за допомогою яких вони можуть набувати інших прав, якщо вони цього бажають. Подібним чином державницька концепція німецької правової думки наприкінці XIX ст. все ще була волюнтаристською та суб'єктивістською, але лише на користь держави. Держава є творцем кожного права, самі люди мають лише ті суб'єктивні права, які суверенна держава хоче визнати в них ³².

На противагу суб'єктивістському підходу до розуміння права і держави, в наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. в юриспруденції виникають та активно розвиваються соціологічні підходи до вивчення права і держави. Соціологічна теорія права базується на розумінні права як фактичного укладу життя суспільства, тих відносин, які реально існують. Ключова категорія соціологічної теорії права – «живе право», тобто те, яке відображає сформований порядок у суспільстві. Прихильники соціологічної теорії права вимагають віддавати пріоритет «живому праву», а не системі офіційних норм. Цей напрямок досліджень утворив самостійну дисципліну у зв'язку з потребою в цілеспрямованому вивченні й використанні права як інструменту регулювання та соціального контролю. Така якість права виявляється як на найперших стадіях правотворчості (звичаєве право, суддівське право), так і в сучасній правозастосовній діяльності.

³² The French Institutionalists: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos, edited by Albert Broderick. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1970. P. 15.

У контексті соціологічного аналізу й узагальнення правової реальності найбільшу популярність здобули концепції солідаризму (О. Конт, Е. Дюркгейм, Л. Дюгі), вільного суддівського розсуду (Е. Ерліх), юридичного інституціоналізму (М. Оріу), а також психологічна концепція права (Л. Петражицький).

Однією з основних проблем французьких соціологічних концепцій права початку XX ст., при всіх їх методологічних відмінностях, є проблема об'єктивної нормативності. Розвиваючись у полеміці з юридичним позитивізмом, соціологічна юриспруденція Франції відмовилася від розуміння права як вираження нормативної волі держави. Як стверджував лідер школи «вільного права» Ф. Жені, правова теорія повинна «прямо і остаточно відмовитися від ілюзії, ніби писаний закон може містити все чинне право». Усі формальні (або вторинні) джерела права (закон, звичай, акти судової практики) суть юридичні конструкції, покликані виявити справжню правову реальність – «об'єктивно справедливе»³³.

Особливе місце серед соціологічних правових концепцій належало інституціоналізму. Його основи було закладено відомим французьким адміністративістом, деканом факультету права Тулузького університету Морісом Оріу (1856–1929). Концепцію інституту він уперше виклав ще в 1906 р., але більш повне вираження вона отримала в дисертації «Теорія інституту і її основи. Нариси соціального віталізму» (1925), а також в більш пізніх його роботах.

Інституціоналізм виходить із того факту, що існуючі у кожному суспільстві колективи (соціальні спільності, установи), такі як сім'я, робочий колектив, добровільна асоціація, а також колективи, організовані для задоволення розумових та інших потреб, слід сприймати установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують згуртування суспільства в націю-державу. При цьому інтеграційна роль кожного колективу виконується

³³ Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 42.

ним одночасно з виконанням тієї ролі, яка пов'язана з вигодою для нього самого.

Теорія інститутів, запропонована М. Оріу, відрізнялася від інших концепцій того часу істотним моментом – єдністю політичної та правової теорії, яка досягалася за рахунок того, що обидві вони базувалися на єдиному понятті інституту. На думку Оріу, норми права створюються інститутами як автономними соціальними утвореннями (державою, торговими товариствами, профспілками тощо) і в ході тривалого застосування перетворюються на правові «інститути-речі»³⁴.

Серед усіх течій суспільної думки, що вплинули на формування концепції М. Оріу, найбільш значною, безумовно, є вплив релігійного світогляду. Якщо говорити конкретніше, то йдеться про томізм, місце якого в творчості Оріу пояснюється як імперським періодом, з яким пов'язана юність вченого, так і соціальним середовищем, з якого він походить, – середовищем місцевої буржуазії. Основна ідея томізму полягає у прагненні відновити, в гармонії з вірою, автономію природи і розуму. Глибоко пройнятий релігійним баченням світу, Моріс Оріу відстоював як важливість релігійних цінностей у поясненні юридичного феномена в цілому, так і необхідність створення юридичної доктрини, заснованої на вченні св. Томи Аквінського, зокрема³⁵.

Коли він формулював свою принципову позицію, покладену в основу його інституційної теорії, то пояснював її в манері, яка для юриста може здатися дещо дивною: «Моя теза зрештою зводиться до наступного: суспільство – це моральне явище, основна проблема – це проблема добра і зла, соціологія повинна давати людям правила поведінки; вона їх зможе дати лише за однієї умови – якщо визнає наявність потужної суспільної традиції, спрямованої на виявлення певної моральної системи, і якщо водночас вона визнає, що прогрес цивілізації пов'язаний з розвитком цієї традиції. Це я і називаю соціальним

³⁴ Воротилин Е. А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 43.

³⁵ Беше-Головко К. Морис Ориу: междисциплинарный подход на службе динамической концепции права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 6 (67). С. 175.

виявленням, тобто виявленням правил поведінки через моральні та релігійні традиції прогресивного людства ³⁶.

Вплив релігійного світогляду має прояв, зокрема, у його міркуваннях про юридичну особу, де він порушує питання про поділ тіла і душі. Він пише про «...тілесний корпоративний організм, наділений індивідуальним об'єктивним існуванням, до якого може долучитися також суб'єктивне існування у формі юридичної особи. Держава у своєму природному розвитку починає з того, що є всього лише політичним організмом, правовим тілом без душі, щоб потім рухатися до набуття суб'єктивної особистості ³⁷.

Таким чином, він застосовує до права ідеї Томи Аквінського, у вченні якого центральне місце, як відомо, посідає постійне прагнення тіла до набуття душі, а також те, що тіло з самого початку потенційно містить душу. У своїх розмірковуваннях Оріу формулює висновок, за яким він є «позитивістом за Контом, який став католицьким позитивістом, тобто позитивістом, чие становлення завершується використанням соціального, морального і юридичного змісту католицького віровчення» ³⁸.

Соціологічна концепція Оріу, яка стала ключовим елементом його правового аналізу, зазнала сильного впливу ідей Дюркгейма і теорії публічної служби Дюгі, хоча від останньої він згодом і відійшов, розвиваючи власну концепцію публічної влади як центральної категорії, без якої, на його думку, розуміння природи публічного права було неможливим. Соціологія була настільки важливою для Оріу, що певним чином саме його соціологічні студії привели його до формування концепту публічного права. Зокрема, він застосовував підхід, розвинений Дюркгеймом для обґрунтування автономії соціології як наукової дисципліни, і використав його у дослідженнях публічного права, що дозволило йому сформулювати основні відмінності між політичною економічною та правовою сферами: «Я прийшов у публічне право, прагнучи

³⁶ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 25.

³⁷ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 22.

³⁸ Беше-Головко К. Морис Оріу: междисциплинарный подход на службе динамической концепции права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 6 (67). С. 175.

віднайти моральну драму, що лежить в його основі. Воно постало переді мною як антагонізм різних сил: ми відрізняємо право від економіки і політики не лише абстрактно; насправді, з одного боку, дійсно знаходяться правові сили, а з іншого, – сили політичні та економічні; вони за визначенням стикаються між собою і суперечать одна одній, оскільки правові сили є сили моральні, а політичні та економічні – аморальні»³⁹. Різниця, яку Оріу проводив між правом, з одного боку, і політикою та економікою – з іншого, мала у своїй основі моральні та ідеологічні постулати, які визначили весь його науковий підхід.

Особливістю соціологічного підходу, використаного М. Оріу, є те, що він не аналізує суспільство в цілому, а розглядає різноманітні соціальні та корпоративні інститути, які разом складають суспільство. Приватні групи для нього є установами, що можуть формувати правові норми разом із державою. І на відміну від соціологів, які аналізують неорганізовані групи (раси, покоління, соціальні класи) та організовані групи (громадські колективи, приватні корпорації чи асоціації) як рівні соціальні утворення, він вважає творцями права, основними суб'єктами соціального життя саме організовані групи або інститути⁴⁰.

З усіх визначень інституту, які надавав Моріс Оріу, у правовій науці стало класичним таке визначення: «Інститут – це ідея створити або зробити щось, що реалізується і продовжує існувати юридично у певному соціальному середовищі; для реалізації цієї ідеї формується відповідна влада, яка створює систему органів у рамках інституту; з іншого боку, між членами соціальної групи, зацікавленими в реалізації цієї ідеї, відбуваються формування системи норм і обряди єднання, які скеровуються органами влади і врегульовані спеціальними процедурами»⁴¹. Своєю концепцією інституту Оріу спробував поєднати теорію влади, розроблену Дюркгеймом, і теорію публічної служби

³⁹ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 26.

⁴⁰ The French Institutionalists: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos, edited by Albert Broderick. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1970. P. 16.

⁴¹ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 113.

Дюгі, прихильником якої він був на початку кар'єри і від якої віддалявся у міру розвитку власних поглядів.

Інституційну концепцію Моріса Оріу було сформульовано ним протягом кількох етапів. До 1905 р. він працював здебільшого над теорією публічної служби, що дозволило йому водночас розробити усі елементи майбутньої теорії інститутів, яка визріла приблизно в 1903–1904 рр. Після довгого підготовчого періоду настав перший етап, коли Оріу опублікував нарис теорії інститутів у шостому виданні підручника адміністративного права і в статті «Інститут і статутне право», що побачила світ в 1906 р.⁴² Другим етапом можна вважати роздуми над інституційною теорією держави у праці «Основи публічного права», опублікованій в 1910 р.⁴³

Результати його наукових пошуків втілилися в два основних елементи його теорії. У вигляді першого елемента постає принцип, згідно з яким неможливо зрозуміти природу держави виключно за допомогою правового аналізу її юридичного втілення. Необхідно також виявити плюралізм і рівновагу, які призводять до появи держави ще до того, як вона вступає у своє правове буття. Йдеться про генетичний вимір державознавчого аналізу, тобто про проблему походження держави. Іншими словами, з точки зору Оріу існує додержавне право, а держава постає у вигляді конструкції, створеної з використанням різних елементів, до яких належать інститут, ринок і договір. Другий елемент втілюється у постулаті, що влада і згода не є категоріями однозначно взаємовиключними, що має на увазі теоретичну можливість поєднання феномена влади зі згодою на неї тих, щодо кого влада здійснюється⁴⁴.

Протягом третього і останнього етапу Моріс Оріу займався узагальненням методології, закладав основи епістемології та виробляв понятійний апарат свого

⁴² Hauriou Maurice, L'Institution et le droit statutaire. *Récueil de Législation de Toulouse*. 1906. 2e série T. 11. P. 134–182.

⁴³ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. 759 с.

⁴⁴ Беше-Головко К. Морис Ориу: междисциплинарный подход на службе динамической концепции права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 6 (67). С. 180.

вчення. Після цього стала можливою універсалізація його теорії, тобто її застосування за межами суто державознавчого аналізу, який він залишив, починаючи з 1925 року, зосередившись виключно на понятті інституту. Тут він, своєю чергою, виокремив три складові інституту. Перший елемент – це творча ідея (*idée d'oeuvre*), тобто спрямовуюча ідея, яка конкретизується в діях індивідів, щоб реалізуватися в соціальній площині. Другим елементом є влада організованого правління, яка прямо впливає з творчої ідеї, оскільки необхідною ця влада є саме для реалізації останньої та служить саме їй – наявність системи влади має гарантувати втілення ідеї в соціальній дійсності.

Така влада має бути організована на підставі двох принципів – поділу влади і представницького режиму. Але з точки зору Оріу, поділ влади має місце лише тоді, коли вдається провести межу між інтуїтивною компетенцією ухвалення вихідного рішення, що підлягає розгляду (це влада меншості, яка інтуїтивно відчуває ідею і запускає нормативний механізм шляхом прийняття рішення, яке заслуговує на розгляд), дискурсивною компетенцією з обговорення рішення (фаза дискусії) та повноваженням голосувати за рішення або схвалювати його (фаза, в ході якої ідея переходить зі сфери меншини до сфери більшості, яка має відреагувати на рішення позитивно або негативно). З іншого боку, представницький режим має місце лише тоді, коли влада організована так, що дозволяє органам інституту виражати волю спільноти (*corps*), частиною якої вони є, таким чином відбувається розвиток згаданої вище творчої ідеї. З точки зору Оріу, ця теорія має діяти не тільки стосовно держави, але й в усіх інших корпораціях: підприємствах, громадських об'єднаннях тощо. Ця методологія, використана Морісом Оріу стосовно теорії права, дозволила йому дати гуманістичне бачення правової системи. Право у нього перестало бути повністю відокремленим від решти систем, що дало можливість оцінити його дію в усій повноті, тобто зрозуміти взаємозв'язки між правовою системою і суміжними з нею системами ⁴⁵.

⁴⁵ Беше-Головко К. Морис Ориу: междисциплинарный подход на службе динамической концепции права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 6 (67). С. 181.

Моріс Оріу розглядав суспільство як сукупність величезного числа інститутів, що являють собою організації, або установи, які містять у собі людей, а також ідею, ідеал, принцип, які служать свого роду горном, який концентрує енергію цих індивідів. І якщо спочатку особи, об'єднавшись для спільних дій, утворюють організацію, то з моменту, коли індивіди, що входять до цієї організації, переймаються усвідомленням своєї єдності, формується інститут ⁴⁶.

У книзі «Основи публічного права» М. Оріу пише, що в юридичній науці термін «інститут» має кілька значень: у першому значенні він означає будь-яку організацію, створену звичаєм або правом, якщо навіть ця організація є простим засобом юридичної техніки. У такому розумінні позов цивільний або адміністративний є інститутом.

Не заперечуючи значення цих інститутів для юриспруденції, Оріу спрямував основну увагу на дослідження інститутів як елементів соціальної організації, а не як засобів правової техніки. Концепція М. Оріу передбачає виокремлення двох типів інститутів: корпоративних та інститутів-речей. Загальним для них є те, що і ті, і інші мають певну соціальну індивідуальність. Різниця полягає у свободі або відсутності свободи для виконання соціальних функцій ⁴⁷.

Корпорації мають внутрішню свободу – це дозволяє їм реалізовувати свої цілі й самим виконувати свої функції, що й робить із них живих індивідуальностей, тоді як речі не мають такої свободи, принаймні у тій частині, яка стосується виконання соціальних функцій ⁴⁸.

Основна увага в теорії Оріу приділялася корпоративним інститутам. Як автономні утворення, вони мають загальні риси: певну спрямовуючу ідею, організацію влади і сукупність норм, що регулюють внутрішній розпорядок. «Управління групами людей, що здійснюється за допомогою створення права і

⁴⁶ Оріу М. Основи публічного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 113.

⁴⁷ Оріу М. Основи публічного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 113.

⁴⁸ Оріу М. Основи публічного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 114.

порядку, вимагає, щоб ті, хто керує, самі могли творити право», – вважав Оріу. Поняття влади, управління, права в його доктрині поширювалися на всі корпоративні інститути. Соціальні формування тим самим були прирівняні один до одного, зображувалися явищами одного порядку.

Корпоративний інститут відповідно до його визначення – це об’єктивна соціальна організація, яка здійснила в самій собі вищий ступінь правового порядку, тобто організація, яка володіє одночасно суверенітетом влади, конституційним устроєм цієї влади з певними статутами і юридичною автономією. Приймавши таке визначення, можна негайно ж помітити, що корпоративний інститут є не чим іншим, як певною формою існування соціальної організації, – соціальною організацією, доведеною до певної досконалості ⁴⁹.

При цьому соціальна організація в його трактуванні – це будь-який постійний розпорядок у рамках певної соціальної групи, в силу якого органи, що мають владу шляхом узгодженої з усією групою діяльності, служать цілям, які цікавлять цю групу.

Навіть колективна спільність, іменована бюрократією, зазвичай турбується про своє постійне переважання над масами керованих осіб і груп, може сприйматися як установа з посередницькими функціями, націленими на реалізацію загальних функцій держави. Держава, своєю чергою, не тільки не перешкоджає появі та розвитку бюрократичної спільності, але навіть сприяє її інституціоналізації.

Як уже було зазначено вище, корпоративний інститут, на думку М. Оріу, має такі властивості:

- 1) його органи, які мають владу, будуть наділені суверенітетом влади для здійснення цілей групи;
- 2) узгоджена діяльність усієї організації, взятої в цілому, та її органів буде забезпечена конституційним устроєм влади;

⁴⁹ Оріу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 113.

3) соціальна організація як корпоративний інститут буде мати більш-менш повну юридичну автономію⁵⁰.

Суверенітет влади трактувався М. Оріу з двох позицій. По-перше, як єдність трьох складових суверенітету: а) влади, що виявляється як воля; б) компетенції, тобто волі виконувати функції; в) влади інтересів. По-друге, з позиції автономії влади, що має прояв у двох напрямках. Перш за все він є автономним стосовно зовнішнього світу та інших соціальних організацій. І в цьому плані така автономія знає кілька ступенів і не виключає можливість певного підпорядкування і контролю. На думку Оріу, в цьому випадку основне питання полягає в остаточному балансі між автономією і підпорядкованістю. На його думку, важливим є не повна автономія, а переважання автономії над підпорядкованістю.

Крім того, корпоративний інститут є автономним стосовно суб'єктів, що формують інститут. Він продовжує існувати, незважаючи на зміни, які можуть статися щодо осіб, які його формують. Він має над своїми членами верховну владу, і вони є лише його підданими. Це дає йому соціальну реальність – інститут є дійсною соціальною реальністю, окремою від індивідів.

Далі він розкриває, що автономія інституту стосовно суб'єктів, які входять до його складу, також не є абсолютною і може бути обмежена контролем з боку населення. Тут він також ставить питання про баланс, за якого «треба, щоб зрештою автономія інституту переважала над контролем його населення, без чого не існувало б самої автономії»⁵¹.

Під конституційною організацією влади Оріу розумів сприятливу для політичної свободи організацію влади в інституті. На думку Оріу, політична свобода для корпоративного інституту є тим же, чим є звичайна свобода для індивіда. При цьому конституційна організація влади може бути звужена до таких характеристик:

- 1) централізація і представницька організація влади;

⁵⁰ Оріу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 113.

⁵¹ Оріу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 118.

- 2) подальша децентралізація і поділ влади при переважанні законодавчої влади;
- 3) широка гласність і приєднання народу;
- 4) конституційний статут.

Необхідність централізації Оріу пояснює тим, що вона об'єднує в одну постійну серцевину всі елементи, які мають володіти верховною владою; централізацію супроводжує явище диференціації, яке полягає в точному визначанні категорії правителів і керованих, а централізований таким чином інститут відразу ж набуває дійсної владної сили. Розуміючи, що надмірна централізація може привести до небажаних наслідків, М. Оріу пов'язує централізацію з представницьким устроєм, тобто необхідно, щоб органи інституту вважали себе представниками колективу, який створив інститут, яким доручено здійснення спільних цілей і завдань інституту.

Ще однією гарантією від свавілля владних органів інституту Оріу вважав поділ централізованої влади: «Справа не в тому, щоб зробити поділ на будь-які гілки влади і будь-яким чином, рівновага влади не є ще її поділом, так само як існування рівної за компетенцією судової влади, і особливо існування двох палат парламенту, не є поділом влади»⁵².

На думку М. Оріу, в рамках корпоративного інституту, виходячи з наявності трьох істотних його елементів – колективного (або корпоративного), елемента спільності та індивідуального елемента, – можна виокремити такі три гілки влади: законодавчу, виконавчу і виборчу. Відповідно, корпоративний елемент є основою виконавчої влади, елемент спільності – влади законодавчої, а елемент індивідуальний стає основою для формування виборчої влади. Серед трьох гілок влади в корпоративному інституті переважати повинна законодавча влада, тому що саме вона виражає спільність інтересів колективу, що становить інститут, тобто являє собою, на думку Оріу, саме душу будь-якого соціального інституту⁵³.

⁵² Оріу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 123.

⁵³ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 123.

Щодо необхідності такої характеристики конституційної організації влади, як гласність і приєднання народу, Моріс Оріу вважав, що вона впливає з того, що будь-який інститут не поглинає повністю всієї реальної суті колективу. Доказом цьому він вважав те, що нарівні з урядовою організацією повинна існувати вся маса підданих; що приєднання цієї маси підданих до прийнятих владою рішень є необхідним елементом легітимності влади, а також істотно впливає на можливість влади керувати колективом і виконувати ухвалені нею рішення ⁵⁴.

Конституційний статут є необхідним елементом конституційної організації влади, оскільки для тривалого і стабільного існування інституту необхідно здійснити в ньому вищий правовий порядок і внаслідок цього забезпечити верховенство права, обмеживши верховну владу.

Нарешті, таку умову досконалості соціальної організації, як юридичну автономію, М. Оріу пов'язував з можливістю інституту створювати норми права. При цьому він виокремлює три форми права, які безпосередньо породжуються корпоративним інститутом: дисциплінарне, звичайне і статутне (засноване на законі) право ⁵⁵.

Що стосується держави, то для Оріу все, що характеризує корпоративний інститут, є цілком справедливим для держави. Ця теза знаходить своє підтвердження у такій цитаті науковця: «У ньому (інституті) перш за все ми бачимо урядову і корпоративну організацію держави, потім – організацію спільних інтересів, в результаті якої все населення держави, оскільки справа стосується загальних інтересів, живе спільним життям, спільно бере участь в державному бюджеті і спільно користується публічними установами; нарешті, ми бачимо суто індивідуальну організацію приватного життя, в результаті якої все населення держави під її захистом, як інституту, має приватні інтереси і частково користується всією масою речей загального користування» ⁵⁶.

⁵⁴ Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 43.

⁵⁵ Оріу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 131.

⁵⁶ Оріу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 129.

Для М. Оріу мова йшла, перш за все, про те, щоб домогтися необхідної рівноваги між державою і суспільством, тобто тієї самої рівноваги, постійний пошук якої має стати центром, який визначає функціонування правової системи; це призводить до того, що правова система перестає працювати виключно сама на себе, слугуючи собі самовиправданням. Навпаки – як держава, так і право існують для втілення в життя певної Ідеї, яка, згідно з його думкою, реалізується через увагу до людини та захист її волі ⁵⁷.

Певна організована і структурована соціальна система обов'язково є тією чи іншою мірою справедливою, оскільки її формування могло відбутися лише за згодою суспільства. Але оскільки завжди існують невиконані вимоги, системне задоволення яких лише призводить до появи вимог нових, то завжди також є і соціальний заклик до розширення справедливості, спрямований на реалізацію ще не реалізованих соціальних потреб і прагнення домогтися більшої соціальної справедливості.

У такій ситуації за визначенням не може існувати певного повністю завершеного і остаточного стану, а єдиною константою є постійна еволюція та вдосконалення. Відмова від еволюції може призвести тільки до революції, що дозволяє встановити нову рівновагу ⁵⁸.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що Моріс Оріу витлумачив одвічну проблему протистояння інтересів індивіда і держави в дусі християнського колективізму перших його століть, проте зробив це з деякими новаціями, зумовленими соціально-історичною ситуацією. Теорія інституції, що розуміється як установа, встановлення або ж певна колективність, відмовилася від використання договірної теорії (концептуального ядра ліберальної теорії) і від командно-адміністративної законності соціалістів, висунула ряд

⁵⁷ Беше-Головко К. Морис Ориу: междисциплинарный подход на службе динамической концепции права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 6 (67). С. 180.

⁵⁸ Ориу М. Основы публичного права. Москва : Изд-во Ком. акад., 1929. С. 180.

принципово нових положень, які набули потім дуже широкого наукового та популістського вживання ⁵⁹.

Концептуальна основа теорії інституції бере свій початок з ідеї рівноваги, яку Монтеस्क'є свого часу поклав в основу своєї теорії поділу влади. Суть її полягає в тому, що правопорядок намагаються уподібнити системі фізичної рівноваги сил і все життя сучасних держав змалювати, як «незліченні соціальні рівноваги, з'єднані в складну і заплутану систему» (Н. Н. Алексєєв). Однією з таких систем рівноваги і є відносини правові. Ідея права в основі своїй є ідеєю порядку, і юристи старої юриспруденції розглядали цей порядок як щось встановлене самим божеством. Теорія інституціоналізму вже не містить встановленого порядку в структурі суспільства, існує лише певний напрям, що є для товариств лінією прогресу, а порядок речей іще не встановлено, він тільки народжується ⁶⁰.

Ще одне положення, яке впливає з розробленої Морісом Оріу концепції держави і права, полягає в тому, що жодна держава і жодна правова система не існують самі по собі та для себе. Вони мають бути засобом реалізації певної Ідеї як певного бачення суспільства і людини. Тільки політичний лібералізм і супроводжуючий його плюралізм дають можливість забезпечити індивідуальні права. Адже, звичайно ж, не людина повинна існувати для держави, а навпаки – держава для людини.

Держава, згідно з концепцією Оріу, має стати публічною службою ліберального порядку. Її завдання – спрямовувати і контролювати економічне життя суспільства, залишаючись водночас загальнонаціональним інститутом, тобто нейтральною посередницькою силою. «Держава – це юридична персоніфікація нації, приведеної до впорядкованого і врівноваженого режиму» ⁶¹. Наскільки б різними та навіть протилежними не були устремління

⁵⁹ История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С. Нарсесянца. 3-е издание. Москва: Норма, 2001. С. 673.

⁶⁰ Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 44.

⁶¹ Ориу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 56.

соціальних колективів, суспільство, за змістом цієї концепції, інтегровано в єдину систему економічної й політичної рівноваги.

Питання щодо співвідношення держави та інших соціальних інститутів Оріу вирішував за формулою «перший серед рівних», де держава розглядається не як суверен, але як інститут інститутів. Таким чином, теорія інститутів надавала соціальним групам роль механізмів, що підтримують різні системи суспільства у стані стійкої рівноваги ⁶².

Теорія інститутів, запропонована М. Оріу, забезпечила єдність політичної та правової теорії через те, що обидві вони базувалися на понятті інституту. За М. Оріу, норми права створюються інститутами як автономними соціальними утвореннями (державою, торговими товариствами, профспілками та ін.) та в процесі тривалого застосування перетворюються на правові «інститути-речі» ⁶³.

Для теоретика інституціоналізму «...дійсним об'єктивним елементом юридичної системи є інститут. Інститут, щоправда, містить і суб'єктивне начало, яке розвивається в процесі персоніфікації; проте «корпус» інституту виступає як об'єктивний елемент, і цей корпус з його керуючою ідеєю та організованою владою за юридичною силою є набагато важливішим, ніж правова норма. Саме інститути породжують норми права, а не норми права – інститути»⁶⁴.

Інституційний підхід у дослідженні суспільства і держави М. Оріу став основою, на якій у подальшому склалися концепції плюралістичної демократії Ж. Бюрдо, М. Дюверже та багатьох інших французьких політологів. Теорія інститутів сприяла утвердженню в ліберальній ідеології уявлень про політику як про складний процес із численними учасниками і подолання поглядів класичного лібералізму, що зводили аналіз політики до взаємин між індивідом і державною владою. До середини століття інституціональні концепції посіли панівне становище у французькій політології (це відбилося і на навчальних

⁶² Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право. Харків : Факт, 2001. 384 с.

⁶³ Оріу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. С. 112.

⁶⁴ Воротилин Е. А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 43.

планах університетів, де замість традиційних курсів з державного права впровадили курс конституційного права і політичних інститутів).

Надалі теорію інституціоналізму було розвинено в роботах «Теорія інституту. Нариси юридичної онтології» та «Філософія інституту» Ж. Ренара (1876–1943), який слідом за М. Оріу побудував свою концепцію на тезі, що індивіди не є єдиними суб'єктами соціальних відносин. На його думку, основним недоліком сучасної йому конституції Франції (1875) було те, що вона не знала ані політичних партій, ані професійних об'єднань, ані будь-яких інших організацій. Їй були відомими тільки особи: виборці, депутати, сенатори, міністри та ін. Однак крім індивідів у суспільстві взаємодіє незліченна кількість соціальних інститутів – комерційні асоціації, сім'я, профспілки, партії, різного роду корпорації, держава, церква та ін. Усім інститутам незалежно від їх функціональних особливостей і місця, яке вони посідають у суспільстві, притаманні такі основні ознаки: наявність організуючої ідеї, владність і нормативно-правовий характер ⁶⁵.

І хоча в рамках будь-якої соціальної організації діють ті ж конкретні індивіди, інститут в силу зазначених властивостей перевершує за тривалістю існування соціальний час життєдіяльності його членів, а тому стає об'єктивною, незалежною від «суб'єктивних примх» системою.

Інститут живе лише тим життям, яке йому надають люди. Але серед цих людей є один або декілька, чия воля закріплює волю інших на майбутнє і на невизначений час, поки цей інститут не зникне. Велика таємниця полягає в тому, що воля засновника або засновників переважає волю наступних послідовників – воля живих прикута до волі мертвих. Це великий постулат інституціональної теорії ⁶⁶.

Для Ж. Ренара інститути – це юридичні організації, яких побудовано на основі внутрішньо владно впорядкованого життя та які мають автономну

⁶⁵ Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 46.

⁶⁶ The French Institutionalists: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos, edited by Albert Broderick. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1970. P. 178.

авторитарну структуру. Взаємодіючи в інститутах індивіди об'єднуються навколо влади, метою якої є «заступництво і керівництво рухом щодо реалізації специфічних інтересів колективу». Між окремими особами, колективом і владою організації внаслідок єдності мети з необхідністю виникають органічні солідарні зв'язки, які стають нормою існування цього об'єднання. Звідси теорія інституту, на думку Ж. Ренара, – це переважно нарис юридичної онтології. Вона має на меті встановити стан суб'єкта права, беручи до уваги його буття (etre) і класифікуючи інститути за їх нормативною силою.

Теорія інститутів посідала середню позицію між крайнім індивідуалізмом ліберальних доктрин і спрямованим до тотальної колективності соціологізмом. Як юридичні системи – інститути суть противаги, що формуються для обмеження прав держави і стримування її інтервенціоністської політики. Якби не було інститутів, якби індивід залишався сам на сам з державною владою, то його боротьба за свої права була б не більш успішною, ніж «війна глиняного горщика проти чавунного котла». Але, оскільки інститути мають ту саму природу, що й держава, остання не є вже ані політичною державою ліберальної школи, ані економічною державою соціалістів. У політично диференційованій системі суспільства воно лише спрямовує взаємодію інститутів, залишаючись нейтральною, керівною силою ⁶⁷.

Французький інституціоналіст Ж. Бюрдо вважав, що держава сама є інституцією, і визначав державу як інституцію, в яку інкорпорується ідея права, що є життєвим принципом держави. Визначення держави як інституції прийшло на зміну визначенню держави як юридичної особи. Найбільш аргументовано із цього приводу висловився саме Ж. Бюрдо, для якого держава – юридична особа – це, по суті, фіктивна єдність, що виражає лише факт організованого існування великої кількості людей на одній території та наявність єдиної влади, представлені органами держави. Інституціоналізм іде далі: він висуває на перший план спільну справу, завдання, мету, яким служить держава. Тут мова

⁶⁷ Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 47.

йде про активне співіснування, про існування спільних завдань і притому постійних, які цементують усіх членів суспільства в єдину державу⁶⁸.

Однією з конститутивних рис будь-якої інституції є зв'язок з певним соціальним середовищем, в якому вона черпає свою підтримку. Цей момент отримує найбільш яскраве вираження саме в державі, спирається на визнання групи і є центром згуртування національної спільності.

Ж. Бюрдо відкидає не лише соціологічну концепцію Л. Дюгі про державу, яка зводиться до факту влади певних осіб, але й нормативістську концепцію Кельзена, для якого держава – це система норм і більше нічого. Він розглядає державу як органічне поєднання влади і права. Примусова сила, на його думку, передує державі, яка є лише найбільш завершеною і найбільш гуманною формою політичного життя. Ж. Бюрдо стверджує, що у всіх суспільствах люди завжди спрямовувалися владою, яка бере на себе реалізацію спільних інтересів групи. Із плином часу відбувається посилення правової основи, що знаходить своє відображення в інституціоналізації самої влади, в результаті чого виникає сама держава. Таким чином, в державі право і влада є єдиним цілим.

За теорією Ж. Бюрдо, спочатку існувала лише особиста влада – влада тих чи інших осіб, отримана ними за правом сильного. Такою є влада рабовласницької і феодальної епохи. До кінця епохи феодалізму відбувається інституціоналізація влади; влада в суспільстві перетворюється з особистої на інституційну, а тим самим на державну.

Інституціоналізація влади за концепцією французького юриста – це юридична операція, за допомогою якої політична влада переноситься з особи правлячих на абстрактну сутність держави. Юридичним ефектом цієї операції і є утворення держави як субстрату влади, що не залежить від особистості правлячих як абстрактного і постійного носія влади⁶⁹.

⁶⁸ Левин И.Д. Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений.: Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 152.

⁶⁹ Левин И.Д. Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 157.

За Ж. Бюрдо держава не обмежує себе, вона народжується обмеженою, бо народжується в результаті перетворення фактичної влади на правову.

Аналогічних поглядів на походження і розвиток держави дотримувалися також Ж. Ведель, М. Прело, М. Дюверже та ін.

Ведель вбачав у державі особливу організацію, відмінною рисою якої є монополізація збройної сили, що забезпечує фактичну владу. Ця організація йде шляхом поступової інституціоналізації влади, тобто шляхом переходу від особистої влади до влади певного органу або установи. Цей процес він пояснює психологічними особливостями людини. На основі інституціоналізації складається переконання або віра в те, що правлячі кола є лише знаряддям держави, яка розглядається як явище вищого порядку, яка контролює і спрямовує діяльність управлінців.

Що стосується М. Прело, то він розрізняв інститути-організми, які він називає також «інститути-особистості» або «інститути-тіла», та «інститути-речі», які він називає також «інститути-механізми».

Інститут-організм він визначає як людський колектив, об'єднаний ідеологією чи загальною потребою і підлеглий визнаному авторитетові та фіксованим правилам, тоді як інститут-річ, на його думку, є простою системою норм права. В інституті-особистості він розрізняє два аспекти: внутрішню організацію і зовнішню індивідуальність. Інституційний зв'язок, на думку М. Прело, може бути заснований на ідеї, однак найчастіше основою для формування інституційного зв'язку є потреба, яка не може бути задоволена шляхом індивідуальних ресурсів або може бути краще задоволена в рамках співпраці певного колективу⁷⁰.

Сталість ідеї або потреби надає інститутові властивостей, які відрізняють його від простого центру переплетення інтересів. Інституційний зв'язок породжує у індивідів, що утворили інститут, почуття винятковості або навіть ворожості до сторонніх. На підставі цих тверджень М. Прело робить висновок,

⁷⁰ Грацианский П.С. Политическая наука во Франции: критические очерки. Москва : Наука, 1975. С. 103.

що утворюється ясно виражена або прихована воля інституту, зміст якої не вичерпується виконанням заходів, заради яких його було створено.

В силу наявності такої волі інститут існує не лише у свідомості його членів, але набуває рис особистості для тих, кого не включено до його функціонування. Інститут набуває здатності вступати у фактичні і правові відносини.

Ще один різновид юридичного інституціоналізму представив П. Сорокін. Своєрідність його концепції полягала в тому, що, на його думку, головним конструктивним елементом групи людей є не інститут і не права цієї групи, а правова норма, що утворює ядро, скелет, серце і душу будь-якої організованої групи чи інституту. Таким чином сім'я, держава, церква, партія, профспілка, а також школа, університет і навіть організована група злочинців являють собою на практиці лише об'єктивації й уособлення правових норм і правових переконань усіх або вирішальної більшості групи. Дослідники виявляють у Сорокіна прагнення поєднувати інституціоналізм із психологічною теорією права Петражицького, особливо з його трактуванням множинності джерел права ⁷¹.

Серед теорій представників інституціоналізму в Італії варто звернути увагу на теорію інститутів С. Романо, П. Біскаретті ді Руффія, К. Череті та С. Лессона. Слід зазначити, що на відміну від представників французького інституціоналізму, які розглядали проблеми історичного і філософського характеру, італійських інституціоналістів більше цікавили питання, що безпосередньо стосуються державного права.

Так вихідним пунктом теорії держави і державного права С. Романо є теорія двох аспектів права – нормативного та інституційного. Нормативний аспект права виражається в нормах права, інституційний аспект – в інституціях – установах, організаціях, відносинах тощо ⁷².

⁷¹ История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С. Нарсеянца. 3-е изд. С. 680.

⁷² Левин И. Д. Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 181.

На його думку, є можливими три варіанти взаємин між інститутом і пов'язаними з ним нормами: або вони синхронні, або інститут за часом передує нормам, або норми передують інститутові. Нормативний і інституційний аспекти права завжди взаємопов'язані, при цьому інституційний аспект є (незалежно від хронологічної послідовності) логічно провідним і визначальним у зв'язку з тим, що всі юридичні норми або створюються інститутом, або ним гарантуються.

С. Романо за методологічну основу своїх досліджень обирає соціологічний позитивізм. Наслідком такої теоретичної настанови є його розуміння поняття інституту, під яким він розуміє реальну й ефективну, надособову соціальну організацію, яка не зводиться до суми конкретних соціальних відносин і містить у собі різні правові елементи: норми, накази, заходи тощо ⁷³.

Досліджуючи поняття інституту, Романо висловлює думку, що будь-який громадський інститут – це юридичний порядок (*ordamento giuridico*). С. Романо стверджує далі, що саме існування подібних установ – оскільки вони мають власну структуру і організацію (а отже є більш-менш стабільними), сформовані постійні цілі та завдання, що призводить до єдності індивідів, – веде до набуття інститутами власного життя щодо цих індивідів. Така установа визначає положення, функції та навіть лінію поведінки тих, хто становить його частину або залежить від неї, що італійський юрист і позначає терміном «юридичний порядок». Розвиваючи цю думку, він робить висновок, що будь-яка інституція є юридичним порядком, а будь-який юридичний порядок є інститутом ⁷⁴.

Держава, на думку С. Романо, – це юридичний порядок, тобто інститут, соціальне тіло (*corpo*) або установа (*ente*), що не розчиняється ані в безлічі індивідів, ані у відносинах між ними. Вона – стійка і постійна єдність, яка

⁷³ Кондуров В.Е. Суд и порядок: классический институционализм М. Ориу и С. Романо. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2020. № 4 (88). С. 32.

⁷⁴ Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 45.

втілюється в організації або структурі, що поглинає елементи, які є його складовими.

Тим часом держава не є єдиним юридичним порядком. Існують й інші юридичні порядки – такі, наприклад, як церква або міжнародна спільнота, які залишаються, по суті, поза державним контролем. Із цього твердження він робить висновок, що держава не є єдиним джерелом права.

Визначаючи державу як юридичний порядок, С. Романо тим самим підкреслює, що для визначення держави головну роль відіграє не нормативний, а інституційний аспект права. Держава, на його думку, – це саме право в інституційному аспекті. Таким чином, ототожнюючи, як і Кельзен, державу і право, С. Романо розглядає державу не як систему норм, а як систему установ, що утворюють зазначений юридичний порядок ⁷⁵.

Розглядаючи концепцію держави С. Романо і його учнів варто зазначити, що вони не протиставляють свою теорію держави як юридичного порядку доктрині про державу – юридичну особу. Вони вважають обидві характеристики держави сумісними. Наприклад, С. Лессона висловлює думку, що держава у певних ситуаціях є юридичною особою, в інших – юридичним порядком. І в тому і в іншому аспекті держава є суверенною, причому суверенітет держави – юридичного порядку означає його первинність, незалежність від будь-якого юридичного порядку, а суверенітет держави – юридичної особи означає його верховенство стосовно всіх інших фізичних і юридичних осіб. Можна помітити, що в цьому випадку концепція держави як юридичного порядку найбільш точно визначає причину виникнення і саму суть держави як соціального феномена, тоді як концепція держави – юридичної особи визначає характер взаємин держави з іншими інститутами.

Визнаючи раціональність обох концепцій, інституціоналісти все ж розглядають концепцію держави – юридичного порядку (або інституту) як первинну і таку, що має базове значення для державознавства, у зв'язку з тим,

⁷⁵ Левин И. Д. Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений. М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 183.

що для того, щоб держава могла бути юридичною особою, необхідно, щоб сформувався певний юридичний порядок. Держава сама не може бути юридичною особою, оскільки, будучи юридичним порядком, завжди рухається в орбіті права, навіть коли вона створює нове право.

Як стверджував С. Романо, будь-яка юридична особа є юридичним порядком, але не будь-який юридичний порядок є юридичною особою. Юридичний порядок може мати об'єктивний характер, але не мати суб'єктивного. Крім цього, держава набуває такого характеру у певних відносинах. Є конкретна держава у своїх внутрішніх відносинах юридичною особою чи ні – залежить від того, який характер держави встановлено в її позитивному праві. Так, в Італії сама держава є юридичною особою, а в Англії юридичними особами є корона, парламент тощо ⁷⁶.

Можна вважати, що в такому випадку С. Романо акцентує увагу на цій різниці для того, щоб показати, що, на його думку, в окремих державах інститутом може бути не лише держава, але й такі окремі її складові, як законодавча або виконавча влада.

Водночас слід враховувати, що систематизовану класифікацію інституцій розробив Дуглас Норт, виокремивши істотні відмінності неформальних і формальних інституцій як певні обмеження, створені людьми, що накладаються на економічну поведінку й вибір. Перші діють через морально-етичні цінності, переконання, табу й усталені звички, відображаючи загальний цивілізаційно-культурний рівень індивідів та суспільства, другі – втілені у системі законодавчих і нормативних обмежень, невиконання або ігнорування яких призводить до покарання, що й примушує індивідів підкорятися. Інституції, за Д. Нормом, «...створюють базові структури, за допомогою яких люди впродовж усієї історії добилися порядку і таким чином знизили ступінь своєї невпевненості» ⁷⁷. Такою базовою структурою є держава, тому що саме вона забезпечує належні умови формування та розвитку інститутів.

⁷⁶ Грацианский П.С. Политическая наука во Франции: критические очерки. Москва : Наука, 1975. С. 188.

⁷⁷ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. Київ : Основи, 2000. С. 72.

О.П. Нестеренко, зазначає, що «...держава в інституційній теорії знаходиться на перетині інституцій та організацій. Як інституція, вона формує «правила гри» та змінює формальні інституційні норми функціонування організацій, забезпечуючи мінімізацію витрат обміну інформацією, товарами і послугами, специфікуючи і захищаючи права власності. Як організація держава поруч з іншими «грає» у суспільному секторі економіки, виробляючи суспільні блага, нівелюючи зовнішні ефекти та забезпечуючи населення соціальними послугами»⁷⁸.

Д. Норт виділяє дві ідеальні моделі держави, а саме: «...»контрактну» та «експлуаторську». Обидві використовують монополію на насильство, однак перша має на меті досягнення добробуту своїх громадян і максимізацію сукупного доходу суспільства, а друга – максимізацію власного доходу. Рисами «експлуаторської» держави є відсутність законодавчої бази, внутрішня нестабільність державних інституцій, значна частка витрат на державне управління в держбюджеті, конфіскаційний характер податкової системи. «Контрактна» держава функціонує в інтересах громадян у межах повноважень, делегованих ними. Діяльність такої держави узгоджується з теорією трансакційних витрат, адже витрати механізму державного втручання менші, ніж витрати, пов'язані з нестабільністю ринку, яку нівелює це втручання»⁷⁹.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що політологічні, економічні та юридичні складові інституційної теорії надають можливість всебічного аналізу держави та її інститутів, як з точки зору їх організації та функціонування, так і взаємовідносин з навколишнім середовищем. Більше того, інституційна теорія закладає засади розуміння загальних процесів розвитку державних інститутів і, відповідно, можливості прогнозування їх подальшого буття.

⁷⁸ Нестеренко О.П. Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. наук. праць. Суми : УАБС НБУ, 2004. Т. 11. С. 138–146.

⁷⁹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. Київ : Основи, 2000. С. 74.

1.3. Сучасний стан та перспективи застосування інституційного підходу в юриспруденції

Аналізуючи сучасний стан використання інституційного підходу в юриспруденції, необхідно враховувати усі змістовні, концептуальні та методологічні трансформації, які мало місце під час розвитку інституційної теорії.

Зокрема Е. Фуруботн та Р. Ріхтер зазначають, що «...сучасний інституціоналізм залишається сполученням різних теоретичних підходів, певним чином пов'язаних із інституціональною проблематикою. При цьому серед науковців відсутня погодженість думок навіть щодо загальних засад систематизації різноманітних теорій і концепцій, які становлять зміст численних інституціональних досліджень»⁸⁰.

Своєю чергою, О.Є. Попов, здійснюючи аналіз еволюції розвитку та особливостей методології інституціонального аналізу, зазначає: «...найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою диференціація концептуальних засад і методології інституціональної теорії співпадає з періодизацією етапів розвитку інституціоналізму, в ході яких центр уваги дослідників зосереджувався на різних об'єктах дослідження. За цією ознакою звичайно виокремлюють три групи інституціональних теорій: 1) «класичний» інституціоналізм, концепції якого розроблені такими засновниками цього напрямку економічних досліджень, як Дж. Коммонс (теорія справедливої вартості), Т. Веблен (теорія «абсентеїстської власності» та «бездіяльного класу»), У. Мітчел (теорія економічних циклів), У. Гамільтон (концепція інституціональної економічної політики) — заклали концептуальні основи інституціонального підходу до вивчення економічних явищ і процесів; 2) «традиційний» (або «старий») інституціоналізм, представниками якого були Дж. К. Гелбрейт (теорія

⁸⁰ Фуруботн Э. Институты и экономическая теория: достижения новой институциональной экономической теории / пер. с англ. под ред. В.С. Катяло, Н.П. Дроздовой. Санкт-Петербург.: Изд. дом С-Пб. гос. ун-та, 2005. 702 с.

«техноструктури» корпорації, теорія постіндустріального суспільства), Дж. Бьюкенен і Г. Таллок (теорія суспільного вибору), В. Ваненберг (конституційна економіка), А. Хершенкрон (теорія ешелонів розвитку капіталізму), центр уваги яких зосередився перш за все на розгляді проблем «обмеженої раціональності» ринку та недосконалості інструментів ринкового саморегулювання, а також на визначенні прийнятних меж, форм і засобів державного (суспільного) регулювання ринкової економіки; 3) «нова інституціональна теорія» («новий інституціоналізм» або неоінституціоналізм), прихильниками якої вважаються Р. Коуз (засновник контрактної парадигми інституціональної теорії, концепції трансакційних витрат і контрактної економіки, теорії прав власності), А. Алчіан, Г. Демсец, М. Йенсен, С. Пейович (теорія прав власності), Д. Норт (теорія держави), Р. Нельсон і С. Уінтер (еволюційна інституціональна теорія), З. Чен (нова економічна історія), Дж. Стігліц і Й. Макніл (теорія оптимального контракту)»⁸¹.

Для «старого інституціоналізму» класичним стало визначення інституту, надане Джоном Ролзом. На його думку, термін «інститут» означає «...публічну систему правил, які визначають посаду і статус з відповідними правами та обов'язками, владою і недоторканністю тощо. Ці правила специфікують певні форми дій як дозволені, а інші – як заборонені, і по них же караються одні дії та заохочуються інші, застосовується примус у разі порушення цих правил»⁸².

Використовуючи такий підхід, прикладами інститутів можна вважати ігри і ритуали, суд і парламент, ринок і систему власності. Інститут можна представити у два способи: спочатку як абстрактний об'єкт, тобто як можливу форму поведінки, що має вираження у системі правил, і далі – як реалізацію думки і поведінки певних особистостей у певний час і в певному місці, як дії, специфіковані цими правилами.

⁸¹ Попов О.Є. Еволюція розвитку та особливості методології інституціонального аналізу економічних явищ і процесів. *Проблеми економіки*. 2012. № 3. С. 169–173.

⁸² Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. С. 61.

Інститут існує у певний час і в певному місці, і дії, ним специфіковані, виконуються відповідно до права і публічного усвідомлення, що необхідно діяти відповідно до системи правил, які визначають інститут. Так, парламентські інститути визначаються певною системою правил (або сімейством таких систем, щоб дозволити варіації). Ці правила є переліком певних форм дій – від участі в сесії парламенту для голосування щодо законопроекту до прохання надати слово з приводу порядку проведення засідання. Різні види загальних норм утворюють узгоджену систему. Парламентський інститут існує в певний час і в певному місці; люди виконують відповідні дії, виявляють необхідну активність, із загальним усвідомленням взаєморозуміння з приводу необхідності дотримання правил, на які погодилися всі.

Говорячи, що інститут як базисна структура суспільства є публічною системою правил, Дж. Ролз зазначає, що має на увазі, що «кожен включений в неї індивід знає, що він знав би, якщо самі правила, а також його участь в обумовленій ними діяльності, були результатом угоди. Особа, яка бере участь в інституті, знає, чого правила вимагають від нього та інших. Вона також знає, що це знають і інші, і що вони знають, що вона знає... Насправді ця умова не завжди виконується в реальних інститутах, хоча вона є розумним припущенням»⁸³.

Публічність правил для інститутів гарантує, що той, хто бере участь в них, знає, які обмеження на поведінку варто очікувати один від одного, та які дії є дозволеними. Таким чином, інститут є загальною основою для визначення взаємних очікувань. Більше того, у цілком упорядкованому суспільстві, ефективно регульованому за допомогою загальноприйнятої в суспільстві концепції справедливості, є також публічне розуміння, що є справедливим і що несправедливим.

Необхідно зазначити відмінність між засновуючими інститут правилами (конститутивні правила), в яких встановлюються різні права й обов'язки, та

⁸³ Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. С. 62.

стратегіями і принципами щодо того, як краще використовувати переваги інституту для конкретних цілей. Раціональні стратегії і принципи обґрунтовуються аналізом того, на які дії, дозволені інституційними правилами, зважались індивіди і групи заради власних інтересів і переконань, а також припущення про плани інших людей. Ці стратегії й принципи самі не є частиною інститутів, але відіграють важливу роль у регулюванні поведінки суб'єктів.

Вивчення цих стратегій і принципів є підґрунтям для формування теорії інститутів, наприклад, теорії парламентарної політики. Зазвичай теорія інститутів, як і теорія гри, конститутивні правила бере як дані, і аналізує способи розподілу влади, а також пояснює учасникам розподілу, як реалізувати закладені в них можливості. Звичайно, у конструюванні та реформуванні соціальних установ потрібно перевіряти схеми і тактики, які в них дозволяються, і форми поведінки, які заохочуються. Ідеальні правила мають бути влаштовані таким чином, щоб люди, керовані своїми переважаючими інтересами, скеровували свою поведінку в руслі сприяння соціально бажаним цілям. Поведінка індивідів, керованих раціональними планами, має бути скоординованою, наскільки це можливо, з результатами, які не є навмисними або навіть передбаченими, однак – найкращими з точки зору соціальної справедливості ⁸⁴.

Синтезуючі основні напрями традиційної теорії інститутів (старого інституціоналізму), М.В. Ільїн запропонував таке визначення поняття «інститут»: «...це, по-перше, стан організованої спільності, організаційна форма об'єднання людей в особливу спільноту, яка ґрунтується на колективній волі, цілях та образах життєдіяльності; по-друге, ідеальна модель асоціації людей, що формується з приводу влади і впливу, яка підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і спирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми (встановлення); по-третє, реалізація

⁸⁴ Гофман Э. Об особенностях тотальных институций. *Личность. Культура. Общество*. 2008. № 3–4. С. 45.

і відтворення моделей (систем принципів і норм, правил і цілей) спілкування в структурі сукупної практики політичної активності індивідів і груп, людського соціуму в цілому, тобто категорія інституції (інституту, інституціональності) у своїй онтологічній і аксіологічній сутності відображає форми і структури політичного життя, її, свого роду, «морфологічні моделі» та «організаційні каркаси»⁸⁵.

Наведений вище підхід до визначення поняття інституту є найбільш поширеним у науковому середовищі донині, однак існують і інші підходи: так, на початку 70-х років минулого століття французький юрист, політолог і соціолог Моріс Дюверже виробив нове поняття інституту, наведене ним в таких працях, як «Політичні партії» (1951), «Політичні інститути та конституційне право» (1960).

Під впливом ідей структуралізму Дюверже визначає інститути як «відомі моделі людських відносин, з яких копіюються конкретні відносини, що отримують, таким чином, характер стабільних, стійких і згуртованих. При цьому він виокремлює два елементи у понятті інституту: структурний елемент і елемент вірувань, колективних уявлень»⁸⁶.

Французький політолог розглядає два типи інститутів: 1) інститут як проста система відносин, скопійована із структурної моделі; 2) інститути, які, крім того, мають технічну і матеріальну організацію: юридичні тексти, які регламентують їх діяльність, приміщення, машини, емблеми, бланки, адміністративну ієрархію, персонал. При цьому М. Дюверже вважає технічні і матеріальні елементи вторинними, визнаючи, однак, що технічні та матеріальні елементи підсилюють згуртованість, стабільність структурних моделей, об'єктивуючи їх, надаючи їм відчутну реальність.

Сучасний інституціоналізм, як правило, називають «новим». Прийнято вважати, що початок цьому напрямку поклала стаття «Природа фірми» Р. Коуза, опублікована ще в 1937 р., проте свого розвитку ця концепція набула значно

⁸⁵ Ильин М.В. Слова и смыслы: общение – общность. *Политические исследования*. 1994. № 6. С. 88.

⁸⁶ Грацианский П.С. Политическая наука во Франции: критические очерки. Москва : Наука, 1975. С. 64.

пізніше. Неоінституціоналісти критикують традиційну неокласичну теорію за відступ від принципу «методологічного індивідуалізму». Згідно із цим принципом, реально діючими «акторами» соціального процесу визнаються не групи або організації, а індивіди. Ніякі колективні спільності (наприклад, фірма або держава) не володіють самостійним існуванням, окремим від складових їх членів. Усі вони підлягають поясненню з точки зору цілеспрямованої поведінки індивідуальних агентів. Найважливішими поведінковими передумовами, відповідно до цього підходу, є обмежена раціональність поведінки і опортуністична поведінка. Це зумовлено обмеженістю людського інтелекту. Знання, якими володіє людина, завжди неповні, її логічні та прогностичні здібності далеко не безмежні, вчинення логічних операцій потребує від неї часу і зусиль ⁸⁷.

Незважаючи на відмінності, практично всі представники неоінституціоналізму розглядають інститути через їх вплив на рішення, які приймають суб'єкти економіки, права і політики. При цьому використовуються такі основоположні інструменти, пов'язані з моделюванням поведінки людини, як методологічний індивідуалізм, максимізація корисності, обмежена раціональність і опортуністична поведінка. Деякі представники сучасного інституціоналізму йдуть ще далі і ставлять під сумнів саму передумову про поведінку, що максимізує користь економічної людини, пропонуючи його заміну принципом задовільності.

Найбільший внесок у розвиток неоінституціоналізму зробив відомий американський економіст Дуглас Норт. Зауважимо, що не слід приписувати одноосібне авторство такого підходу до визначення інституту виключно Норту. Підхід до інститутів як до правил заснований і на ідеях Дж. Коммонса, який ядром інституту, його конститутивним елементом називав правові норми. Ще задовго до публікації основних досліджень Норта, за які він отримав Нобелівську премію з економіки, інший нобелівський лауреат, американський

⁸⁷ Дремін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества. Одесса : Юрид. літ-ра, 2009. С. 161.

економіст Т. Шульц, у монографії «Інвестиції в людський капітал: роль освіти і наукових досліджень» під інститутами розумів саме правила поведінки, які визначаються досить широко. До правил він відносив і грошово-кредитні відносини, та організаційні структури, засновані на контрактах, кооперації тощо, а також права власності, включаючи трудове законодавство, і форми людського капіталу, і матеріально-технічну інфраструктуру⁸⁸.

Як відомо, в рамках старого інституціоналізму не було сформульовано точного й однозначного визначення інституту, що породжувало складності щодо взаєморозуміння у вчених і перешкоджало прогресу інституційної теорії. На останню обставину звертав увагу ще Дж. Коммонс: «При визначенні сфери застосування так званої інституційної економіки складність полягає в невизначеності значення терміна «інститут». Багато в чому через відсутність єдиного тлумачення інститутів це для свого часу теоретичне нововведення традиційних інституціоналістів майже не набуло поширення за межами самої школи⁸⁹.

Інститути – це «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Отже, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії в політиці, соціальній сфері або економіці. Інституційні зміни визначають, яким чином суспільства розвиваються в часі, і таким чином є ключем до розуміння історичних змін.

Отже, сутність інституту звужується до правил, які структурують і організують взаємини людей. Визначення інститутів як правил або норм – перший необхідний крок у побудові категоріального апарату сучасної інституційної теорії.

Продовжуючи дослідження інститутів із ціннісної точки зору та традиційного середовища їх функціонування, Дуглас Норт виокремлює три

⁸⁸ Schultz T. Investment in Human Capital. N.Y., 1971. P. 249. (Цит. по: Нуреев Р. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики. *Вопросы экономики*. 2000. № 6. С. 136.

⁸⁹ Commons J. Institutional Economics: Its Place in Political Economy. New York: McMillan, 1934. P. 69.

головні складові інституту: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності); б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо) ⁹⁰.

Однією з вихідних тез школи нового інституціоналізму є поділ інститутів на формальні та неформальні. Неформальні інститути складаються спонтанно, без будь-якого свідомого задуму, як побічний результат взаємодії багатьох людей, які переслідують власні інтереси. Багато що в цьому процесі прояснила теорія гри, яка набула широкого застосування в неоінституціональних дослідженнях. Формальні інститути та механізми їх захисту встановлюються і підтримуються свідомо, найчастіше – силою держави. Формальні правила допускають різку миттєву ломку (в періоди революцій), тоді як неформальні змінюються лише поступово.

У цілому ж поява тих чи інших організацій і установ, на думку Норта, обумовлена інституційною матрицею. Так, якщо інституційна система заохочує бандитизм, виникає організована злочинність; якщо ж заохочується виробництво, то виникають виробничі організації (фірми). Розглядаючи тривалий процес економічного і політичного розвитку крізь інституційно-когнітивістську призму, Д. Норт зазначає: «Оскільки давні племена існували в неоднакових природних умовах, у них розвивалися різні мови і (відповідно різному життєвому досвіду) складалися різні ментальні моделі для пояснення навколишнього світу. Ці мови і ментальні моделі спричиняли неформальні обмеження, які становлять інституційну систему племені та переходили з покоління в покоління у вигляді звичаїв, табу і міфів, що забезпечувало культурну спадкоємність. Нівелювання відмінностей ментальних моделей, існуючих у свідомості членів того чи іншого суспільства, та передання

⁹⁰ Дуглас Норт. Институты институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко. Москва : Фонд экономической книги «НАЧАЛА», 1997. С. 23.

уніфікованих уявлень і моделей від покоління до покоління дає можливість створити спільну культурну спадщину»⁹¹.

В архаїчних суспільствах саме культура забезпечувала комунікацію між людьми; перебуваючи у формі релігійних вірувань, міфів, заповідей, вона несла в собі також загальновизнані пояснення явищ, що виходять за рамки безпосереднього досвіду. Трансформація цих систем в соціальні та економічні структури здійснюється за допомогою інститутів, будь то формальні правила або неформальні норми поведінки. Між ментальними моделями та інституціями існує тісний зв'язок. Ментальні моделі – це внутрішні уявлення, що формуються когнітивними системами індивідів для витлумачення навколишнього світу. Інститути – це зовнішні (для свідомості) конструкції, створювані людьми для того, щоб структурувати і упорядкувати цей навколишній світ.

Інститути – це різновид структур, що належать до соціального простору: вони являють собою зміст суспільного життя; значна частина взаємодій і діяльності людей структурована за допомогою явних або неявних правил. Не порушуючи загальноприйнятих у науковій літературі традицій, ми можемо визначити інститути як системи усталених і загальноприйнятих соціальних правил, які структурують соціальні взаємодії. Мова, гроші, закони, системи мір і вагів, правила поведінки за столом, фірми (та інші організації) – все це інститути.

Неоінституціоналісти акцентують увагу на амбівалентності інститутів: інститути й обмежують поведінку, і водночас роблять її можливою. Існування правил передбачає наявність обмежень, проте такі обмеження відкривають нові можливості для вибору і дій, яких в іншому випадку не було б. Наприклад, правила мови дозволяють людям спілкуватися, правила дорожнього руху – вільніше і безпечніше пересуватися, правові норми підвищують особисту

⁹¹ Дуглас Норт. Інститути інституціональні змінення і функціонування економіки / пер. с англ. А.Н. Нестеренко. Москва : Фонд економічної книги «НАЧАЛА», 1997. С. 35.

безпеку. Регулювання не завжди суперечить свободі – воно може бути її союзником.

Деякі інституціоналісти, наприклад Дж. Ф. Фостер, внесли плутанину, визначивши інститути як «приписані зразки корельованої поведінки»⁹². Визначення інститутів через поведінку збиває з пантелику, оскільки науковці в такому випадку можуть припустити, що якщо перервати відповідну інститутам поведінку, то вони перестануть існувати. Чи припиняє своє існування британська монархія в той момент, коли всі члени королівської сім'ї сплять і ніяких королівських церемоній не відбувається? Зрозуміло, ні: прерогативи і влада королівського сімейства залишаються в силі, навіть якщо їх не здійснюють у певний момент. І саме ця влада, а не сама поведінка, означає, що зазначений інститут існує. Проте влада може бути втраченою, а інститут – зникнути, якщо відповідні практики здійснюються вкрай рідко. Більше того, єдиний спосіб спостереження інститутів є можливим лише через явну поведінку індивідів.

Слід зазначити, що не всяка соціальна структура є інститутом. Соціальні структури можуть містити безліч відносин, які не кодифікуються, наприклад, демографічні структури в тваринному світі або в людських суспільствах до появи демографії.

Термін «правило» в широкому сенсі розуміється як нормативний припис, що транслюється в суспільстві і відповідає звичаям, зміст якого полягає в наказі: в умовах X робити Y.

Правила містять норми поведінки та соціальні конвенції, а також правові норми. Члени якоїсь спільноти певним чином ознайомлені з основними правилами поведінки. Подібні правила потенційно кодифіковані, а тому порушення правил можуть бути визначені в явному вигляді. Це допомагає виявити те співтовариство, яке підкоряється правилам і розуміє їх.

⁹² J. Fagg Foster. The Effect of Technology on Institutions. *Journal of Economic Issues*. 1981. Vol 15, № 4. P. 908.

Як стверджує Джон Серл, «...ментальні репрезентації інституту або пов'язаних із ним правил відіграють конститутивну роль, оскільки інститут може існувати тільки тоді, коли у людей є певні, пов'язані з ним вірування і думки. Отже, інститут – це особливий тип соціальної структури, яка містить потенційно кодифіковані та (явно або іманентно) нормативні правила інтерпретації й поведінки»⁹³.

Щоб закони стали правилами у тому сенсі, про який йшлося вище, вони мають стати звичкою, перетворитися на звичай. Існують закони, якими повсюдно нехтують і які ще не отримали статусу правила, звичаю. Закони, яких не дотримуються, – це не правила. Щоб нові закони стали правилами, має існувати примусовий механізм їх дотримання аж до того моменту, коли поведінка, відповідна їм, стане чимось буденним і отримає нормативний статус⁹⁴.

Переважаюча в суспільстві структура правил формує стимули і обмеження індивідуальних дій. Обмежуючи таким чином поведінку, співзвучні одна одній звички набувають подальшого розвитку і поширення. Отже, структура правил допомагає створити звички та уподобання, які узгоджуються з її власним відтворенням. Звички – найважливіший конструктивний матеріал для інститутів, що забезпечує їх підвищену довговічність, силу і нормативний авторитет. Інститути ж, своєю чергою, відтворюючи поширені звички мислення, сприяють конформізму та нормативній узгодженості.

Неоінституціоналісти поділяють інститути на формальні та неформальні. До формальних інститутів відносять норми, встановлені або санкціоновані державою, що мають універсальний характер. Найбільш яскравим прикладом формальних інститутів є правові норми. До неформальних інститутів відносять норми, які мають характер звичаїв, традицій або взаємних угод; при цьому вони

⁹³ Серл Дж. Что такое институт. *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 15.

⁹⁴ Ходжонс Дж. Что такое институт. *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 34.

мають партикулярний характер і їх виконання контролюється лише зацікавленими суб'єктами⁹⁵.

Неформальні правила є досить стійкими, але водночас вони постійно коригуються акторами відповідно до сформованої ситуації. Здебільшого виникнення неформальних інститутів тісно пов'язано з такими політичними явищами, як персоналізм, клієнталізм, корупція, картелі акторів. Однак у деяких випадках неформальні інститути стають не прямим наслідком автократичної спадщини, а підсумком раціональних стратегій акторів. У демократичних, конституційно-правових державах обидві форми інститутів доповнюють одна одну, формальні інститути спираються на додаткову підтримку неформальних⁹⁶.

Неформальні інститути можуть функціонувати поза рамками формальних інститутів або всередині них. Наявність неформальних інститутів приносить користь політичній системі до тих пір, поки остаточне рішення ухвалюється в рамках формальних демократичних інститутів. Зайва деформалізація може з часом стати серйозною проблемою, тому що зрештою це може призвести до витіснення формальних інститутів і дестабілізації політичної системи.

Крім того, неоінституціоналісти розробили новий критерій визначення ступеня інституціоналізації тих чи інших організацій. Для цього вони використовують поняття «символічний капітал». Під символічним капіталом неоінституціоналісти розуміють «...певні вірування, уявлення, інші внутрішні особливості людей, на основі близькості яких відбувається згуртування цих людей в рамках конкретної організації. В рамках аналізу інститутів виокремлюють два рівня: інституційні угоди та інституційне середовище. Інституційні угоди (або організації) – це договори між окремими індивідами, спрямовані на зниження трансакційних витрат»⁹⁷.

⁹⁵ Панов В.П. Трансформация политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ. *Полис*. 2002. № 6. С. 58.

⁹⁶ Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*. 2002. С. 23.

⁹⁷ Лотюк О. Інституціоналізація як метод наукового пізнання громадянського суспільства. *Публічне право* : наук.-практ. юрид. журнал. 2014. № 3. С. 187.

Інституційне середовище, згідно з поглядами представників інституціональної теорії, – це сукупність фундаментальних політичних, соціальних, економічних, адміністративних правил, яка утворює свого роду базис для виробництва, обміну і розподілу. Більшість цих правил закріплено нормативно-правовими актами, однак окрім формальних норм найважливішою складовою інституційного середовища є неформальні інститути. У реальному житті можливою є ситуація, коли вплив неформальних інститутів у суспільстві посилюється, витісняючи з практики формальні, в результаті чого починає бурхливо розвиватися неформальний сектор економіки. Така ситуація є характерною для багатьох держав: так, на пострадянському просторі усім відомі такі неформальні інститути, як «кумівство», «повага перед ксивами». У деяких державах злочинські й бандитські угруповання істотно впливають на прийняття рішень на будь-якому рівні ⁹⁸.

Спершу неоінституціоналісти (Р. Коуз, О. Вільямсон та їх послідовники) концентрували свою увагу на вивченні інституційних угод, трактуючи інституційне середовище як екзогенно задане. Але наприкінці 70-х років минулого століття у рамках неоінституціоналізму виник очолюваний Д. Нортм напрям (що іноді називається «підходом Вашингтонського університету»), адепти якого стали робити основний акцент на дослідженні еволюції інституційного середовища та впливові цієї еволюції на економічне зростання ⁹⁹.

Інституційні зміни можуть виникати спонтанно, за рахунок стихійної взаємодії окремих господарюючих суб'єктів, – тоді змінюються неформальні правила гри і свідомо, під впливом держави, результатом чого є зміна тих чи інших формальних правил. При цьому формальні й неформальні правила мають доповнювати одне одного, а значить, відповідати одне одному і їх змінам (цей принцип отримав назву «конгруентності інститутів»). Наприклад, якщо держава

⁹⁸ Боровская Л.В. Институциональная среда и особенности ее формирования в результате институциональных изменений. *Вестник ВГУ. Серия: «Экономика и управление»*. 2018. № 4. С. 7.

⁹⁹ Розмайнский И.В. Институционализм. *Journal of Institutional Studies* (Журнал институциональных исследований). 2010. № 4. С. 139.

позичає формальні правила з-за кордону, здійснюючи «імпорт інститутів», але ці правила докорінно відрізняються від звичаїв і традицій, усталених у цьому суспільстві (прикладом може бути імпорт норм цивілізованого ринкового підприємництва в мафіозне чи традиційне суспільство), то таке запозичення не матиме успіху.

Оскільки неформальні правила гри та їх динаміка є найважливішим обмежуючим фактором інституційних змін, це вказує на такі їх властивості, як кумулятивність та еволюційність. Кумулятивність інституціональних змін означає їх залежність від минулої траєкторії розвитку (path dependence): зміни, що почалися у певному напрямку, триватимуть у майбутньому будучи все потужнішими. Еволюційність цих змін вказує на їх поступовість і повільність¹⁰⁰.

З точки зору Д. Норта і його послідовників, історію економік різних країн слід трактувати саме з точки зору інституційних змін. Там, де такі зміни виявлялися ефективними, тобто скорочували трансакційні витрати, вони сприяли економічному зростанню; в інших країнах і періодах ці зміни гальмували господарський розвиток.

В одних випадках таке «гальмування» породжувалося домінуванням неформальних правил, які перешкоджали розвиткові ринкових відносин, в інших випадках – цілеспрямованими діями державних посадових осіб, які змінювали формальні правила гри у своїх особистих інтересах. Основний висновок прихильників «підходу Вашингтонського університету» полягає в тому, що інституційна еволюція далеко не завжди сприятливо позначалася і позначається на стані й динаміці господарства, при цьому домогтися їх ефективної зміни за короткий термін неможливо. Крім того, економічний розвиток, що супроводжується ускладненням характеру угод, призводить до зростання трансакційних витрат, які гальмують цей розвиток. Таким чином, прихильники «підходу Вашингтонського університету» є менш

¹⁰⁰ Баштанник О.В. Історичний інституціоналізм у політичній науці: конкретизація аналітичного поля застосування. *Грані*. 2012. № 8. С. 114.

оптимістичними щодо здатності ринкової економіки досягати оптимальних результатів порівняно з адептами більш «магістральних» напрямків у неоінституціоналізмі.

А. Романюк вважає, що «...головними індикаторами нового інституціоналізму, які, з одного боку, конституюють його як цілісність, а з іншого, відрізняють від інших теоретичних концептів, виступають: по-перше, аналіз структурних рис суспільства і/або політики, рівно як формальних/офіційно прийнятих, так і неформальних; по-друге, фіксація певної стабільності в часі структур, які розглядаються; по-третє, інститути повинні здійснювати вплив на індивідуальну поведінку своїх членів, і цей вплив може бути рівно як формальним, так і неформальним; по-четверте, інститутам має бути властива певна система спільних цінностей, які повинні приймати члени цих інститутів»¹⁰¹.

Поряд із цими положеннями слід зазначити, що сучасне розуміння інституційного підходу формувалося нами з урахуванням стану наукових розробок, здійсненим вітчизняними науковцями.

Так, під час встановлення політологічних складових інституційного підходу було додатково проаналізовано дисертаційні дослідження з напряму «Політичні інститути, процеси і технології», зокрема роботи:

1. Батракова Ірина Вікторівна. Інститут президентства як суб'єкт концептуальної влади в демократичних політичних системах : дис. ... канд. політ. наук. Дніпропетровськ, 2003.

2. Біленко Сергій Сергійович. Сутність і специфіка інституту політичного лідерства в сучасному українському політичному процесі : дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2004.

3. Скребець Олена Володимирівна. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств : дис. ... канд. політ. наук. Сімферополь, 2005.

¹⁰¹ Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник львівського університету. Філософські науки*. 2006. Вип. 9. С. 192.

4. Дідковська Ірина Олександрівна. Омбудсмен у системі інститутів правової держави: порівняльно-політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2007.

5. Алексеєнко Ігор Григорович. Форма державного правління як парадигма політико-правової взаємодії політичних інститутів : дис. ... д-ра політ. наук. Дніпропетровськ, 2011.

6. Костюк Тетяна Олександрівна. Динаміка змін політичних інститутів і процесів в «післяпомаранчевій» Україні: співвідношення міжнародних та внутрішньополітичних аспектів. Львів, 2013.

7. Любченко Андрій Володимирович. Політико-управлінські засади становлення інституту парламентаризму в сучасній Україні : дис. канд. наук з держ. упр. Київ, 2014.

8. Стаднік Віталій Михайлович. Інститут самоврядування у формі автономії: порівняльний аналіз європейського досвіду : дис. ... канд. наук з держ. упр. Одеса, 2014.

Загальнотеоретичне розуміння інституційної характеристики держави формувалося, в тому числі, під час аналізу дисертаційних досліджень українських науковців із загальної теорії держави і права, зокрема:

1. Наливайко Тетяна Володимирівна. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2000.

2. Ясінська Ліліана Едуардівна. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2005.

3. Джураєва О. О. Функції сучасної держави : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006.

4. Тернавська Вікторія Миколаївна. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007.

5. Тароєва Влада Володимирівна. Інститути контрольної влади в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010.
6. Лагодієнко Олег Вікторович. Правове регулювання статусу політичних інститутів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011.
7. Денисюк Максим Володимирович. Теоретико-правові засади взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014.
8. Нагорний Євген Володимирович. Становлення та розвиток інституту громадянства України (1917–2007 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014.
9. Андрусак Вадим Григорович. Правозахисна функція сучасної держави (на прикладі інституту прокуратури): загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015.
10. Погоріла Лілія Петрівна. Недержавні засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015.

Дослідження особливостей прояву інституціоналізації у сфері конституційного та адміністративного права були здійсненні під час аналізу окремих дисертацій українських науковців у зазначених галузях, зокрема:

1. Кузніченко Сергій Олександрович. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні : дис.. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2009.
2. Кузніченко Сергій Олександрович. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010.
3. Ковальов Ігор Павлович. Місцеве самоврядування як інститут сучасного українського конституціоналізму : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Маріуп. держ. ун-т. Маріуполь, 2012.

4. Стаднік Олег Миколайович. Виборче право як інститут конституційного права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014.

Підсумовуючи, слід зазначити, що інституційний підхід є формою і способом наукового вивчення історичної реальності. Інституційний підхід у сучасній юриспруденції є однією з форм організації міждисциплінарних досліджень, орієнтованих на вирішення завдань у межах право- і державознавства, шляхом аналізу особливостей формування, розвитку, трансформації та взаємодії інститутів. Завдяки використанню системи пізнавальних принципів, теоретичних напрацювань класичної та неоінституційної теорії, а також інституційних теорій, розроблених в інших галузях соціально-гуманітарного знання, стає можливим отримання вичерпної інформації про механізми інституціоналізації та встановлення зв'язку з вектором соціального розвитку.

Об'єктом дослідження, в рамках інституційного підходу в юриспруденції, можуть бути: 1) організації; 2) правила і норми; 3) моделі поведінки і соціальні практики; 4) менталітет (когнітивні образи й уявлення); 5) стійкі реальні та віртуальні форми організації спільної діяльності індивідів.

Інституційний підхід на теперішній час посідає важливе місце не тільки в економічних, але й в юридичних дослідженнях. Завдяки використанню інституційного підходу стає можливим розкриття особливостей розвитку та формування ключових соціальних інститутів, а відтак і норм, які створюються для впорядкування відносин у цій сфері. Інституційний світ зі своїми правилами і організаціями, елементами і функціями розвивається в силу рушійної енергії потреб соціуму, для задоволення й обслуговування яких ці інститути, власне, і створюються.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА І СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Основоположні інститути в архітектурі сучасного соціуму

Для найбільш повної характеристики інститутів держави слід уважніше розглянути середовище, в якому функціонують держава та її інститути. Як відомо, держава функціонує в рамках людського суспільства, яке з моменту виникнення еволюціонує у напрямку ускладнення і диференціації своєї внутрішньої структури. У процесі еволюції локальних цивілізацій ускладнювалися соціальні зв'язки між людьми, з'являлися нові потреби і, відповідно, нові види діяльності щодо їх задоволення. Суспільство у кожній з цивілізацій являє собою складну систему, що складається з багатьох підсистем (економічної, політичної, культурної тощо).

Інституційний аналіз сучасної держави передбачає вивчення держави як певного інституту суспільства, тому він неможливий без характеристики архітектури сучасного суспільства та основних трансформаційних процесів, які формують підвалини існування сучасної держави. Основою побудови концепції сучасного суспільства є модерністська парадигма, в рамках якої процес формування сучасного суспільства вченими описується в категоріях «традиційного» і «сучасного» суспільства. Традиційне можна розглядати в різних вимірах, як і сучасне. Наприклад, у людському вимірові «традиційне» – це страх перед новаціями, пасивність, схильність до містицизму, неусвідомлення особистої відповідальності, ірраціональна вірність традиції. Для «сучасного» характерна територіальна і соціальна мобільність, раціональне сприйняття світу, високий рівень самоорганізації, здатність до абстрактного мислення, схильність до підприємництва і ризику.

Із соціально-політичної точки зору процес модернізації обов'язково передбачає виконання двох умов:

- 1) створення суспільних інститутів, побудованих на добровільній участі в демократичному процесі за наявності мобільних індивідів;
- 2) розвиток сучасної системи масових комунікацій (преси, радіо, телебачення) ¹⁰².

Для характеристики держави як частини суспільства найбільший інтерес являє собою політична система суспільства, оскільки саме в ній держава відіграє визначальну роль.

Термін «політична система» з'явився у політичному лексиконі у 50–60-ті рр. XX століття. Як науковий термін поняття «система» впровадив у біологію Л. фон Берталанфі в 20-х рр. XX ст. для позначення процесів обміну клітини із зовнішнім середовищем. В його інтерпретації система являє собою сукупність взаємозалежних елементів, при цьому зміна навіть одного з них веде до зміни усієї цілісності ¹⁰³.

Це поняття було пізніше запозичено іншими науками, зокрема і політологією. Т. Парсонс уперше запропонував розглядати суспільство як систему, в рамках якої взаємодіють чотири підсистеми: економічна, політична, соціальна і духовна. Необхідність вивчення політичної системи була зумовлена тим фактом, що на сучасному етапі розвитку суспільства влада не є більше монополією держави, за владу борються партії, рухи, добровільні асоціації та інші суб'єкти. Збільшення кількості суб'єктів призводить, своєю чергою, до ускладнення взаємозв'язків між ними. Все це зрештою знайшло відображення в застосуванні системного підходу до вивчення політичної реальності.

Засновником системного підходу у політичній науці є американський вчений Д. Істон. У його розумінні політична система являє собою механізм формування і функціонування влади в суспільстві у сфері розподілу ресурсів і цінностей. Базовим елементом цієї системи є не індивід, а взаємодія між особами та їх організаціями ¹⁰⁴. Модель політичної системи Д. Істона має не

¹⁰² Михненко А.М., Макаренко Е.М., Макаренко Н.Г. Інституціоналізація суспільного розвитку : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2011. С. 14

¹⁰³ Политология / под ред. С.А. Матвеева. Харьков : Одиссей, 2000. С. 92.

¹⁰⁴ Easton David. A Framework for Political Analysis (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1965). P 45.

лише соціально-системний, але й кібернетичний характер і являє собою керівну, складну, відкриту, соціально-політичну систему з гнучким зворотнім зв'язком із навколишнім середовищем.

Наступним етапом у дослідженні політичної системи стало запровадження структурно-функціонального методу. Методологія структурно-функціонального аналізу заснована на положенні, що всі процеси і явища, які відбуваються в суспільстві, мають сприяти його виживанню, адаптації до навколишнього середовища. Те, що є нефункціональним, поступово відмирає. Відповідно, основним завданням функціонального аналізу є визначення і дослідження функцій певного явища.

Американський дослідник К. Дойч сформулював інформаційно-комунікативну модель політичної системи. Політичну систему він розглядав як процес управління й координації зусиль суспільства щодо досягнення поставлених цілей. Здатність системи досягати цих цілей визначається такими чинниками: інформаційне навантаження на систему; запізнення реакції системи на поставлені завдання та умови функціонування; здатність системи до попередження, тобто вирішення нових проблем, які можуть з'явитися на її шляху. Інформаційно-комунікативна модель дає можливість об'єктивно оцінити ефективність реальних політичних систем, які нині надто залежать від комунікацій, у тому числі від передачі інформації від керуючих до керованих і навпаки – між блоками політичної системи, між політичною системою і навколишнім середовищем ¹⁰⁵.

В сучасних дослідженнях політична система визначається як складна, розгалужена сукупність різних політичних інститутів, соціально-політичних спільнот, форм взаємодії та взаємовідносин між ними, в яких реалізується політичне життя, здійснюється політична і державна влада.

¹⁰⁵ Стогова О.В. Теорії політичної системи: нові підходи дослідження. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Житомир-Вінниця, 15–16 травня 2015 р.) С. 261.

Політична система, своєю чергою, складається з підсистем, що взаємодіють одна з одною. У політології досі точиться дискусія з приводу структури політичної системи. Наприклад, професори В.Г. Кремень та М.І. Горлач вважають, що політична система суспільства – це сукупність взаємодіючих сфер: інституційної (політичні та соціальні інститути), нормативно-регулятивної (політичний режим, громадський, державний устрій), інформаційно-комунікативної (політичні комунікації, зв'язок тощо) і культурної¹⁰⁶. Водночас С.А. Матвеев виокремлює такі складові політичної системи, як інституціональна, нормативна, функціональна і комунікативна підсистеми¹⁰⁷. Деякі вчені замість виокремлення підсистем обмежуються простим перерахуванням соціальних інститутів, що діють у рамках політичної системи.

Виходячи із цього, можна зробити висновок щодо того, що роль інституційної підсистеми у функціонуванні політичної системи не заперечується політологами; навпаки, вивченню саме цієї підсистеми присвячено більшу частину наукових праць, в яких досліджується політична система. Це становище обумовлено тим, що політичну систему пов'язують насамперед із тими суб'єктами політичних відносин, які мають інституційний характер. Можна стверджувати, що політична система постає насамперед як інституційний механізм політики, різні елементи якого організовують і нормативно закріплюють окремі види політичних відносин¹⁰⁸.

Основними елементами інституційної підсистеми є політичні інститути – політичні установи з організаційною структурою, цілеспрямованими виконавчими структурами і апаратом¹⁰⁹. До політичних інститутів традиційно відносять державу, політичні партії, громадські організації та рухи. Останнім часом як політичні інститути почали розглядати групи інтересів, нелегальні

¹⁰⁶ Політологія / за ред. В.Г. Кременя, М.І. Горлача. Харків : Єдиноріг, 2002. С. 64.

¹⁰⁷ Політологія / под ред. С.А. Матвеева. Харьков : Одиссей, 2000. С. 96.

¹⁰⁸ Мельник В.А. Политология. Минск : Высш. шк., 1997. С. 139.

¹⁰⁹ Політологія / за ред. В.Г. Кременя, М.І. Горлача. Харків : Єдиноріг, 2002. С. 172.

збройні формування, засоби масової інформації та сучасної інтернет-комунікації, хоча із цього приводу єдиної думки серед політологів немає.

Багатовимірний аналіз політичних інститутів – один із провідних напрямків сучасної політології. Разом із тим питання про суспільну необхідність таких інститутів було поставлено ще багато століть тому, коли люди, що живуть разом, на одній території та в силу самої людської природи схильні до суперечок, виявили, що для безконфліктного, безкровного вирішення протиріч між ними потрібні певні загальноприйняті правила та настанови, ті чи інші форми соціального порядку, оскільки їх створення уможлиблює більш ефективне задоволення колективних інтересів.

Спершу члени громади переконуються в тому, що для відстоювання спільних інтересів їм необхідні чотири основні типи політичних інститутів. Потреба у створенні першого з них визначається необхідністю прийняття рішень щодо того, яким чином слід регулювати загальні інтереси (інститути законодавчої влади). Другий тип інститутів є необхідним для втілення цих рішень у життя (інститути виконавчої влади). Третій потрібен для врегулювання виникаючих спірних проблем та інтерпретації застосування загальних правил, розроблених органом законодавчої влади, до кожного конкретного випадку (інститути судової влади). І, нарешті, четвертий тип потрібен для того, щоб карати порушників загальноприйнятих правил, незалежно від того, належать вони до членів цієї групи людей чи ні (інститути примусу) ¹¹⁰.

Аж до кінця XIX – початку XX ст. в науці все ще панувало уявлення про державу як про першооснову політичного життя, а під інститутами розумілися лише адміністративні установи та юридичні норми. Ці ідеї тісно пов'язані з ім'ям видатного мислителя Томаса Гоббса, автора знаменитої праці про державу «Левіафан». Ця праця настільки суттєво вплинула на політичну думку,

¹¹⁰ Мельвиль А. Ю. Политология : учебник / А. Ю. Мельвиль, Т. А. Алексеева, К. П. Боришполец и др. М.: Московский гос. ин-т междунар. отнош. (университет) МИД России, ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. С. 234.

що донині політичні публіцисти сприймають державу як подобу біблійного чудовиська.

Гоббс у цілому вбачав у політичних інститутах лише установи, на які поширюються повноваження державної влади, тобто легальні, дозволені державою організації та структури, і фактично став одним із основоположників нормативно-юридичного підходу.

У цілому політичний порядок (організація) є у Гоббса штучним утворенням, створюваним людьми шляхом відмови від «прав на все», і чинником миру, без якого неможливо забезпечити індивідуальну та колективну безпеку. Основна риса політичної організації – суверенітет як влада, що має абсолютний і примусовий характер ¹¹¹.

Держава для автора «Левіафана» стає умовою можливості здобуття людиною своєї соціальної сутності, яка є наслідком розвитку людських здібностей. Будучи способом встановлення відмінностей (статусних) між людьми авторитетна влада дозволяє конструювати соціум як простір розвитку здібностей людської природи. Таким чином, для Гоббса не суспільство формує і, отже, передує державі, а суспільство є результатом людського розвитку, можливим лише за допомогою держави. Саме людина, здатна до розвитку, самостійно формує державно-правову реальність шляхом інституційного перетворення своєї природи ¹¹².

Починаючи з класичних робіт Еміля Дюркгейма і Макса Вебера, у політології та соціології, на противагу державно-правовому або адміністративно-юридичному розумінню політичних інститутів, позначився соціологічний підхід до інститутів, який вивів проблему співвідношення змісту і форми у політичних контактах на новий теоретичний рівень.

¹¹¹ Трунов А. А. Томас Гоббс и его политическая теория. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история* : сб. ст. по матер. XXVII Междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск : СибАК, 2013. URL: <https://sibac.info/conf/social/xxvii/33605>

¹¹² Горяинов О. В. Политико-правовые идеи Т. Гоббса и их влияние на философию французского Просвещения: теоретико-методологический историко-правовой аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2008. С. 17.

Вебер визначив інститути дуже близько до латинського змісту слова: держава як «чистий» інститут – це спільнота людей, поведінка яких заснована на раціональних установах (нормах конституції, законах тощо). За Дюркгеймом, інститути, з одного боку, є певним ідеальним утворенням у вигляді звичаїв і вірувань, а з іншого – такі звичаї та стереотипи матеріалізуються в діяльності соціальних організацій різних часів і народів. Це судження стало принциповим вихідним положенням школи французького «соціального інституціоналізму», яка протиставила свої підходи нормативно-юридичній традиції та яскраво проявила себе в 1950–1970-ті роки ¹¹³.

Французькі політологи Марсель Пріло, Жорж Бюрдо, Моріс Дюверже вслід за Дюркгеймом виокремили два компонента змісту політичного інституту: по-перше, як ідеальної моделі самої системи політичних відносин; по-друге, як власне організаційних структур, які відтворювалися в колективній політичній практиці відповідно до загальних характеристик згаданого зразка ¹¹⁴.

Найбільш відомим є визначення політичного інституту, надане Морісом Дюверже: він виступає як «модель людських відносин, з яких копіюються конкретні зв'язки, набуваючи, таким чином, характеру стабільних, стійких і міцних» ¹¹⁵.

Ставлення до політичних інститутів як об'єктів дослідження змінювалося протягом розвитку політології, хоча ніхто не заперечував їх наявності у політиці. Дж. Марч і Й. Олсен були першими, хто виступив за відродження інституційного підходу, опублікувавши в 1984 р. статтю під назвою «Новий інституціоналізм: організаційні чинники в політичному житті» ¹¹⁶. Теперішній стан політичної науки можна сміливо позначити терміном «інституційний

¹¹³ Мельвиль А. Ю. Политология : учебник / А. Ю. Мельвиль, Т. А. Алексеева, К. П. Боришполец и др. М.: Московский гос. ин-т междунар. отнош. (университет) МИД России, ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. С. 237

¹¹⁴ Грацианский П. С. Политическая наука во Франции: критические очерки. Москва : Наука, 1975. С. 73.

¹¹⁵ Дюверже М. Политические партии / пер. с франц. Москва : Академический Проект, 2000. С. 125.

¹¹⁶ James G. March and Johan P. Olsen. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*. Vol. 78, No. 3 (Sep., 1984). P. 734–749.

бум»: спостерігається колосальний інтерес до інституту, який супроводжується переосмисленням змісту цієї категорії.

При всій різноплановості оцінок інститутів політологи виробили спільне, здавалося б, поняття: це неформальні та формальні правила. Адже більшість людей дотримується певних поведінкових норм, причому більшість із них не закріплено у вигляді законів, постанов тощо. Їх найчастіше називають звичаями, традиціями. Однак цілий ряд авторитетних політологів продовжує вважати: політичні інститути є не що інше, як формальна сфера соціальних відносин.

Помітно, що в класичній і сучасній політичній науці існує безліч різних інституційних підходів і трактувань змісту категорії політичного інституту, що пов'язано як з поширеністю і багатогранністю самого поняття, так і з наявністю в самій політології цілого спектра субдисциплін.

З якою б ситуацією не стикався фахівець у сфері політичної науки, вона так чи інакше буде пов'язана з політичними інститутами. Тому можна сказати, що основною проблемою політичної науки постають специфічні характеристики політичних інститутів в реальному світі в усьому їх різноманітті, обмеженому лише часом і місцем ¹¹⁷.

Нове методологічне переформатування системного підходу в політиці було визначено переміщенням уваги на ефективність і результативність політичної системи. Отже, і така актуальна проблема, як умови виникнення і стабільності демократії, пов'язується не лише з об'єктивними економічними та соціальними передумовами, але і з політичним вибором еліт на користь певних політичних інститутів, з процесом ухвалення рішень на рівні політиків, раціональністю їхніх дій та інформованістю суспільства.

У 80–90 роки ХХ ст. активно розвивається новий підхід до дослідження політичних систем – неоінституціоналізм. Прибічники цього підходу закликали повернутися до вивчення політичних інститутів та повернути пріоритет вивчення держави, висунули такі аргументи на користь своєї позиції:

¹¹⁷ Ростайн Б. Политическая наука: новые направления / под ред. Гудина Р., Клингеманна Х. Москва: Вече, 1999. С. 45. Пер. изд.: A new handbook political science. Oxford, 1996.

1) держава розглядається не як єдина сутність, а як сукупність організацій і установ, кожній з яких є притаманними власні інтереси. Тому політичні інститути, у тому числі держава, позиціонуються як повноправні «актори» політики. Виходячи із цього, ухвалені політичні рішення пояснюються скоріше ідеями й інтересами інституціональних акторів, які діють у державному секторі, ніж як звичайна реакція і тиск ззовні;

2) інститути чинять вплив на індивідуальну поведінку особи через затвердження рамок індивідуального вибору;

3) інституціональні форми розглядаються як стрижнева детермінанта, що визначає результати політики ¹¹⁸.

Таким чином, прибічники неоінституціонального підходу підкреслюють, що здатність акторів усвідомлювати свої цілі визначається інституціональним контекстом, в якому вони діють. У результаті такої трактовки політичні інститути набувають нового значення, є і частиною реальної політики, і контекстом, який визначає індивідуальну дію.

Неоінституціоналізм характеризується синтезом методологічних підходів М. Оріу у сфері публічного права із соціологічним підходом Е. Дюркгейма. Синтезуюча природа інституціоналізму як методологічної концепції зумовила застосування інституціональних підходів при дослідженні державних і управлінських явищ – як у правознавстві, так і в інших неюридичних дисциплінах. Водночас слід враховувати, що об'єднання методологічного інструментарію не веде до згоди прихильників різних теоретичних уявлень у поглядах на державу і суспільство, на методи їх дослідження. Іншими словами, методи універсалізуються, а концепції диференціюються.

Внаслідок сформованого різноманіття підходів до розуміння політичного інституту як такого, навряд чи є можливим вичерпне, «кінцеве» визначення цієї

¹¹⁸ Стогова О.В. Теорії політичної системи: нові підходи дослідження. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Житомир-Вінниця, 15–16 травня 2015 р.) С. 261.

категорії. Разом із тим, якщо спробувати об'єднати основні характеристики інституційності, то в конкретних випадках є можливою їх робоча дефініція.

Поряд із цим, у контексті розкриття предмета нашого дослідження слід зазначити, що інститут держави і державний інститут є близькими, але не тотожними поняттями. З одного боку, вони мають низку спільних рис, зумовлених методологічною основою у дослідженні інститутів. Спільним є те, що вони є певною формою існування соціальної організації та пов'язані з виокремленням владних функцій і владного механізму в суспільстві. При цьому поняття «інститут держави» є ширшим за своїм змістом, оскільки акцентує увагу не лише на відособленні, але й на зв'язку держави і суспільства. Так, партії, що перемогли на виборах, інституціоналізуються у вигляді таких інститутів держави, як фракції у парламенті, парламентська більшість, що дає підставу розглядати інститут парламенту не тільки як суто державний, але і як політичний інститут, тобто інститут держави.

Якщо ми визначаємо інститут держави як елемент і організаційно-структурну складову держави, то інститут держави і державний інститут є досить близькими за змістом поняттями. Для більш повного розуміння саме поняття «інститут держави» варто аналізувати як інститут держави, як частину державності. Вивчення поняття «інститут держави» у контексті поняття державності призводить до розширення сфери функціонування інституту держави. Поняття «державний інститут» формується на основі його ізольованості й обмеженості рамками держави, тоді як інститут держави як елемент державності існує не тільки в рамках держави і державної влади. Він стає частиною політичної, економічної, культурної, правової та інформаційної систем.

Інститут у політиці фіксує реальний статус-кво, що склався у сфері владарювання і в політичних відносинах між індивідами, соціальними групами та суспільством у цілому. Центральними політичними інститутами є держава і

пов'язані з її діяльністю структури, а також недержавні інститути, які виступають як суб'єкти й об'єкти політичного впливу ¹¹⁹.

Політичні інститути постають як найважливіший компонент політичної системи, при цьому кожен інститут посідає певне місце у політичній системі. Характер інститутів та їх взаємодія обумовлені властивостями політичної системи як цілого. Скажімо, функції політичної партії в сучасних західноєвропейських країнах визначаються типом наявних у цих країнах політичних структур.

Залежно від цього ті чи інші інститути набувають ролі панівних, наприклад, як церква у феодальному суспільстві або держава і право в сучасному суспільстві. Однак, кожен конкретний інститут несе в собі функції щодо ухвалення політичних рішень, контролю за змінами системи, соціального середовища і політичної комунікації ¹²⁰.

З огляду на специфіку функцій, які виконуються інститутами політичної системи, наявність специфічних соціальних норм, що регулюють їх діяльність, можна говорити про самостійність інститутів у рамках політичної системи.

Для найбільш повної характеристики політичної системи важливе значення має процес становлення інститутів у політичному полі. Вельми цікавий погляд на цей процес висловив М. Сазонов: «Вся історія політичного поля постійно представлена у двох формах: матеріалізований – інституціях, і інкорпорований – диспозиціях і уявленнях, переконаннях політичних діячів, зусиллями яких інститути здійснюють свої функції» ¹²¹.

При цьому будь-який політичний інститут існує спочатку в інкорпорованій формі, як переконання, ідея однієї особи або групи осіб. Перш ніж група або партія стане частиною політичної системи – інститутом, вона попередньо існує у формі уявлень про групу, агента, суб'єкт, партії.

¹¹⁹ Мельвиль А. Ю. Политология : учеб. / А. Ю. Мельвиль, Т.А. Алексеева, К.П. Боришполец и др. М.: Мос. гос. ин-т междунар. отношений (университет) МИД России, ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. С. 239

¹²⁰ Зеркин Д.П. Основы политологии : курс лекций. Ростов-на/Д : Феникс, 1997. С. 122.

¹²¹ Політологія / за ред. М. Сазонова. Харків : Фоліо, 1998. С. 397.

Питання інституційних моделей демократії є однією з найбільш актуальних для більшості країн колишнього СРСР. Нині для позначення реальної системи демократії використовується термін «консолідована демократія». Консолідовану демократію пов'язують із згодою всіх чи основних суб'єктів політики на дотримання демократичних норм і принципів. Про консолідовану демократію можна говорити тоді, коли основні учасники політичного процесу (партії, групи, інститути, сили) переконані, що владу можна завоювати лише демократичним шляхом.

Неконсолідовану, формальну демократію часом називають електоральною, оскільки вона обмежується лише конкурентною боротьбою політиків за голоси виборців. Ще однією ознакою такої демократії є те, що держава не може гарантувати реалізацію прав і свобод своїм громадянам. За псевдодемократії чи квазідемократії, авторитарної демократії політичний плюралізм лише декларується. Такий режим є гібридним тому, що в ньому поєднуються елементи демократії та елементи авторитаризму.

Доказом цьому є існування нестійких норм, випадкових угод між різними суб'єктами політики, створення ситуативних коаліцій. Передбачити поведінку політичних акторів важко. Негативно впливає на процес консолідації демократії криміналізація суспільства, низький рівень громадянської відповідальності, використання авторитарних методів управління, неефективність політичних інститутів, маніпуляція виборчими процесами. Для характеристики сучасного етапу розвитку України часом використовують такі концепти: «зупинений транзит», «затягнутий транзит», «прото- і квазідемократія», «гібридний режим»¹²².

Члени суспільства взаємопов'язані відносинами, які відображають їх найрізноманітніші інтереси. Подібність поведінки людей у політиці ще не означає тотожності їх соціальних інтересів, які (разом із традиціями, індивідуальними якостями і мотивами) формують стилістику політичного

¹²² Михненко А.М., Макаренко Е.М., Макаренко Н.Г. Інституціоналізація суспільного розвитку : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2011. С. 11

життя суспільства. Інтереси як такі – це особливі стимули діяльності, що виражають певні потреби й цілі людей, а також їх груп. Саме інтереси – особисті та громадські – стають причиною індивідуальних і колективних політичних акцій.

Поряд із державою і партіями, важливим інститутом політичної системи є громадські організації та рухи, що переслідують політичні цілі. До них належать професійні, молодіжні, творчі, оборонні та інші добровільні об'єднання громадян, що сприяють розвиткові політичної, соціальної, трудової активності та самодіяльності своїх членів, задоволенню і захисту їх численних потреб та інтересів ¹²³.

Громадські організації виникають на основі потреби людей брати участь у соціальному житті взагалі та в ухваленні політичних рішень, зокрема. Громадські організації істотно підвищують можливість окремих індивідів впливати на процеси, що відбуваються в різних сферах суспільного життя, в тому числі і в політиці.

Політологи відзначають, що громадські організації виникають, переважно, на низовому рівні, але іноді й з ініціативи зверху, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів. Громадські організації і рухи формують сферу спільної життєдіяльності людей, яка передбачає їх взаємозалежність і потребу один в одному, забезпечує збереження і розвиток соціального організму ¹²⁴.

Вельми специфічними інститутами політичної системи є групи тиску. Вони являють собою «...добровільно і свідомо організовані цивільні групи, які впливають різними шляхами і методами на державну владу з метою досягнення результатів, які збігаються з інтересами, представленими цими групами» ¹²⁵.

Словосполучення «група тиску» (англ. pressure group) означає насамперед форму дії або метод, що застосовується певним колективом для підтримки або

¹²³ Мальцев В. А. Основы политологии. М.: ИТРК РСРП, 1997. С. 277.

¹²⁴ Політологія / за ред. Д. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ : Академія, 1998. С. 200.

¹²⁵ Політологія / под ред. С. А. Матвеева. Изд. 4-е. Харьков : Одиссей. С. 125.

зриву певних політичних рішень (мітинг, демонстрація, пікетування парламенту тощо). У термін «лобі» (англ. lobby – кулуари) закладено досить вузький сенс – вплив на депутатів або урядових чи інших державних чиновників з метою винесення потрібного лобістам рішення, зокрема законодавчого. Нарешті, слово «союз» також є мало прийнятним із тієї причини, що вказує на формально-бюрократичні ознаки організацій, розрахованих на тривале існування, і за межами поняття залишаються всі види стихійних ініціатив (наприклад, громадських).

За офіційною версією, групи тиску і лобі створюються для консультацій та інформаційного забезпечення парламентів і урядів з питань спеціалізованої діяльності, оскільки багато хто з них пов'язаний з організаціями, що здійснюють свою діяльність у конкретних сферах активності, а тому мають у своєму розпорядженні бази даних, необхідні для вирішення управлінських питань. Інші відображають думки деяких політичних, соціально-професійних або ідеологічних течій, не представлених на вищому рівні влади. Відстоюючи цілком певні інтереси, групи тиску, природно, подають інформацію у вигідному для своїх контрагентів світлі.

Групи тиску (лобі) відрізняються від політичних партій тим, що вони не прагнуть до отримання влади, вони лише прагнуть чинити тиск на владу, щоб та ухвалила рішення, яке задовольняє інтереси цих груп. Водночас групи тиску відрізняються від громадських організацій тим, що вони представляють інтереси невеликої групи осіб.

Група тиску, адресуючи свої побажання державному органу, партії або конкретній посадовій особі, дає одночасно зрозуміти, що невиконання її побажань призведе до негативних наслідків, наприклад, до відмови в підтримці на виборах, фінансової підтримки, викличе громадську компрометацію, втрату посади чи суспільного становища ¹²⁶.

¹²⁶ Политология / под ред. С.А. Матвеева. 4-е изд. Харьков : Одиссей. С. 126.

Названі інститути політичної системи є легальними, тобто не вступають у конфлікт з правовими приписами, чинними на території тієї чи іншої держави. Водночас, крім цих інститутів у рамках політичної системи діють організації, які домагаються зміни політичної системи шляхом використання протизаконних і насильницьких методів. До насильства вдаються, як правило, політичні групи в тих випадках, коли, на їхню думку, легальний шлях до влади їм закритий, а вони мають матеріальні й організаційні можливості для збройної боротьби. Основними видами таких організацій є партизанські (повстанські) загони та терористичні групи.

З огляду на те, що кінцевою метою партизанської війни є захоплення влади, результатом партизанських виступів може бути: а) перемога партизанських загонів і встановлення контролю над усією територією держави (Китай, В'єтнам, Куба, Алжир); б) не досягнувши кінцевої мети, партизанські загони протягом тривалого часу контролюють частину території держави; в) найменш поширеним є вирішення конфлікту шляхом взаємних поступок.

Ще однією формою збройного насильства у політичних цілях є тероризм. На відміну від партизанських загонів, терористичні групи діють, як правило, без прив'язки до будь-якої конкретної території, їх кінцевою метою є не захоплення влади, а підриг авторитету тих, хто знаходиться при владі, примус державних органів до виконання вимог терористів.

У більшості випадків тероризм є відповідною реакцією на тривале затягування вирішення політичних проблем. Фактично, тероризм виростає на основі значущих суспільних протиріч¹²⁷.

У ХХ ст. розмах нелегальних операцій і величина доходів злочинних утворень досягли такого масштабу, що вони стали серйозно впливати на економічну ситуацію цілих країн і регіонів. Ці угруповання прагнуть легалізувати отримані ними незаконним шляхом доходи, щоб вільніше розпоряджатися ними. Для включення таких кримінальних і тіньових груп

¹²⁷ Жаринков К.В. Терроризм и террористы. Минск : Харвест, 1999. С. 24.

інтересів у законний бізнес неодмінно потрібні важелі впливу на політику. Результатом цього стає деформалізація політичного простору та інституційні спотворення політичної системи.

Однією з базових посилок інституційної методології є розгляд суспільства як «надіндивідуального цілого», представленого системою утворюючих його інститутів. Інститут є ланкою в загальній інституційній структурі суспільства, покликаною підтримувати його існування як цілого. Інститути являють собою стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, що регулюють різні сфери людської діяльності. Інститути накладають обмеження на людські дії, так само як і містять примус до їх виконання. При системному підході до суспільства інститути утворюють вищий, порівняно з індивідуумами, рівень соціальної ієрархії¹²⁸.

Своєю чергою, макрорівень інституціоналізації пов'язаний із формуванням так званої інституційної матриці.

Система інститутів конкретного суспільства формує так звану «інституційну матрицю» – стійку, історично сформовану систему базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної¹²⁹.

Через те, що інституційна матриця лежить в основі взаємопов'язаного функціонування основних суспільних підсистем – економіки, політики і ідеології, вона задає, позначає природу суспільства, його специфіку, що відтворюється у ході історичної еволюції.

Тип інституційних матриць формується під впливом властивостей матеріально-технологічного середовища, а також ментальних особливостей конкретного суспільства. Протягом розвитку держав у них зберігається домінуючий стан базових інститутів, однак жодна сучасна держава не може

¹²⁸ Александров Ю. И., Кирдина С. Г. Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход. *Социологические исследования (СОЦИС)* : ежемес. Научн. и общ.-полит. журнал. 2012. № 8. С. 6.

¹²⁹ Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России [Электронный ресурс]. URL: <http://kirdina.ru/book/glava2.shtml#p21>.

існувати в умовах інституційного вакууму, глобалізаційні процеси призвели до формування глобального «ринку інститутів». Результатом існування такого ринку є поява в інституційній матриці комплементарних інститутів, відіграють допоміжну роль, доповнюючи інституційну громадську структуру.

Частка комплементарних інститутів у стабільних стійких суспільствах, як можна припустити, становить приблизно третину (30–35%). Якщо ця частка є меншою, тоді тотальне домінування базових інститутів призводить до криз або застою у суспільному розвитку. Водночас зайве впровадження комплементарних інститутів зі спробами замінити ними матрицю базових інститутів призводить до соціальних потрясінь і революцій¹³⁰.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок щодо необхідності пошуків оптимальної моделі інституційного балансу між базовими та комплементарними інститутами, що відповідає цивілізаційному, часовому, глобальному й іншим контекстам.

Враховуючи проаналізовані компоненти, стає можливим відтворити структурну композицію архітектури сучасного соціуму, який складається із сукупності інститутів та організацій орієнтованих на упорядкування певних сфер соціального буття завдяки нормам і правилам, моделям і статусам, міжелементним взаємозв'язкам, реакціям на зовнішні виклики та закономірності розвитку.

Відмінною характеристикою архітектури сучасного соціуму є значна роль віртуальних інститутів. Комунікативні інтернет-технології створюють можливість миттєвого пошуку потрібної інформації. На теперішній час практично будь-яка із верств населення користується (отримує, передає, аналізує) інформацією яка перебуває у відкритому доступі. Інтернет створює унікальні умови комунікації (у часі і просторі) між людьми. Завдяки інтернет-ресурсам люди отримують можливість працювати (онлайн-бізнес, фріланс),

¹³⁰ Александров Ю. И., Кирдина С. Г. Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход. *Социологические исследования (СОЦИС)* : ежемес. Научн. и общ.-полит. журнал. 2012. № 8. С. 10.

навчатися, висловлювати політичну позицію та навіть брати участь в управлінні державою (електронна демократія).

26 липня 2012 р. під час проведення 20-ї сесії Комітету з прав людини ООН було прийнято Резолюцію про сприяння та захист прав людини в інтернеті (оригінальна назва – Resolution on the Promotion, Protection, and Enjoyment of Human Rights on the Internet). Комітет з прав людини у тексті документа чітко зазначив, що всі права, які належать людям «офлайн», мають бути захищені і в онлайн режимі. Зокрема, це стосується права на свободу вираження поглядів. Згідно позицією Комітету, право вільно виражати свої думки та погляди має бути захищено без жодних перешкод у будь-який спосіб. Так, можуть бути використаними будь-які медіа та будь-який технічний спосіб, і це є гарантією ст. 19 Універсальної декларації з прав людини та Міжнародного пакту громадських і політичних прав ¹³¹.

Уже на теперішній час інтернет-суспільство готується до унормування відносин у цій сфері. Зокрема, на думку представників центра прав людини Zmina, «...інтернет є важливою платформою для суспільної мобілізації, співпраці та участі громадян в управлінні державними справами. Інтернет зі своїми можливостями дозволяє створювати ефективні інструменти адвокації змін у суспільстві. Зважаючи на це, громадяни повинні мати свободу обирати та використовувати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для створення, приєднання, мобілізації та участі у соціальних групах і асоціаціях. Це право охоплює також право на мирний онлайн-протест, на використання без необґрунтованого втручання усіх доступних сервісів і послуг електронної демократії, включно з правом подавати електронні петиції» ¹³².

Не менш активно просуваються питання, пов'язані із забезпеченням належного рівня електронного урядування та демократії, оптимізації участі приватних і публічних суб'єктів у мережі Інтернет.

¹³¹ Резолюція про сприяння та захист прав людини в Інтернеті від 26.07.2012 р. URL: https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf.

¹³² Заборони та свободи в інтернеті: як виглядатиме Декларація цифрових прав людини. URL: https://zmina.info/articles/zaboroni_ta_svobodi_v_interneti_jiak_vigljiadati_deklaracija_cifrovih_prav_ljudini.

Так, представники центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу цілком слушно зазначають, що «...з огляду на міжнародний досвід розвиток електронного урядування є одним з основних факторів забезпечення успішності реформування та підвищення конкурентоспроможності країни. Реформа будь-якої галузі в сучасних умовах спрямована на широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності. Адже саме інструменти е-урядування здатні забезпечити значне покращення якості обслуговування фізичних і юридичних осіб, підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування (далі – органи влади).

У рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог.

Запровадження електронного урядування також є базовою передумовою для розбудови в Україні ефективних цифрової економіки і цифрового ринку та його подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку ЄС (Digital Single Market Strategy for Europe). Крім того, розвиток електронного урядування та демократичних процесів, застосування загальновизнаної системи демократичних цінностей, зокрема щодо участі громадян та інститутів громадянського суспільства в процесах формування й реалізації державної політики, відіграє ключову роль у забезпеченні економічного та соціального прогресу в державі»¹³³.

Реалізація зазначених положень відображується у процесах, які отримали назву «діджиталізація», в рамках яких формуються новітні соціальні інститути. Так, у рамках розвитку програми діджиталізації в Україні, уряд прийняв

¹³³ Розвиток електронного урядування та електронної демократії в Україні. *Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу*. URL: <http://www.center.gov.ua/component/k2/item/3451>.

Положення про Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри), затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Зазначений акт створює правові передумови для функціонування цієї інституції, визначає засади, цілі та принципи її діяльності.

Зокрема, в наведеному документі визначено: «Мінцифри забезпечує: формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства; формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку цифрових навичок і цифрових прав громадян; формування та реалізацію державної політики у сфері відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; формування та реалізацію державної політики у сфері надання електронних та адміністративних послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері електронних довірчих послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку ІТ-індустрії; виконання функцій центрального засвідчувального органу шляхом забезпечення створення умов для функціонування суб'єктів правових відносин у сфері електронних довірчих послуг»¹³⁴.

Об'єктивна реальність у цих умовах актуалізує звернення до пошуку інституційних тенденцій формування моделі «цифрової держави». Водночас необхідно враховувати, що цифрова держава як перспектива містить у собі: по-перше, потенціал діалектичного подолання обмежень розвитку соціальної сутності людини через поширення можливостей творчої праці, спілкування, самообмеження та самоструктурування соціуму, що створює умови для концентрації держави на фундаментальних питаннях соціального розвитку; по-друге, сильні ризики цифрової формалізації та десоціалізації господарчої

¹³⁴ Урядовий портал. Питання Міністерства цифрової трансформації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919>.

діяльності, які можуть трансформуватися у фундаментальну соціальну невизначеність¹³⁵.

Саме наявність соціальних інститутів віртуального простору є однією з відмінних характеристик інституційного виміру сучасної держави.

Підсумовуючи, слід зазначити, що основними елементами сучасного соціуму є політичні, економічні, духовні та сімейні інститути. До основних політичних інститутів слід відносити державу, політичні партії, громадські організації та рухи, групи інтересів, нелегальні збройні формування, засоби масової інформації та сучасної інтернет-комунікації.

Угрупування соціальних інститутів є досить умовним і не означає, що вони існують ізольовано один від одного. Всі інститути суспільства тісно взаємопов'язані. Держава діє не тільки у «своїй» політичній області, але й в усіх інших сферах: займається господарською діяльністю, сприяє розвитку духовних процесів, регулює сімейні відносини. А інститут сім'ї перебуває буквально в центрі перетину ліній усіх інших інститутів (власності, заробітної плати, армії, освіти тощо). Соціальні інститути не залишаються незмінними, вони розвиваються й удосконалюються одночасно з рухом суспільства.

Система інститутів конкретного суспільства формує так звану «інституційну матрицю» – стійку, історично сформовану систему базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної. Через те, що інституційна матриця лежить в основі взаємопов'язаного функціонування основних суспільних підсистем – економіки, політики та ідеології, вона задає, позначає природу суспільства, його специфіку, що відтворюється в ході історичної еволюції.

Існування соціального інституту пов'язано, як правило, з його організаційним оформленням. Зовні соціальний інститут уявляє собою сукупність осіб і установ, що мають певні матеріальні засоби і здійснюють

¹³⁵ Жукова А.М. Інституційний статус держави в умовах соціально-економічної нестабільності. *Економіка та держава*. 2019. № 6. С. 34.

діяльність. Кожному соціальному інституту притаманні свої соціальні функції, цілі діяльності, засоби і способи, що забезпечують її досягнення.

2.2. Інституціоналізація як фактор розвитку від додержавних до наддержавних утворень

Одним із характерних процесів у якому знаходить своє відображення соціальна еволюція є інституціоналізація.

Із цього приводу А.М. Михненко цілком слушно зазначає: «...інституціоналізація – це перетворення якогось політичного явища, події, руху на формалізований, упорядкований процес, організовану установу з певною структурою відносин, ієрархією влади різних рівнів тощо. Початкові форми інституціоналізації виникають на рівні суспільного самоуправління та стихійних процесів, які самостійно організовуються у вигляді масових або групових рухів. Інституціоналізація має місце тоді, коли виникають упорядковані, спрямовані дії, з'являються спочатку лідери, здатні їх організувати та очолити, а потім і постійні управлінські еліти, а сам цей процес піддається управлінню»¹³⁶.

Як пише Семюел Хантінгтон у своїй роботі «Політичний порядок в мінливих суспільствах», «політичні інститути складаються не за один день», і «політичний розвиток є в цьому сенсі повільним процесом, особливо порівняно з набагато динамічнішим процесом економічного розвитку». Створення політичних інститутів, їх зміцнення, стабілізація й укорінення в суспільстві прийнято називати політичною інституціоналізацією¹³⁷.

Термін «інституціоналізація» на теперішній час широко використовується в науці: йдеться про інституціоналізацію норм, процедур, організацій, політичних партій та партійних систем (цю проблему докладно

¹³⁶ Михненко А.М., Макаренко Е.М., Макаренко Н.Г. Інституціоналізація суспільного розвитку : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2011. С. 274.

¹³⁷ Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: ПрогрессТрадиция, 2004. С. 33.

розроблено у західній політології), опозиції, держави, окремих державних органів (парламенту, президента та ін.), політичного режиму, демократії, поведінки, політичних практик, політичної системи в цілому.

Інституціоналізація являє собою виокремлення спеціалізованих інституцій, довірених осіб, завданням яких є створення і відтворення тієї чи іншої соціальної групи як політичної. Існування робітничого класу, «нових росіян» і «нових українців», середнього класу не означає автоматичного їх існування як політичних груп. Для того, щоб та чи інша соціальна спільність перетворилася на політичну групу, необхідною є наявність політичних інститутів, створених цією групою, що здійснюють представництво інтересів цієї групи ¹³⁸.

Термін «інституціоналізація» розглядається в літературі двояко: по-перше, як установа, створення, формування нових інститутів (наприклад, створення численних партій і поява багатопартійної системи); по-друге, як закріплення, укорінення і стабілізація уже наявних інститутів (наприклад, багатопартійна система стає необхідним елементом політичної системи, і партійна конкуренція розглядається суспільством як благо). Часто інституціоналізація трактується авторами одночасно і як створення, і як укорінення інститутів.

Як правило, інституціоналізацію вважають процесом (точніше – сукупністю процесів), що триває протягом певного відрізка часу. Разом із тим, в літературі зустрічається трактування інституціоналізації у Парсонівському структуралістському дусі, коли вона розглядається як координація і субординація елементів суспільства, що формують систему інститутів ¹³⁹.

Результатом інституціоналізації як процесу є поява інституту як соціальної реальності. Інституціоналізація є «перетворенням» норм, організацій, відносин та інших соціальних структур на інститут.

¹³⁸ Політологія / за ред. М. Сазонова. Харків : Фоліо, 1998. С. 398.

¹³⁹ Зазнаєв О. И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ) : дисс. ... д-ра юрид. наук. Казань, 2006. С 47.

В інституціоналізованому середовищі, як зазначає М.Х. Фарукшін, поведінка є більш стійкою і стабільною, оскільки «центральною, визначальною ознакою інституціоналізації є стійка, повторювана і така, що стає звичайною (зразковою), норма поведінки, яка має місце всередині інститутів і завдяки інститутам». Саме тому інституціоналізація здебільшого визначається в літературі як процес стандартизації процедур і рутинізації практик усередині організацій ¹⁴⁰.

Інтерпретація політичної інституціоналізації варіюється серед різних авторів залежно від того, як вони розуміють політичний інститут – як норму, організацію, стійкий тип поведінки або переконання (докладніше про це йшлося вище), тобто розбіжності спостерігаються стосовно об'єкта (або об'єктів) цього процесу.

Розгляд концепту інституціоналізації традиційно відбувався в рамках двох основних підходів. Перший підхід бере початок із соціологічного вчення М. Вебера. Він називає інституціоналізацію процесом творення легально-раціональної системи інститутів, що містить як індивідуальний рівень, на якому творяться норми, так і системний, на якому формується структура. У концепції М. Вебера важливе значення мають психологічний та інтерактивно-динамічний аспекти; в ній індивіди безпосередньо впливають на процес інституціоналізації.

Другий підхід започаткував представник структурного функціоналізму – Т. Парсонс, який виключив індивідуалістичні аспекти і цілковито зосередився на інтеракції та соціальній системі. Для нього інституціоналізація – це інтеграція очікувань акторів, які становлять релевантну інтерактивну систему ролей, об'єднану спільними цінностями, тобто згідно з цим положенням індивіди можуть впливати на процес інституціоналізації лише через систему ролей і норм, які зумовлюють їхню поведінку ¹⁴¹.

¹⁴⁰ Фарукшин М. Х. Политические институты демократического общества. *Перспективы развития современного общества* : материалы Всерос. научной конф. (Казань 13–14 дек. 2002 г.). Ч. I. Казань : Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2003. С. 132.

¹⁴¹ Черкова М.Ю. Теоретична інтерпретація процесу інституціоналізації та його основні етапи. *Управління розвитком*. 2013. № 20. С. 33.

Великим проривом в інституціоналізмі стала теза С. Хантінгтона щодо різних рівнів інституціоналізації організацій і процедур. Як зазначено в літературі, безсумнівно, основною перевагою теорії інституціоналізації є той факт, що вона відходить від опису дихотомічної змінної (існує інститут або не існує) і приходить до постійної змінної – яким чином інститут може бути більш-менш інституціоналізованим ¹⁴².

Політична інституціоналізація організацій, норм, процедур, політичної системи має для суспільства велике значення. С. Хантінгтон пише, що сила і міцність політичної спільності залежить, по-перше, від того, наскільки широку підтримку мають організації та процедури, і по-друге, від рівня їх інституціоналізації. Отже, політична інституціоналізація поряд із легітимацією влади є істотним чинником стійкості політичної системи ¹⁴³.

С. Хантінгтон називає чотири критерії інституціоналізації: адаптивність – ригідність, складність – простота, автономія – підпорядкування, згуртованість – роздробленість. Розглянемо їх докладніше.

1. Чим більш адаптивною є організація або процедура, тим вищим є рівень її інституціоналізації; чим вона менш адаптивна і більш ригідна, тим нижчим є рівень її інституціоналізації, – вважає С. Хантінгтон.

Це зумовлено тим, що, по-перше, навколишнє середовище чинить тиск на організацію у вигляді мінливих вимог, змушуючи останню вирішувати нові проблеми і пристосовуватися до нових умов. Якщо організація успішно справляється з вимогами зовнішнього середовища, то рівень її інституціоналізації підвищується. Чим більше вимог пред'являє середовище, тим більш адаптивною стає організація.

По-друге, рівень інституціоналізації організації визначається її віком, який С. Хантінгтон вимірює у три способи:

¹⁴² Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М.: «Прогресс-Традиция», 2004. С. 39–40.

¹⁴³ Зазнаєв О. И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02. Казань, 2006. С. 49.

чисто хронологічно: чим довше існує організація або процедура, тим вищим є рівень її інституціоналізації;

аналізуючи покоління учасників інституту: поки на чолі організації залишається перше покоління її лідерів, адаптивність організації залишається під сумнівом; чим частіше організації довелося вирішувати проблему мирного переходу влади з одних рук до інших, і чим частіше змінювалися її керівники, тим вищим ставав рівень її інституціоналізації;

функціонально: організація, яка змогла адаптуватися до змін у навколишньому середовищі та яка пережила одну або кілька змін у своїх основних функціях, має більш високий рівень інституціоналізації, ніж та, яка цього не переживала; керівники і члени цієї організації починають цінувати її заради неї самої, і вона знаходить власне життя, яке не звужується до конкретних функцій – «в цьому тріумф організації над її функцією». Однак у деяких випадках певні види досвіду можуть впливати на організацію у спосіб, який можна порівняти із впливом часу: «гострий конфлікт або інші серйозні випробування можуть призводити до більш швидкого перетворення організацій на інститути, ніж в умовах нормального життя»¹⁴⁴.

2. Чим складнішою є організація, тим вищим є рівень її інституціоналізації. Складність може виявлятися у множинності організаційних структур (ієрархічній і функціональній) і диференціації окремих типів організаційних підрозділів. Крім того, організація, яка має багато цілей, більше здатна адаптуватися до втрати будь-якої однієї із цілей, ніж організація, яка має одну мету існування. С. Хантінгтон, зокрема, наводить приклад Японії, яка змогла пристосувати свої традиційні політичні інститути до сучасного світу внаслідок їх складності. Не менш показовим є приклад США, де президент, сенат, палата представників, Верховний суд і уряди штатів за різних періодів історії при виникненні нових проблем по чергову бралися за їх вирішення, роблячи систему гнучкою і адаптивною. Навпаки, французька Четверта

¹⁴⁴ Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. С. 32–42.

Республіка продемонструвала нездатність до адаптації, оскільки влада була зосереджена у Національних зборів (а вони було розколотими) та бюрократії (а вона була слабкою). Тому необхідно було заповнити недолік цієї системи, створивши інститут президентської влади.

Спираючись на класичні політичні теорії, – стверджує С. Хантінгтон, – можна дійти висновку, що прості форми правління мають найбільше шансів для виродження, тоді як держава «змішаного типу» з більшою ймовірністю виявиться стійкою ¹⁴⁵.

3. Політична інституціоналізація в аспекті автономії означає такий розвиток політичних організацій і процедур, за якого вони не є простими виразниками інтересів конкретних суспільних груп. Політична організація, що є інструментом певної громадської групи – сім'ї, клану, класу – не автономна і перебуває на невисокому рівні інституціоналізації. У розвинутій політичній системі автономію системи захищають механізми, які обмежують і стримують вплив груп шляхом уповільнення входження нових груп у політику, або через політичну соціалізацію змінюють установки і поведінку найбільш політично активних членів групи. Така політична система інкорпорує нові суспільні сили і нові кадри, не жертвуючи своєю інституційною цілісністю.

4. Чим більше згуртована організація, тим вищий рівень її інституціоналізації; чим більше вона роздроблена, тим нижчим є цей рівень. С. Хантінгтон пише: «Уряд так само потребує згуртованості, високого рівня морального духу, як і війська. І чисельність військ, і озброєння, і стратегія мають значення для успіху військових дій, але навіть серйозний дефіцит будь-якого із цих факторів може бути компенсований високим рівнем згуртованості та дисципліни. Те ж саме справедливе й для політики» ¹⁴⁶.

У руслі критеріїв Семюеля Хантінгтона прямує Нельсон Полсбі, який відразу після виходу книги «Політичний порядок в мінливих суспільствах»

¹⁴⁵ Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. С. 32–42.

¹⁴⁶ Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. С. 32–42.

пропонує три характеристики інституціоналізованої організації: 1) організацію порівняно легко відрізнити від середовища; 2) вона є складною за внутрішньою будовою; 3) вона діє відповідно до універсальних і автоматичних процесів ухвалення рішень ¹⁴⁷.

Б. Гай Пітерс погоджується з чотирма критеріями С. Хантінгтона, але при цьому доповнює їх ще двома – конгруентністю (*congruence*) і ексклюзивністю (*exclusivity*). Конгруентність, згідно з поглядом Б. Г. Пітерса, означає, що відносини всередині політичних інститутів відповідають соціальним відносинам, які упорядковуються і підтримуються цими інститутами. Якщо політичні інститути не конгруентні, то не можна очікувати, що вони продовжать існувати і будуть ефективними ¹⁴⁸.

Поняття конгруентності відображає також відмінності між цінностями еліт і цінностями мас. Отже, у разі серйозної розбіжності між цінностями еліт, відбитими в інститутах, і цінностями мас, виникає дисонанс, який може стати згубним для інститутів.

Критерій ексклюзивності, на думку Б. Г. Пітерса, пов'язаний з інтенсивністю функціональної конкуренції між інститутами. Коли таке змагання є незначним або воно відсутнє взагалі, то можна очікувати, що інститут буде функціонувати тривалий час. Коли ж існує безліч інститутів, які прагнуть здійснювати одні й ті ж завдання, то конкуренція має чимось завершитися, часто – «кінцем» одного або значної кількості інститутів.

Структурний аспект внутрішнього виміру інституціоналізації – системність – означає розширення інтенсивності та регулярності взаємодій, які утворюють політичні структури. Позиційний аспект внутрішнього виміру інституціоналізації – інфузія (впровадження, навіювання) цінності. Інфузія цінності передбачає, що індивіди, які формують певний інститут, набувають інституційної ідентифікації і пов'язують себе з інститутом, який перестає бути

¹⁴⁷ Polsby N. The Institutionalization of the U.S. House of Representatives. P. 145–147.

¹⁴⁸ Peters B. G. Institutional Theory: Problems and Prospects. P. 9.

просто інструментом чи засобом для реалізації особистих спонукань шляхом участі в ній ¹⁴⁹.

Соціологічна та економічна наука створили поступові етапи, які відображають сутність інституціоналізації:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних, організованих дій; зникає потреба – відмирає інститут;
- 2) формування загальних цілей і обґрунтування ідеології;
- 3) поява соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;
- 4) поява процедур, пов'язаних із нормами і правилами;
- 5) практичне прийняття правил і процедур – законодавчі міри;
- 6) встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках;
- 7) створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту ¹⁵⁰.

Розвиваючи та узагальнюючи цю концепцію Р. Л. Джепперсон розглядає інституціоналізацію як процес, який містить у собі серію різних типів інституційних змін: створення інституту, інституційний розвиток, деінституціоналізацію та реінституціоналізацію ¹⁵¹. Три типи з чотирьох – створення інституту, припинення дії інституту («антистворення» або деінституціоналізація) і створення інституту заново (реінституціоналізація) – належать до процесу становлення та «кінця» інституту; і лише один тип – інституційний розвиток – характеризує процес «буття» (існування) інституту.

Якими ж є часові рамки інституціоналізації – її початок і кінець? Парадоксальна відповідь на це питання міститься у працях Девіда Дзаджа, який висуває дві тези:

¹⁴⁹ Randall V. and Svåsand L. Party Institutionalization in New Democracies. P. 12–13.

¹⁵⁰ Черкова М. Ю. Теоретична інтерпретація процесу інституціоналізації та його основні етапи. *Управління розвитком*. 2013. № 20. С. 34.

¹⁵¹ Jepperson R. L. Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism. P. 152.

1) навіть у зрілих інституціоналізованих інститутах відбуваються важливі зміни: «історія не закінчується формуванням інституту»;

2) коли говорять, що інституціоналізація завершилася, це не означає припинення інституційних змін або адаптації; інституціоналізація триває після закінчення процесу формування інституту ¹⁵².

Перша теза не викликає сумніву: навіть найстійкіші та надзвичайно інституціоналізовані інститути з плином часу не можуть залишатися незмінними, оскільки «в одну річку не можна увійти двічі». Друга теза, на перший погляд, заводить у глухий кут, однак якщо взяти до уваги, що інституціоналізацію можна розуміти по-різному, то все встає на свої місця. Вислів «інституціоналізація завершилася» означає, що завершився процес становлення, створення і зміцнення інституту, і він став стійким і цінним для суспільства. «Інституціоналізація триває після її завершення» означає, що триває процес (нехай повільний і поступовий) зміни інституту, який реагує на зовнішню щодо нього середу тією чи іншою мірою ¹⁵³.

Враховуючи наведені положення можна визначити правову процедуру інституціоналізації інститутів сучасної держави, під якою слід розуміти усталену послідовність взаємопов'язаних дій, результатом яких є або створення нового, або впровадження в інституційне середовище уже наявного інституту.

Однією з конститутивних рис інституціоналізації є встановлення зв'язку з певним соціальним середовищем, де вона знаходить свою підтримку. Цей момент отримує найбільш яскраве вираження саме в державі, яка спирається на визнання народу. ¹⁵⁴

Інституціоналізація досліджується політологами також у рамках впливу на функціонування політичних інститутів існуючих партійної та виборчої системи.

¹⁵² Judge D. Legislative Institutionalization: A Bent Analytical Arrow? P. 498– 551.

¹⁵³ Зазнаєв О. И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02. Казань, 2006. С. 50.

¹⁵⁴ Ковбасюк С. В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ, 2009. Вип. 50. С. 180.

Саме такі процедури і відображують процеси розвитку від додержавних до наддержавних утворень. У цілому, інституціоналізація держави є найбільш значущою проблемою сучасної політичної та юридичної науки. Держава відрізняється від інших інститутів політичної системи такими важливими ознаками:

1) держава в межах своїх територіальних кордонів є єдиним офіційним представником усього суспільства, усього населення, об'єднаного нею за ознакою громадянства;

2) державний суверенітет, під яким прийнято розуміти властиве державі верховенство на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах. Держава – єдиний носій суверенної влади;

3) держава видає закони та підзаконні акти, що мають юридичну силу і містять норми права. Ті чи інші громадські об'єднання можуть приймати рішення, обов'язкові для їх внутрішньо організаційних підрозділів і членів, тоді як нормативні акти держави є обов'язковими для всіх державних і муніципальних органів, громадських об'єднань, приватних організацій, посадових осіб і громадян. Правотворчість залишається, по суті, прерогативою держави;

4) держава є складним механізмом управління суспільством, різнобічними сферами і процесами, що являє собою систему державних органів і відповідних матеріальних засобів, необхідних для виконання його завдань і функцій. Специфічною особливістю органів, що утворюють у своїй сукупності державний механізм, полягає в державно-владному характерові їх повноважень, що пов'язано з обов'язковим юридичним закріпленням формування та діяльності цих органів і заснованої на цьому здатності видавати правові акти й охороняти їх від порушення. Функціонування цього спеціально створеного державного механізму необхідним чином припускає наявність особливого прошарку осіб – державних службовців, основне призначення яких – здійснення управлінської діяльності;

5) держава – єдина у політичній системі організація, яка має у своєму розпорядженні правоохоронні (каральні) органи, спеціально покликані стояти на сторожі законності та правопорядку;

6) тільки держава має збройні сили та органи безпеки, які забезпечують її оборону, суверенітет, територіальну цілісність і безпеку;

7) однією з найважливіших ознак держави так чи інакше пов'язаною з усіма розглянутими вище та узагальнюючою деякі з них – це тісний органічний зв'язок держави з правом, що являє собою економічно і духовно обумовлене нормативне вираження державної волі суспільства, державний регулятор суспільних відносин. Важко знайти в історії приклад, коли держава могла б існувати без права, а право – без держави ¹⁵⁵.

Держава є визначальним інститутом політичної системи і проявляє себе в різних сферах суспільного життя. Взяті у сукупності ознаки держави пояснюють її особливе місце та провідну роль у політичній системі суспільства. Цілком зрозуміло, що за різних історичних епох, у різних соціально-економічних умовах зазначені ознаки держави відрізняються як конкретним внутрішнім змістом, так і своїми зовнішніми проявами.

Із розвитком концепції природних прав людини держава також є інституційною формою свободи або політичним інститутом, що забезпечує свободу хоча б частини членів суспільства, організація публічної політичної влади правового типу ¹⁵⁶.

Держава – це основний інститут політичної системи суспільства, який організовує, спрямовує і контролює спільну діяльність і відносини людей, суспільних груп, класів, асоціацій. Держава є центральним інститутом влади в суспільстві та концентрованим здійсненням цієї владою політики. Саме тому і в теоретичному осмисленні, і в побутовій свідомості, і в дійсності всі три явища – держава, влада і політика – цілком природно ототожнюються. Розуміння

¹⁵⁵ Байтин М.И. О понятии государства. *Правоведение*. 2002. № 3 (242). С. 16.

¹⁵⁶ Проблемы общей теории государства и права : учебник для вузов / под ред. В.С. Нерсисянца. Москва: Норма, 2001. С. 555.

держави являє собою одну з найбільш складних проблем юридичної та політичної наук.

Називають три ряди політичних відносин, які охоплює держава, а отже, три її основні завдання, функції:

організаційна, керівна, яка має на меті загальні цілі – збереження і безпеку життєдіяльності, досягнення «загального блага», єдності, встановлення порядку регулювання взаємовідносин держави і народу, нації, етносу;

специфічна функція панування, і в цьому розумінні держава є не тільки є засобом боротьби і підпорядкування, але й джерелом конфліктів у відносинах між класами і державою;

і не менш специфічною функцією «юридичної держави» – є створення правової системи і управління нею, регулювання роботи державного апарату і відносин держави та суспільства з усіма властивими йому суспільними відносинами (соціальними, економічними, правовими тощо).

При визначенні суті держави необхідним є синтез цих підходів, що уможливить повне розуміння такого складного суспільного феномену, як держава.

Досліджуючи генезу соціального розвитку можна ідентифікувати постійні процеси інституціоналізації різноманітних відносин. Беручи початок у первісних формах організації влади, переживаючи бурхливі моменти державотворення, невпинного розвитку суспільства, зміни його політичної, економічної та соціальної сутності, формується держава нового типу.

В юридичній літературі констатується накопичення критичної маси змін в інституційній структурі держави, в результаті образ національної держави з його унікальною національною ідентичністю і стійким суверенітетом поступається місцем образу сучасної держави. Процеси формування індивідуалізованого суспільства і вплив глобалізації призводять до посилення ерозії внутрішнього і зовнішнього суверенітету, збільшують кількість недержавних суб'єктів, що діють у державній сфері, держава втягується у

вирішення глобальних проблем: екологічної, інформаційної, демографічної тощо¹⁵⁷.

Концепція сучасної держави стала об'єктом дослідження юриспруденції ще в XIX столітті. Основні етапи розвитку держави, а також відмінні риси сучасної держави, найбільш повно викладено в роботі німецького юриста Г. Еллінека. Використовуючи у своєму дослідженні еволюційний підхід, він виділив такі типи держави: давньосхідна, еллінська, римська, середньовічна і сучасна держава.

Розмаїття поглядів на державу зумовлено тим, що сама держава – це надзвичайно складне, суперечливе, історично мінливе явище. Процес пізнання її якостей, рис і ознак є складним, оскільки залежить від постійної зміни економічних, соціальних, духовних, національних та інших факторів, що визначають її сутність і зміст. Однак, як зазначав видатний німецький юрист Г. Елінек, жоден народ не може ні в який час обійтися без обґрунтованого вчення про державу. Тому наука повинна невпинно намагатися пізнати державу свого часу і своєї епохи.

Розглядаючи сучасну йому національну державу, Елінек визначав основою її існування ідею єдності. В усіх політичних теоріях новітнього часу також проявляється більш-менш чітко виражена тенденція конструювати державу як єдність. Ідея єдиної держави завершує, таким чином, велику історичну еволюцію. Сучасна держава досягла як кінцевого моменту того, що для античного було вихідним пунктом. Тому сучасна держава визнає за собою, подібно античному (фактично, навіть більшою мірою), право і владу проявляти своє панування в усіх сферах соціального життя; хоча воно і встановлює межі свого втручання, але лише такі, які саме визнає необхідними з огляду на взяті ним на себе завдання¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Оборотов Ю.Н. Современное государство: от образа к реалиям. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 6.

¹⁵⁸ Еллинек Г.Общее учение о государстве: право современного государства. Т. 1 под ред. С.И. Гессен. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург.: Н.К. Мартынов, 1908. С. 175. (Репринтная копия).

Глобалізаційні процеси проникають у внутрішньодержавну сферу через економічні, інформаційні, міжнародно-правові та інші канали. Держава вимушена брати на себе не властиві їй раніше функції (інформаційну безпеку, інноваційну діяльність), а також модернізувати попередні, притаманні їй функції. Так, на теперішній час держава стає глобальним підприємцем: створюються державні банки, страхові компанії, оптові торгові корпорації. Держава активно бере участь в організації зовнішньоторгових зв'язків, регулюванні валютних курсів тощо.

Розвиваючись протягом усієї людської історії, у XX столітті глобалізація досягає такого рівня розвитку, що починає проникати практично в усі сфери сучасного суспільства, спричиняє їх серйозні трансформації, починає визначати стиль, ритми життя людей практично по всьому світу.

Уперше в історії глобалізація досягає такого рівня і масштабів, що кидає виклик традиційній позиції держави. Будучи територіальною за своєю природою, держава виявляється нездатною контролювати і здійснювати адекватний вплив на нові «глобалізовані» форми соціальної взаємодії та відносин.

У сучасних політологічних дослідженнях констатується формування з другої половини XX ст. всередині єдиної політичної системи світу, що стала глобальною, таких типів держав:

а) держави, орієнтовані переважно на Вестфальську систему міждержавних відносин, що визнають і відстоюють принцип національного суверенітету (держави модерну, або Вестфальські держави);

б) держави, які в рамках інтеграційних процесів значною мірою перерозподілили свій суверенітет між наднаціональними і внутрішньо національними інститутами (держави постмодерну, або поствестфальські держави);

в) держави традиційної культури, що будують свої відносини значною мірою на довестфальських принципах (родоплемінний тип). Раніше багато з цих

держав були колоніями і не виступали самостійно на світовій арені (держави премодерна, довестфальські держави).

Таким чином, ключова структурна одиниця політичної системи виглядає сьогодні досить химерно. Поняття «національна держава» об'єднує державні утворення, котрі не тільки не схожі одне на одне, але й знаходяться немов би в різних епохах і цивілізаціях, системах або поза ними ¹⁵⁹.

Зміни, які відбуваються у сучасній державі, виявляються насамперед в інституційних змінах. Основною рушійною силою цих змін є інституційна конкуренція і формування «глобального ринку інститутів». Для національної держави, яка сформувалася в рамках традиційного закритого суспільства, основною рушійною силою, як уже зазначалося вище, було прагнення до єдності, збереження традицій і стабільності інституційної системи. Сучасне відкрите суспільство змушує державу включатися в інституційну конкуренцію, а необхідність модернізувати суспільство і державу в найкоротші терміни, для того щоб адаптуватися до нових умов, передбачає необхідність вироблення чіткої методології проведення інституційних реформ.

Методологія інституційних реформ пов'язана не з використанням принципу проб і помилок, як було раніше, а заснована на принципові запозичення позитивного досвіду. Тим самим постійно відбувається звернення до нормативно-правових засад організації та діяльності державної влади інших державних утворень і спільнот держав, щоб перевести ці зміни у нормативи власного законодавства, яке забезпечує ефективну організацію і функціонування інститутів держави. Найчастіше відбувається пряме запозичення окремих інститутів держави ¹⁶⁰.

Важливим фактором є також необхідність постійного контролю за проведенням реформ з боку громадянського суспільства і формування

¹⁵⁹ Лебедева М.М. Современные государства в политической системе мира. *Comparative politics*. 2011. № 4. С. 22.

¹⁶⁰ Оборотов Ю.Н. Современное государство: от образа к реалиям. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 7.

механізмів контролю інституційних змін з боку держави, із залученням інститутів громадянського суспільства.

Процес зміни сутності держави зумовлений серйозними змінами у структурі сучасного суспільства. Особливості трансформаційних змін зумовлюють втрату стабільності й однозначності стратифікації суспільства. Поступово зникають межі між групами і верствами, виникають нові групи з невизначеним статусом. Проблема полягає і в тому, що в період, коли стару ціннісно-нормативну систему зруйновано, а нова ще тільки створюється, в суспільстві поширюється соціальна аномія. Це закономірний наслідок руйнування традиційних структур і механізмів соціальної інтеграції, соціального регулювання ідеології, моральних і правових норм, економічних стимулів. Багато людей почувають себе відстороненими від сучасних перетворень, не впевнені у майбутньому, тобто втратили соціальну стабільність.

Серйозні зміни відбуваються щодо визначення місця людини у суспільстві, в системі виробництва і розподілу. Вчення про непримиримість класових суперечностей зазнає краху. Держава із знаряддя насильства перетворюється на організацію, яка долає суперечності в цивілізованих формах, є інструментом легітимної влади, діяльність якої вже не є протилежною інтересам більшої частини населення. Держава стає активним і необхідним посередником у соціально-диференційованому суспільстві, яке зберігає суперечності з багатьох питань економічного, політичного, національного життя. На перше місце виходить не насильницьке, класове, а соціальне призначення держави.

Соціальна складова у процесі розвитку держави постійно зростає, особливо в епоху науково-технічних революцій і науково-технічного прогресу. Отже, соціальне призначення сучасної держави полягає в її різноманітті, широкій сфері діяльності, спрямованій на нормальне, без-конфліктне існування суспільства.

Держава на теперішній час проводить активну соціальну політику, яка полягає в урегулюванні й розв'язанні соціальних проблем, досягаючи соціальної справедливості у відносинах між підприємцями, виробниками, споживачами, забезпечуючи інтереси малозабезпечених прошарків населення, які потребують соціальної підтримки ¹⁶¹.

Для сучасної держави основною соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, її права і свободи, захист і забезпечення реалізації. На теперішній час в демократичних державах підвищується значущість гарантій охорони прав громадян. Отже, закріплення й реалізація прав і свобод людини є нормативно-правовою оцінкою якості сучасної держави. Важливим є не просто формальне закріплення цих прав, а саме відповідність закону й виконання ухвалених рішень.

Сучасна держава має бути передусім правовою. Адже невідповідність кількості правових нормативів соціальним потребам людини й суспільства, невідповідність положень і нормативів чинного законодавства нормам конституції, винесення державно-владних рішень, що мають розбіжності з вимогами верховенства права й верховенства закону, нездійснення винесених судових рішень і, зрештою, неспроможність державної влади відповідати принципам і вимогам правової держави, призводять до підміни механізму дії права іншими формами та засобами соціального і асоціального регулювання ¹⁶².

Електронні засоби комунікації створюють особливі форми прямого міжперсонального спілкування, минаючи посередництво соціальних і політичних утворень, з'являються ознаки більш гнучких форм і видів солідарності, ніж нація, яка зберігається як така, але виконує скоріше роль ширми, за якою приховані реальні консьюмеристські настрої громадян більшості розвинених країн, адже на теперішній час можна обирати навіть Батьківщину. Почуття патріотизму, на якому ґрунтувалася стійкість держави-

¹⁶¹ Онищенко Н.Н., Лебедева Е.В. Современное государство: теоретико-правовые проблемы идентификации. *Юридичний вісник*. 2009. № 3 (12). С. 14.

¹⁶² Дзевелюк М.В. Концептуальні засади обґрунтування сучасної держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2015. Вип. 17 (1). С. 32.

нації, стає неефективним, йому на зміну приходить так званий «конституційний патріотизм», який позначає ідею про те, що політична вірність має ґрунтуватися на нормах, цінностях, а також на процедурах демократичної конституції, – це патріотизм, заснований не на спільності історії або спільності етнічного походження, а на загальновизнаних принципах, які фіксуються в Основному законі. Саме ідеї подібного спрямування починають розглядати як нормативно привабливу форму громадянської відданості для мультикультурного суспільства, а також як спосіб концептуалізації громадянської ідентифікації наднаціонального рівня.

Зв'язок громадян із сучасною державою базується на раціональних основах, а не на ірраціональних почуттях. В ідеї наднаціональної держави простежується формування не стільки нації, скільки громадянського суспільства, отже саме воно стає її сутнісним наповненням. Показовим є той факт, що на теперішній час громадянство повністю втрачає етнічну складову. Проблема полягає в тому, що у разі неспроможності держави сформулювати ідеологічне наповнення необхідності свого існування відбувається криза цілісності держави, вона втрачає довіру населення і неспроможна виконувати свої функції¹⁶³.

Сучасна держава є одним із соціальних інститутів поряд з іншими суб'єктами соціальної системи. В умовах громадянського суспільства, в якому виникає такий феномен, як політичний ринок, органи й установи державної влади, тобто держава, конкурує з політичними партіями, організаціями і рухами за вплив на широкі верстви громадян, при цьому не завжди виграючи в такому змаганні.

Зазначені обставини та загальні глобалізаційні тенденції стали засадами інституціоналізації наддержавних і наднаціональних інститутів. Наддержавність виникає на етапові реалізації цілей і завдань міжнародної організації, встановлених в установчому договорі або інших міжнародних

¹⁶³ Серебро М. В. Сучасна та національна держава: концептуальні основи та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2016. Вип. 36 (1). С. 10–15.

договорах організації. Суверенні держави-члени закріплюють у своєму законодавстві положення про можливість покладання державних прав на міжнародну організацію.

На думку О. Моїсєєва, «...основою існування наддержавності є інституційний механізм міжнародних організацій. Зауважимо, що проявитися наддержавність може на різних етапах діяльності міжнародної організації, незалежно від вказівки на цю якість в її статутних документах. Суть явища наддержавності якраз і полягає в здатності й можливості практично будь-якої міжнародної організації приймати рішення, обов'язкові для держав-членів. Сутність наддержавності визначається інтересами держав-учасниць, які знаходять відображення в статуті та діяльності міжнародної організації. Засновуючи нову міжнародну організацію, держави встановлюють її міжнародну правосуб'єктність і певний обсяг правоздатності, тобто надають її органам певні повноваження, за допомогою яких організація регулює відповідні міждержавні відносини»¹⁶⁴.

Своєю чергою, наднаціональний Союз (supranational union) – це тип багатонаціонального політичного союзу, де делегуються узгоджені повноваження урядів держав-членів. Концепція наднаціонального об'єднання іноді використовується для опису Європейського Союзу (ЄС) як нового типу політичної організації¹⁶⁵.

Зазначені наддержавні утворення є відображенням розвитку державотворчих процесів у сучасний період і, по суті, наслідками безперервного процесу інституціоналізації у соціальній сфері.

¹⁶⁴ Моїсєєв О. Наддержавність Європейського Союзу після набрання чинності Лісабонським договором. *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 63.

¹⁶⁵ The European Constitution in the Making. Centre for European Policy Studies. P. 21–26.

2.3. Інституційний базис сучасної держави, аспекти цілісності та стабільності

Ключовим інститутом політичної системи сучасного суспільства є держава. Державотворення – це складний і багатогранний процес, результатом якого є збалансована організація здійснення публічної влади над суспільством на певній території. Держави створюються, видозмінюються, розпадаються та розвиваються. Відображенням розвитку держави є поступовий рух функцій і завдань держави до домінування діяльності, спрямованої на забезпечення реалізації та захисту прав і свобод громадян. Саме такі процеси характеризують державу як сучасну.

Так, на думку П.М. Рабіновича, держава в сучасному розумінні – це «...організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним насамперед в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами»¹⁶⁶.

«Образ сучасної держави» пов'язується з ідеалами демократії, із суспільством, де панують принципи верховенства права, де держава виступає як інституція, покликана згладжувати соціальні конфлікти та суперечності.

На думку Н.М. Крестовської, «...риси сучасної держави не лише зафіксовані в системі нормативних вимог, але й виражені в реальному її бутті у вигляді конкретних державних інститутів, їх організації та функціонування. Сучасна держава – це результат зміни менталітету людей, не тільки сприйняття колишніх традицій державності, але й використання загальнолюдських цінностей і змін в сучасному світі»¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. 9-те вид., зі змін. Львів : Край, 2007. С. 37.

¹⁶⁷ Крестовська Н.М. Нові підходи до типології держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : кол. монографія за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 257

В образі сучасної держави спостерігається прагнення підкреслити відповідність певної держави визначеним критеріям, прийнятим нині світовим співтовариством, якими є так звані загальнолюдські цінності ¹⁶⁸.

Як зазначає Ю.М. Оборотов, «...сьогодні можна констатувати становлення і поширення в реальному бутті держави, в політиці держави все нових «образів» держави. Слід зазначити, що різноманіття існуючих в умовах теперішнього часу держав з розбіжностями моделей державних органів, методів і процедур їх діяльності сприяє пошукові оптимальних форм держави, найбільш ефективних варіантів її функціонування. У цьому напрямі набуває своєї визначеності і все частіше використовується «образ сучасної держави», за допомогою якого систематизуються вже довгі роки використовувані ідеали демократичної, правової і соціальної держави. В образі сучасної держави спостерігається прагнення підкреслити відповідність існуючої держави визначеним критеріям, прийнятим на теперішній час світовим співтовариством, якими є так звані загальнолюдські цінності» ¹⁶⁹.

Сучасне суспільство генерує такі вимоги, щоб їх забезпечувала держава: космополітичність, мобільність, належний стан навколишнього середовища, секулярність, розвиток і заохочення технологічних змін тощо.

Образ сучасної держави пов'язаний з подоланням емпіричного підходу до держави, коли будь-яка організація публічної політичної влади з такими атрибутами, як територія, народ і влада, визнається державою. Дійсно, для образу несучасної (точніше, досучасної) держави ці характеристики є достатніми. Сьогодні ж держава прагне заявляти про себе як про цивілізовану форму організації публічної політичної влади, завдяки чому вона не тільки здатна служити загальному благу, але й забезпечувати вільний розвиток індивіда.

Образ сучасної держави насамперед пов'язаний з досягненням суспільного компромісу, вирішенням соціальних протиріч і конфліктів,

¹⁶⁸ Оборотов Ю.Н. Образы государств в глобализующемся мире. *Закон и жизнь*. 2004. № 8. С. 4.

¹⁶⁹ Оборотов Ю.Н. Образы государств в глобализующемся мире. *Закон и жизнь*. 2004. № 8. С. 5.

ефективною управлінською організацією, яка як і за старих часів активно впливає на хід суспільного розвитку¹⁷⁰.

Із цього приводу О.О. Джураєва зазначає, що «в теоретичному плані образу сучасної держави відповідає парадигма «легітимної держави», тобто держави, що користується підтримкою народу і контролюється громадянським суспільством. Легітимна держава перемагає недоліки як максимальної держави (справедлива держава з її колосальною бюрократією), так і мінімальної держави (держава політичного реалізму, що обмежує свою діяльність охороною кордонів і боротьбою зі злочинністю). При цьому межі державного регулювання регламентуються конституцією і гарантують збереження й розвиток механізмів суспільного саморегулювання. Дуже важлива ця проблема в плані співвідношення і взаємодії державного керування і місцевого самоврядування. З іншого боку, якісно змінюється вплив громадян на створення, перетворення і навіть функціонування державних інститутів, що дає підставу фахівцям стверджувати про зростаючу державостворюючу роль громадян. Легітимна держава має орієнтиром оптимальну комбінацію індивідуальної і громадянської свободи з державною владою. Збереження особистої свободи – найвища політична цінність у легітимній державі. З цього, однак, не слід робити висновок, що легітимна держава ігнорує такі цінності, як безпеку і національну незалежність, добробут і економічний розвиток, конституційний устрій та ін.»¹⁷¹.

Сучасна держава, за умови погляду на неї з позицій ціннісного підходу, є ефективною системою організації влади над суспільством, яка ґрунтується на визнанні пріоритетності основних прав і свобод, а також соціального забезпечення індивідів.

Для найбільш детальної характеристики сучасної держави як специфічного інституту політичної системи слід здійснити більш детальний аналіз ознак держави. Існує ряд позицій щодо цього питання, однак більшість

¹⁷⁰ Оборотов Ю. Н. Образы государств в глобализующемся мире. *Закон и жизнь*. 2004. № 8. С. 7.

¹⁷¹ Джураєва О. О. Функції сучасної держави : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. С. 11.

авторів погоджуються, що основними ознаками держави, її невід'ємними атрибутами, є народ, територія, влада.

Крім зазначених вище виділяють і такі ознаки, як державний суверенітет, нерозривний зв'язок держави і права (В.М. Корельський, А.В. Малько), систему податків, податей, позик (А.В. Малько), монополію на легальне застосування сили (В.П. Пугачов). Однак ці додаткові ознаки не є настільки суттєвими для характеристики держави.

Так, суверенітет є, по суті, ознакою державної влади, а не держави взагалі. М.І. Байтін, виокремлюючи суверенітет як ознаку держави, пише: «Державний суверенітет, під яким прийнято розуміти властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Держава – єдиний носій суверенної влади»¹⁷².

Виокремлення такої ознаки держави, як монополія на легальне застосування сили, на мою думку, є неспроможним, тому що така ознака, як влада, має на увазі можливість нав'язувати свою волю об'єктові впливу, зокрема і шляхом застосування примусу.

Історичний досвід свідчить, що там, де з'являється необхідність в узгоджених діях людей (будь то окрема сім'я, група, соціальна верства, нація або суспільство в цілому), відбувається підпорядкування їх діяльності досягненню певних цілей. У цьому випадку визначаються ведучі та ведені, ті що здійснюють владу і підвладні, панівні і підлеглі. Мотиви підпорядкування є вельми різноманітними. Вони можуть бути засновані на зацікавленості в досягненні поставленої мети, на переконаності в необхідності виконання розпоряджень, на авторитетові пануючого і, нарешті, просто на почутті страху перед небажаними наслідками у разі непокори¹⁷³.

Така ознака держави, як система податків, податей і позик, не є істотною через те, що будь-яка політична організація не може функціонувати без

¹⁷² Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд. Москва: Юрист, 2001. С. 51.

¹⁷³ Любашиц В.Я. Государственная власть : понятие, особенности и виды. *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. 2003. Том 1. № 2. С. 125.

матеріальної основи, і в зв'язку із цим створює свою систему фінансування (наприклад, членські внески для масових партій).

За ступенем свого розвитку держава переходить від «просто» організації політичної влади, від найпростішого репресивного утворення до політично і соціально організованого суспільства, в якому влада функціонує в сукупності з усіма інтересами держави і в рамках провідного принципу демократії – поділу влади, де реалізуються народовладдя, економічна свобода, свобода особистості ¹⁷⁴.

Саме цей еволюційний розвиток держави спричинив перегляд традиційної концепції ознак держави. Однак більшість вчених замість перегляду традиційних ознак спробували виявити нові ознаки держави, використовуючи класичний підхід до держави. Більш продуктивним, на нашу думку, є застосування нової методології до аналізу класичних ознак держави. Зокрема Ю.М. Оборотов запропонував для розгляду ознак держави використовувати такі його атрибути, як народ, територія, влада. В сучасній інтерпретації вони позначаються у вигляді державного народу, державної території та державної влади ¹⁷⁵.

Державна територія – це та частина світового простору, на яку повною мірою поширюється влада держави, причому поняття «територія» в цьому випадку не звужується до так званої «твердої землі». До нього входять також надра, повітряний простір, територіальні води. Державна територія як ознака держави виникає у зв'язку з тим, що при родовому ладі державна влада поширювалася на людей, об'єднаних кровною спорідненістю, а з виникненням держави влада поширюється на всіх людей, що проживають на території держави. Як правильно помічено, для визначення території як державної важливу роль має історичний зв'язок державного народу із цією територією.

Термін «державний народ» спочатку розумівся вченими як спільнота людей, заснована на кровноспоріднених зв'язках; потім основними

¹⁷⁴ Долматов І.В. Сучасне буття держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. С. 82.

¹⁷⁵ Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории : учеб. курс. Одесса : Астропринт, 1998. С. 10.

характеристиками народу стала спільність звичаїв, традицій, мови. І, нарешті, із XVII ст. народ став розглядатися також і як політична спільнота. На сучасному етапові державний народ визначається як етнічна спільність, самовизначена нація, об'єднання людей, що діє в єдиному правовому просторі й пов'язана державної приналежністю ¹⁷⁶.

Останнім за порядком, проте ніяк не останнім за значущістю атрибутом держави, є державна влада.

Для того, щоб розібратися у проблемі державної влади, необхідно усвідомити, що таке влада взагалі, і проаналізувати характерні ознаки державної влади.

Незважаючи на відсутність єдиного розуміння категорії влади, більшість вчених пов'язує поняття «влада» з такими категоріями, як вплив, підпорядкування і воля, наприклад: «...здатність шляхом будь-якого впливу, пов'язаного з вольовими, психічними моментами, забезпечити бажану поведінку певної особи, колективу, іншого суб'єкта відносин» ¹⁷⁷, або «...той, що відповідає характеру і рівню суспільного життя засіб функціонування будь-якої соціальної спільності, який полягає у відношенні підпорядкування волі окремих осіб та їх об'єднань керівній в даному суспільстві волі» ¹⁷⁸.

При цьому не можна не погодитися з В.Є. Чиркіним у тому, що для визначення соціальної влади необхідним елементом є примус. Форми цього примусу є підставою виокремлення різновидів соціальної влади (економічної, військової, ідеологічної, релігійної, громадської та особистої).

Для характеристики держави найважливіше значення має дослідження таких категорій, як політична і державна влада. Дослідники цієї проблеми зазвичай дотримуються однієї з двох точок зору щодо співвідношення цих двох категорій. Одні вчені вважають ці поняття тотожними (М.І. Байтін,

¹⁷⁶ Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории : учеб. курс. Одесса : Астропринт, 1998. С. 10.

¹⁷⁷ Чиркин В.Е. Государствоведение. Москва: Юристъ. С. 80.

¹⁷⁸ Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд. Москва: Юристъ, 2001. С. 43.

В.А. Мельник), інші визначають ці категорії як близькі, але не тотожні (В.Е. Чиркін).

Більш вірним буде розрізняти політичну і державну владу. Ця позиція заснована на таких положеннях:

1) не будь-яка політична влада є державною, що підтверджується прикладом тримісячного двовладдя в Росії після лютневої революції 1917 р. Тут же слід зазначити, що будь-яка державна влада є політичною;

2) державна влада виконує специфічну арбітражну роль у суспільстві;

3) державна влада має специфічні механізми свого здійснення;

4) тільки державна влада юридично уповноважена від імені всього суспільства застосовувати легалізований і в більшості випадків легітимний примус.

Визначальною особливістю державної влади і основною її відмінністю від будь-якої іншої влади є те, що вона втілюється у спеціально створених державних організаціях (інститутах). Уособлена в інститутах держави влада стає державною. Без цього фізичного втілення державна влада являє собою лише тінь, уяву, порожню абстракцію¹⁷⁹.

Водночас держава має більший ступінь структурної організованості, ніж інші соціальні інститути. Це обумовлюється насамперед тим, що держава претендує на роль виразника загально соціальних інтересів. Держава набуває додаткової інституційної конфігурації у вигляді системи принципів, на яких будуються відносини між владою і підвладними. Тут держава виходить на свого роду метарівень стосовно того, як вона представлена у політичних інститутах. Цей рівень не можна звужувати ані до установ, ані навіть до юридичних норм. Держава у правовій системі присутня як спосіб організації суспільства, система взаємодії всіх соціальних суб'єктів. Розглянута у такій інституційній якості, вона задає певні «правила гри», зокрема регулятиви, які визначають взаємодію, у тому числі й конкурентну, інших суб'єктів.

¹⁷⁹ Теория государства и права / под. ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Москва: Норма-инфра, 1998. С. 117.

У правових інститутах держава проявляє себе як метарівень суспільних відносин, перш за все як певна система принципів, на підставі яких не тільки здійснюється політична влада в суспільстві, але й будується будь-яка взаємодія громадських суб'єктів, ким би останні не були представлені: індивідом, соціальною групою, установою чи організацією. Формальні регулятиви такої взаємодії задаються юридичними нормами.

Особливістю існування соціальних інститутів є та обставина, що їх основою є статусні функції і правила, а також правила або моделі поведінки, зумовлені цими статусними функціями. Статусними називають функції, які об'єкт або індивід не можуть виконувати просто завдяки своїм фізичним властивостям, а виконують їх лише завдяки колективним уявленням про їх наявність і властивості у цьому суспільстві ¹⁸⁰.

Загальний сенс статусних функцій полягає в тому, що суб'єкти наділяють статусом, а разом із ним і функцією, об'єкт, що не може виконувати цю функцію лише завдяки своїм фізичним властивостям. При цьому об'єкт може функціонувати в суспільстві, тільки якщо йому приписана статусна функція, і в цьому полягає його основна відмінність від інших соціальних інструментів. У чому різниця між ножем і двадцятигривневою банкнотою? Ніж буде різати виключно завдяки своїм фізичним властивостям, а банкнота не матиме купівельної спроможності лише через якість паперу чи колір банкноти.

Статусна функція може існувати лише за наявності колективного уявлення про об'єкт як такий, що має відповідний статус і виконує відповідну функцію.

Для розпізнавання статусної функції зазвичай є необхідними певні статусні індикатори, оскільки індивід або предмет не володіють ніякими властивостями, які свідчили б про його статус, адже статус існує лише в силу колективного прийняття або визнання. Це означає, що одного лише колективного визнання недостатньо. Має існувати визнання повноважень

¹⁸⁰ Серл Дж. Что такое институт. *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 14.

офіційними органами, які, своєю чергою, отримали колективне визнання, тобто необхідною є наявність статусних індикаторів, виданих офіційними органами ¹⁸¹.

Все це ще раз підтверджує висновок щодо фундаментального характеру інституту держави, заснованого на певній нормі (сукупності норм), причому як у рамках політичної системи, так і в рамках правової та інших систем.

Важливим моментом в інституціоналізації сучасної держави є погляд на неї як на певну цілісність. Проблема цілісності держави уявляється вельми актуальною для державознавства. Дослідження категорії «цілісність» та її характеристик на філософському рівні дало можливість сформулювати основні підходи до вивчення саме особливостей держави та її цілісності.

Дослідження складних структур є неможливим без визначення такої їх властивості, як цілісність. Методологічною основою дослідження цілісності є холізм, вихідним положенням якого є погляд на ціле як на якісно нове утворення, яке має властивості й природу, які не є тотожні властивостям і природі частин, які утворюють ціле.

Категорія «цілісність» означає стан внутрішньої єдності певного об'єкта чи предмета, його порівняну автономність, незалежність від навколишнього середовища ¹⁸².

В юриспруденції дослідження категорії «цілісність» акцентує увагу на таких характеристиках цілісності, як стабільність, єдність та інтегративність. Цілісність характеризує все, що є стійким, стабільним і глибинним, що притаманно системі, обумовлює її цільність, єдність, динаміку. Цілісність держави виникає в результаті інтеграції між окремими частинами суспільства, соціально-політичною системою, взаємодією їх властивостей, призначень, функцій тощо в рамках єдиного, загального чи цілого ¹⁸³.

¹⁸¹ Серл Дж. Что такое институт. *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 15.

¹⁸² Великий тлумачний словник сучасної української мови. 3 дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1587.

¹⁸³ Общая теория права и государства : учебник / под ред. В.В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 1996. С. 352–357.

Необхідною запорукою цілісності є стабільність. Стабільність можна визначити як стан системи, коли всі її елементи збалансовані, здатні до збереження основних властивостей і цілісності. Стабільний стан системи не означає її незмінності. Будь-яка система може і повинна розвиватися. Але при цьому зберігається її основа, сутнісні характеристики. Отже, для того, щоб система перебувала в стабільному стані, але при цьому могла розвиватися, зміни мають відбуватися в рамках її усталеної структури.

Інституційним базисом суспільної стабільності є баланс у відносинах держави і громадянського суспільства. Умовою суспільної стабільності є реальна соціально-економічна та духовно-гуманітарна інституціоналізація, оскільки інститути найкраще регулюють і узгоджують різні інтереси, зменшують ризик, невідомість і невизначеність, дозволяють оптимізувати відносини між усіма економічними суб'єктами суспільства ¹⁸⁴.

Фундаментальною підставою особливого інституційного статусу держави є суперечлива єдність виключної ролі держави як суб'єкта створення формальних інституційних правил (норм права), способів їх підтримки та делегування інституційних повноважень, з одного боку, та підпорядкування самої держави як соціального об'єкта інституційним нормам і правилам – з іншого.

Важливим аспектом цілісності та стабільності сучасної держави є забезпечення її інституційної стійкості досліджень, які здійснювалися у світі з питань забезпечення стійкості, не мають єдиної концепції та методології, охоплюють різні сфери й базуються на різних підходах до визначення відповідного поняття. Аналізуючи різноманітні визначення поняття «стійкість», можна дійти висновку, що ключовою його ознакою є здатність системи (об'єкта) протистояти загрозам, адаптуватися до їх дії та умов, які швидко змінюються (у т. ч. криз/руйнувань). Загалом держава може вважатися стійкою, якщо вона здатна:

¹⁸⁴ Лагутін В.Д. Інституційна природа суспільної стабільності в Україні. *Економічна теорія та право*. 2018. № 1 (32). С. 31.

безперебійно функціонувати в нормальному режимі, адаптуватися до мінливих умов;

відновлюватися після руйнівних наслідків явищ/дій будь-якої природи до бажаної рівноваги (на попередньому або на новому рівні) за умови збереження безперервності процесу управління.

Компонентами інституційної стійкості є:

надійність (здатність системи передбачати ризики, долати збої у роботі, що виникають внаслідок дії загроз);

існування резервів або надмірність (наявність у системі додаткових спроможностей, які можуть бути задіяні внаслідок виходу з ладу основних, а також альтернативних планів, стратегій розвитку);

адаптивність (здатність пристосовуватися до кризових умов, можливість трансформувати негативні результати в позитивні, застосовувати творчі/інноваційні рішення);

реагування (здатність до швидкої мобілізації зусиль в умовах дії загрози/кризи);

відновлення (здатність системи забезпечувати виживання, пристосування до нових обставин, що виникли під руйнівним впливом кризи, еволюцію)¹⁸⁵.

Варто акцентувати увагу на тому, що побудова цілісності за зразком тільки однією із частин є неприпустимим, утвердження державності країни є можливим лише при знаходженні спільних цінностей населення всіх регіонів і одночасному врахуванні особливостей на регіональному рівні. Спроби будувати державу, орієнтуючись на традиції й цінності якоїсь однієї частини загальної території, загрожують цілісності самої держави. Все це свідчить про те, що практика соціально-політичного управління та будівництва державності потребує поглиблення самого поняття цілісності, методів і засобів її зміцнення.

Створення нової, перспективнішої парадигми цілісності держави пов'язано з радикальними змінами й уявленнями про шляхи досягнення єдності

¹⁸⁵ Резнікова О.О. Забезпечення стійкості держави і суспільства до терористичної загрози в Україні та світі. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3 (44). С. 24.

суспільства. У менталітеті політичної еліти панує орієнтація на гомогенну цілісність держави, яка виключає будь-яке інакомислення, відмінність у мовах, тоді як справжня єдність політичної нації ґрунтується на спільності економічних зв'язків, взаємній зацікавленості у задоволенні матеріальних і духовних потреб за допомогою нарощування ефективності спільних зусиль різних за своїм етнічним і соціальним складом регіонів країни.

Найважливішою умовою зміцнення цілісності держави є подальше вдосконалення демократичного механізму оптимізації інтересів центру, який уособлює загальний рівень потреб суспільства і регіонів, що представляють специфічні інтереси окремих частин країни. При цьому важливо не загострювати вимоги гомогенізації суспільства, а створювати сприятливі умови для подолання тих відмінностей, які перешкоджають об'єднанню на все міцнішій економічній та соціокультурній основі ¹⁸⁶.

Загальна характеристика сучасної держави як особливого інституту політичної системи суспільства надає можливість провести подальший аналіз інституційного виміру шляхом дослідження та класифікації її інститутів.

¹⁸⁶ Бобкова Е.М. Укрепление целостности государства как условие устойчивого социального развития. *Теория и практика общественного развития*. 2017. № 1. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2017/1/sociology/bobkova.pdf.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Інститути держави в координатах сучасних викликів

Повнота розуміння сутності державотворчих процесів останніми роками, визначення перспектив існування та розвитку держави як особливого інституту політичної системи пов'язана, зокрема, з розкриттям природи та належної характеристики інститутів сучасної держави.

На теперішній час в результаті недавніх подій в Європі (протести жовтих жилетів у Франції, масовані напади на жінок у Німеччині, протести проти локдауну в країнах Європейського Союзу тощо) і США (протести проти расової дискримінації та штурм і захоплення Капітолію) було піддано серйозним випробуванням міф про непорушність інститутів «сильної» держави (Ф. Фукуяма). І хоча державні інститути Європи і США (передусім, юстиція) вистояли перед системними атаками Д. Трампа, відновлення заподіяної цивілізованій спільноті та ідеалам демократії шкоди стало ще одним значним викликом.

Інституційна характеристика сучасної держави пов'язана з відображенням її як певної цілісності, виокремленої із соціального середовища, організованої системи різноманітних органів і установ, що перебувають у взаємній залежності один від одного, що зазвичай іменується механізмом держави¹⁸⁷.

Слід зазначити, що складові елементи механізму держави не слід звужувати лише до органів держави через те, що його функціонування було б неможливим без таких інститутів держави, як надзвичайний стан, вибори, референдум. Основною заслугою інституціоналістів якраз і є теоретичне

¹⁸⁷ Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории : учеб. курс. Одесса : Астропринт, 1998. С. 47.

обґрунтування існування в рамках суспільства елементів, які є більшим, ніж проста сукупність людей.¹⁸⁸

У рамках державного механізму більшість інститутів набуває організаційної форми. Організаційними інститутами є інститут глави держави, інститут парламенту, інститути виконавчої влади та ін. Однак існують і нормативні, або як їх ще називають, функціональні інститути державної влади. До них належать, наприклад, інститут виборів, референдуму, надзвичайного стану.

У першому наближенні для простих людей інститути є тим ефективнішими, чим краще вони забезпечують поступальний розвиток суспільства, що має вираження у підвищенні рівня та якості їх повсякденного життя. На більш глибокому рівні інститути оцінюють за наданою ними можливістю самореалізації для кожного. Виражається ця оцінка у різному ступені довіри до інститутів, у тому числі за допомогою демократичних процедур¹⁸⁹.

Ефективне функціонування сучасних державних інститутів потребує високого рівня загальної та інституційної довіри, тоді як низькі значення обох показників призводять до аномії та ерозії політики як простору загальної волі й загальних інтересів.

Таким чином, проблема ефективності виявляється безпосередньо пов'язаною з проблемою визнання суспільством правомірності, справедливості існуючої влади. І хоча в розпорядженні еліти, здавалося б, знаходяться всі ресурси влади, це не може гарантувати їй стійкості свого становища без набуття вирішального ресурсу – добровільної згоди на те основної частини населення.

Поки держава утримує рівень легітимності, політична система характеризується порівняною стабільністю. Наявність великої кількості конкуруючих неформальних інститутів і відсутність зростання ефективності

¹⁸⁸ Ковбасюк С.В. Институциональный подход в государственном управлении. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ-ра, 2006. Вип. 29. С. 203.

¹⁸⁹ Шавров О.Ф. Политическая власть, ее эффективность и легитимность. *Политология* : учебник / отв. ред. В.С. Комаровский. М., 2002. URL: <http://shabrov.info/Statji/vlast.htm>

формальних є серйозними факторами дестабілізації. З моменту їх формування неформальні інститути залишаються раціональною стратегією акторів, люди вважають за краще діяти вже звичними і перевіреними способами, що так чи інакше відбивається на політичній культурі суспільства. Інституційний вакуум і правовий нігілізм, закріплені у політичній культурі, поширюються на рівень інститутів, тобто призводять до негативного сприйняття інституційної системи в цілому. Це позначається не тільки на ефективності державного апарату, але й серйозним чином змінює структуру розподілу влади ¹⁹⁰.

Визнання цієї влади правомірною – її інститутів, рішень і дій – в політології називають легітимністю. Таким чином, легітимність державної влади виявляється пов'язаною з її ефективністю, а поняття легітимності, що відбиває ставлення до влади, стає конструктивною підмогою в діагностиці ефективності влади.

Чим більше відповідає очікуванням суспільства діяльність певного державного інституту, тим більшим є ступінь довіри до процесів його утворення та функціонування, тим більшою є впевненість у його життєвості, в його здатності до сприйняття нових реалій, до реагування на нові виклики і, отже, здатності до трансформації.

Підтримка громадянами державних інститутів передбачає: а) адекватне розуміння цілей, намірів, програм дій органів державної влади; б) довіру до них; в) участь громадян в реалізації програм, вирішенні нагальних проблем і питань спільно з органами влади. Довіра громадян інститутам держави – вихідний момент взаєморозуміння і взаємодії влади та населення.

Ефективність і легітимність сучасної держави виявляється прямо пов'язаною з формуванням демократичного державного ладу. Тому дуже важливим є з'ясування ролі інститутів держави у формуванні демократичного режиму в тій чи іншій країні. Досвід держав, що входили до складу колишнього

¹⁹⁰ Большаков И. Политическая культура, неформальные институты и стабильность системы. *Власть*. 2011. № 2. С. 72.

Радянського Союзу показав, що просте перенесення демократичних інститутів не дало бажаних результатів.

Причиною невдачі цих експериментів називають слабкі громадянські традиції, пов'язані з тоталітарною спадщиною. Виходячи із цього можна хробити висновок, що головним ресурсом успішного розвитку демократичного ладу є суспільство саме по собі, його внутрішня здатність до самоорганізації, що зумовлює стан країни в конкретній ситуації ¹⁹¹.

Інститути мають власну логіку і, як мінімум, вони задають правила гри. Наприклад, навіть якщо процес виборів має на меті зміну зон впливу у сфері тіньового бізнесу, то сама організація виборів, наявність спостерігачів, агітація, необхідність міжпартійних угод тощо можуть істотно змінити початкові умови. Політичні угоди можуть укладатися в сауні або під час банкету, але щоб стати рішенням, вони мають бути оформлені як результат парламентської дискусії на підставі підсумків голосування. Для реалізації тіньових або кланових інтересів стає необхідним створення тих чи інших структур – партій або громадських організацій, які, щоби бути зареєстрованими і функціонувати, мають задовольняти тим чи іншим умовам: мати статут і програму, організовувати публічні заходи, мати у своєму складі кваліфікованих експертів і спікерів ¹⁹².

Важливою також є проблема, як суспільство сприймає інститути. Так, функції президента сприймаються скоріше в дусі інституту монархії (президент – як батько нації, добрий і справедливий монарх). Ставлення до депутатів і місцевої влади нагадує відносини між клієнтом і патроном, якщо не між феодалом і кріпаком. Будь-який політик, який приходить на зустріч з виборцями, особливо в сільських районах, будь він від партії влади або ж від опозиції, сприймається як чиновник, якому скаржаться на невиплачені пенсії, звертаються з проханнями про влаштування на роботу тощо.

¹⁹¹ Мазмания А. Выбор оптимальных институтов: взгляд на строительство демократии в постсоветских странах. *Сравнительное конституционное обозрение*. № 2. С. 123.

¹⁹² Золян С. Институты западной демократии и армянские реалии. *Сравнительное конституционное обозрение*. № 2. С. 134.

У результаті подібних трансформацій – перенесення уваги з механізмів на особистості – відбувається розмивання інституційних основ, імплементовані інститути перестають функціонувати як інститути, звужуючись, скоріше, до чисто номінативного використання – як красивих зарубіжних етикеток на пляшках, в яких розлито хороші або погані, але «напої домашнього приготування»¹⁹³.

У сучасній інституційній теорії зміни в політичній, економічній та правовій системах розглядаються переважно з точки зору еволюції інститутів, проте виразно простежуються тенденції перенесення акценту з вивчення інституційної еволюції на вивчення інституційних криз. Дослідники, зокрема, фіксують різні критичні моменти у розвиткові інституційних моделей, аналізують причини їх виникнення. Крім традиційних трактувань криз останнім часом набувають впливовість підходи, які зосереджують увагу на системно-інституційних характеристиках і пояснюють кризи як стан руйнації й розпаду інституційної системи під впливом внутрішньо системних і зовнішніх чинників¹⁹⁴.

Як уже зазначалося, основою інституту є його ідеологічний зміст, тобто соціальні потреби й інтереси, для максимально ефективного задоволення яких і виникає інститут. Динаміка соціальних процесів у суспільстві призводить до змін інтересів і потреб індивідів, виникнення нових способів їх задоволення. За таких умов може виникати ситуація протиріччя між формальними і неформальними нормами у рамках інституту; недостатньо ефективний механізм контролю за виконанням приписів, що містяться в нормах інституту, може мати катастрофічні наслідки для його функціонування. Як наслідок, чинні інститути не справляють належного впливу на поведінку індивідів.

Може бути виокремлено три види інституційних криз, виходячи з причин, що їх породжують. Кризи можуть виникнути в результаті неформальної

¹⁹³ Золян С. Институты западной демократии и армянские реалии. *Сравнительное конституционное обозрение*. № 2. С. 134.

¹⁹⁴ Евдотьева М.Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям: институциональные и политико-культурные кризисы. *Вестник московского университета*. 2006. № 5. С. 93.

інституціоналізації, деінституціоналізації, а також внаслідок тривалих інституційних спотворень ¹⁹⁵.

Під неформальною інституціоналізацією традиційно розуміється витіснення формальних інститутів неформальними правилами.

Здебільшого виникнення неформальних інститутів тісно пов'язано з такими політичними явищами, як персоналізм, клієнталізм, корупція, картелі. Однак у деяких випадках неформальні інститути стають не прямим наслідком автократичної спадщини, а підсумком раціональних стратегій акторів. У демократичних, правових державах обидві форми інститутів доповнюють одна одну, формальні інститути спираються на додаткову підтримку неформальних ¹⁹⁶.

Під деінституціоналізацією теоретики неоінституціоналізму розуміють ліквідацію старих інституційних структур, яка супроводжується зниженням значущості відповідних цим структурам цінностей і символів, «перебудовою» ціннісно-символічної системи суспільства. В цілому деінституціоналізацію слід розглядати не як заміну одного або кількох інститутів іншими, а як більш масштабний процес руйнування інституційної системи суспільства. Деінституціоналізація змінюється періодом реінституціоналізації, тобто відтворенням основних інституційних форм за новими принципами.

Процеси деінституціоналізації можна спостерігати насамперед в періоди революційних перетворень суспільства або в періоди підготовки до революції. Так, наслідки цих процесів, що відбувалися в 80–90-х рр. ХХ ст., досі відчуються у країнах колишнього Радянського Союзу.

Інституційними спотвореннями називають такі інституційні форми, які не відповідають функціональній природі інститутів і справляють деструктивний вплив на інституційну систему. На відміну від звичайних збоїв ефективності інститутів, спотворення проявляються у серйозних і довготривалих

¹⁹⁵ Евдотьєва М.Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям: институциональные и политико-культурные кризисы. *Вестник московского университета*. 2006. № 5. С. 93.

¹⁹⁶ Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 11.

інституційних змінах: набуття інститутом інших, невласливих йому функцій або форм. Масштаб спотворень при цьому може бути різним – від окремих недоліків у діяльності одного інституту до виникнення «інститутів-мутантів» і спотворень в різних блоках інституційної системи ¹⁹⁷.

До прикладів інституціональних спотворень можна віднести не зовсім вдалий розвиток запозичених інститутів західних демократій країнами СНД і України. Так, інститут омбудсмана, який успішно розвивається в країнах Західної Європи, виявився вкрай неефективним в умовах вітчизняної інституційної системи. Причиною інституційних спотворень переважно є конфлікт формальних і неформальних інститутів конкретного суспільства. ¹⁹⁸

Інституційні спотворення насамперед пов'язані із суб'єктивним наповненням інститутів. Розбіжність між нормами й уявленнями суб'єктів, які формують інститут, призводить до функціональних збоїв інститутів. З одного боку, інститути визначають поведінку суб'єктів, проте саме суб'єкти формують ідейне наповнення інститутів.

Наведені вище моделі інституційних криз взаємопов'язані. Наприклад, деінституціоналізація може виникнути в результаті інституційних спотворень або значного поширення неформальної інституціоналізації. Отже, для адекватного відображення ходу змін в інституційній системі ці процеси мають розглядатися дослідниками в сукупності, як певні інваріантні моделі кризи в інститутах ¹⁹⁹.

Протидія інституційним кризам передбачає комплексне переосмислення інституційних перетворень, яке повинно включати п'ять основних компонентів: 1) підвищення відповідальності (підзвітності) державних і політичних діячів; 2) зміцнення інституційних обмежувальних рамок у державній системі; 3) розширення участі громадянського суспільства в політичному процесі та нагляд

¹⁹⁷ Игошин И. Н. Институциональные системы и их искажения. *Вестник московского университета*. 2003. № 5. 48.

¹⁹⁸ Ковбасюк С. В. Інституційний підхід у дослідженні держави. *Креативність загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 310.

¹⁹⁹ Евдотьева М. Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям: институциональные и политико-культурные кризисы. *Вестник московского университета*. 2006. № 5. С. 93.

з боку засобів масової інформації; 4) створення конкурентного приватного сектора; 5) реформа системи управління державним сектором.

На окрему увагу заслуговує вплив неформальних інститутів на соціально-економічний розвиток держави. При цьому слід зауважити на спроби вимірювання соціокультурних характеристик суспільства. До них, перш за все, віднесемо дослідження Герта Хофстеде й інших представників сучасної соціологічної науки, що намагаються кількісно виміряти окремі її складові.

Г. Хофстеде досліджував 70 країн і визначив, що національні особливості культури виявляються в таких ознаках.

1. Індивідуалізм – колективізм:

індивідуалізм проявляється у тому, що люди визначають себе як індивідуальність і дбають лише про себе, свою сім'ю і родичів. Просування індивідуума здійснюється на підставі його компетентності й ринкової вартості;

колективізм визначає спільне рішення завдань, і людина очікує, що організація зобов'язана їй допомагати.

2. Дистанція влади:

культура з високим рівнем дистанції влади – для неї характерний авторитарний (директивний) стиль управління. Вище керівництво є недоступним, накази не обговорюються, структура є багаторівневою;

з низьким рівнем дистанції влади – використовується демократичний стиль керівництва, всі мають рівний статус, структура плоска.

3. Прагнення до уникнення невизначеності:

з низьким рівнем уникнення – не бояться ризику, сподіваються на успіх; конфлікти – природний стан, конкуренція – продуктивна, працівники віддають перевагу невеликим організаціям;

з високим рівнем уникнення – бояться ризику і неуспіху, конфлікти і конкуренція не вітаються, працівники вважають за краще великі фірми.

4. Мужність – жіночність:

мужня культура орієнтована на успіх, незалежність, економічний ефект. Поважають тих, хто домогся успіху;

- жіночна культура орієнтована на соціальну рівновагу, взаємозалежність, солідарність, якість життя, співчуття до невдач.

5. Стратегічне мислення (короткострокова або довгострокова орієнтація на майбутнє) – це орієнтованість на вирішення стратегічних, довгострокових цілей, бажання заглядати в майбутнє. Для культур з великими значеннями цього параметра (Південно-Східна Азія) характерні розважливість, наполегливість у досягненні цілей, стійкість; для культур з малим значенням (країни Європи) – відданість традиціям, виконання соціальних зобов'язань.

Актуальним видається також питання, які інститути та форма правління (парламентська, президентська чи змішана) будуть більшою мірою сприяти демократизації держави. Парламентська і змішана форми правління є більш придатним інструментом демократизації суспільства. Парламентські вибори надають безліч альтернатив: формування коаліційного уряду; відкрите або приховане співробітництво уряду й опозиції в законодавчому процесі; надії опозиційних партій виграти на наступних виборах. Це знижує гостроту розчарування у разі програшу, зберігаючи надії на майбутнє, нерідко партії, які програли вибори, отримують можливість брати участь у здійсненні влади.

Навпаки, при президентській системі кандидат, який набрав більшість голосів, отримує на точно визначений проміжок часу контроль над виконавчою владою і порівняно вільно використовує владу, щоб призначати всіх вищих службовців, запроваджувати закони і накладати вето на пропозиції законодавців. При цьому опозиція відчуває себе безпорадною і стає схильною до агресії. Опозиція, що розкололася у ході виборів, має безліч причин об'єднатися після поразки. Своєю чергою, партія, яка отримала владу, цілком може відчувати страх, що в її програмі розчаруються і що на наступних виборах вона може зазнати поразки. Безособовий характер магістратури, плебісцитарний характер виборів, контраст між загальнодержавним рівнем дебатів у контексті президентських виборів і локальним їх рівнем, можлива корумпованість виборів до законодавчих органів – все це може дати

президентові відчуття влади, відчуття мандату, що перевищує наявну у нього реальну підтримку ²⁰⁰.

Розглядаючи питання про інституційний вимір сучасної держави, необхідно розглянути вплив глобалізації на функціонування й тенденції розвитку інститутів у сучасних умовах.

Глобалізація, будучи продуктом поєднання як стихійних процесів світової гуманітарної еволюції, так і свідомої цілеспрямованої діяльності людей, веде до перетворень, досить значущих у планетарному вимірові:

по-перше, до трансформації різних національних політичних і економічних систем в єдину цивілізацію, в результаті чого світове співтовариство націй перетворюється на загальносвітовий соціум;

по-друге, до встановлення певних загальноприйнятих правил суспільного життя на планеті, визнаних добровільно або під впливом з боку світової спільноти або окремих держав, що мають можливості такого впливу;

по-третє, до зародження цілісної (планетарної) системи економічного і політичного світопорядку.

Глобальні й локальні тенденції «...зрештою взаємодоповнювані та взаємопроникаючі одна в одну, хоча в конкретних ситуаціях можуть прийти до зіткнення. Глокалізація поєднує в собі процеси модернізації локальних культур і досягнення глобальної мультикультурної цивілізації, що перебуває в процесі формування. Природні процеси розвитку йдуть відразу в обидві сторони – глобальності та локальності; глокалізація, по суті, веде до того, що глобальність виявляється не якимось одновимірним простором, але транслокальністю, стає мірою зростаючого зближення полюсів глобальності й локальності ²⁰¹.

Наприклад, на зміну «Європі національних держав» усе більш наполегливо приходить «Європа регіонів», – і цей процес набирає силу саме з причини загальноєвропейської інтеграції. Так макро- і мікро-регіональний рівні

²⁰⁰ Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. Москва: Интерпакс, 1995. С. 173

²⁰¹ Добрынин Н.М. Государственный суверенитет в контексте последних тенденций глобализации: право или привилегия? *Государство и право*. 2016. № 6. С. 37.

формують єдину, але різноманітну регіонально-континентальну мережу, де прямі контакти між регіонами, відкриті завдяки спільній валюті, роблять державну бюрократію зайвою.

Щоб не розчинитися в потоці глобальної, усередненої мас-культури, кожен регіон просто змушений створювати свій унікальний бренд, відомий у світовому контексті. Глокалізація змінює колишнє геополітичне суперництво централізованих національних держав мережевою геоекономічною конкуренцією і прямим геокультурним обміном між різними регіонами. Причому ці регіони зі своїми унікальними брендами спочатку можуть виникати і як віртуальні проєкти.

Уся світова політика в процесі глокалізації трансформується з міждержавної у глобальну. Але в процесі цієї трансформації все більше виявляється і наростає різниця між позиціями «вертикального», ієрархічного глобалізму, і «горизонтального», мережевого трансрегіонального. Перша позиція висловлює об'єднані інтереси глобальних монополій і державних бюрократій. Друга – намагається вирішувати всі найбільш важливі проблеми в контексті трансрегіонального світогляду ²⁰².

Одним із наслідків процесу глобалізації є поява глобального «ринку інститутів» та інституційної конкуренції. Ринок інститутів містить пропозицію більш успішних країн «трансплантувати» свої інститути в держави менш успішні. Наявність ринку інститутів породжує інституційну конкуренцію між державами, що перетворюється на силу, яка змушує держави постійно вдосконалювати свою інституційну структуру ²⁰³.

На теперішній час новою тенденцією в рамках ринку інститутів стає увага до суб'єктного елементу інститутів. Для успішної імплементації організаційних і нормативних елементів інституту держави запозичують не лише організації й норми, але й суб'єктне наповнення інститутів.

²⁰² Кожевников Н.Н., Пашкевич Н.Л. Глокализация: концепции, характерные черты, практические аспекты. *Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Амосова*. 2005. Т. 2, № 3. С 113.

²⁰³ Либман А. М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация (влияние неформальных институтов). *Общественные науки и современность*. 2006. № 6. С. 53.

Глобалізаційні процеси призводять до того, що національна держава поступово втрачає свої позиції. Якщо раніше державні інститути самостійно визначали основні параметри національної внутрішньої і зовнішньої політики, то нині поняття «національний суверенітет» розмивається²⁰⁴.

Це пов'язано, переважно, з появою наддержавних інститутів, посиленням ролі інститутів місцевого самоврядування. Такі фактори впливають і на інституційну структуру будь-якої держави.

Із цього приводу С.І. Максимов зазначав: «...проблема формування інституційної системи в Україні посилюється також невирішеністю питання про співвідношення універсально-цивілізаційного і національно-культурного в праві. Правова система, з одного боку, повинна орієнтуватися на культурну традицію. Але з іншого боку, має ґрунтуватися на універсальних принципах (права людини як вираження справедливості)»²⁰⁵.

Формування нової інституційної системи сучасного суспільства призводить до зміни ролі державних інститутів і держави в ній. Сучасна інституційна система характеризується високим ступенем інституційних взаємодій при низькому рівні ієрархізації та різновекторності руху інформації, що призводить до рівномірного розподілу ресурсів і владних повноважень. В інституційній системі сучасної держави формується декілька осередків інституціоналізації, внаслідок чого формується нова конкурентна парадигма розвитку інститутів сучасної держави.

Можна виокремити три основні напрями цієї конкуренції – 1) глобальний рівень, на якому, з одного боку, формується міждержавний «ринок інститутів», а з іншого – відбувається посилення інституційної конкуренції між державами та міжнародним організаціями; 2) локальний рівень, на якому формується конкурентне середовище у відносинах між загальнодержавними і регіональними інститутами; 3) у державах, які перебувають у стані модернізації,

²⁰⁴ Любашиц В.Я. Современное государство в глобализирующемся мире. *Правоведение*. 2004. № 4. С. 204.

²⁰⁵ Максимов С.І. Універсальне і національне у ціннісному вимірі права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 40. С. 101.

відбувається також інституційна конкуренція між формальними та неформальними інститутами.

Враховуючи зазначене, стає можливим визначити концепт інституційної конкуренції як особливої засади трансформації інститутів сучасної держави, яка відбувається у типовій (конкуренція між формальними інститутами) та нетиповій (конкуренція між формальними та неформальними інститутами) формі.

Поряд із цим, не менш важливим є вплив інформаційних технологій на стабільність і видозміну інституційної структури сучасної держави.

Аналізуючи положення сучасної науки щодо трансформації інститутів, можна виокремити два підходи до оцінки впливу інформаційних технологій і передових засобів комунікації на політичний процес і політичні інститути.

Відповідно до першого підходу, що виник одночасно з появою і значним поширенням інформаційних технологій, їх застосування сприяє підвищенню ефективності державної діяльності, збільшує ступінь відкритості політичних процесів і сприяє формуванню більш широкого суспільного консенсусу завдяки зворотному зв'язку між політичною системою та громадянами.

Відповідно до другого підходу, в результаті поширення і активного використання інформаційних технологій у публічному процесі посиляться позиції виконавчої влади, зросте роль адміністративного апарату й експертів, порушиться баланс різних гілок влади, посиляться контроль бюрократії над громадянами, в цілому докорінно зміняться відносини парламенту й уряду, що загрожує небезпекою «інформаційної диктатури» в державі²⁰⁶.

На нашу думку, сучасні інформаційні технології, і перш за все формування системи електронного уряду, допоможе вирішити ряд проблем, пов'язаних з деформалізацією інститутів, що є важливим питанням функціонування демократичних інститутів у пострадянських країнах. У більшості випадків виникнення неформальних інститутів тісно пов'язано з

²⁰⁶ Федосеева Н.Н. Демократия в информационном обществе. Журнал российского права. 2007. № 6. С. 17.

такими політичними явищами, як персоналізм, клієнталізм, корупція, картелі. Неформальні інститути можуть функціонувати поза рамками формальних інститутів або всередині них. Наявність неформальних інститутів надає користь політичній системі до тих пір, поки остаточне рішення приймається в рамках формальних демократичних інститутів. Зайва деформалізація може з часом стати серйозною проблемою, оскільки це може призвести до витіснення формальних інститутів і дестабілізації політичної системи ²⁰⁷.

Неформальні структури впливають на роботу формальних інститутів істотним та іноді несподіваним чином. Наприклад, відносини між законодавчою і виконавчою владою часом неможливо пояснити виключно термінами конституційного ладу. Неопатримоніальні норми, які припускають необмежений президентський контроль над державними установами в Африці й Латинській Америці, призводять до такого домінування виконавчої влади, яке виходить за рамки конституційних президентських повноважень. Крім того, неформальні інститути впливають на наслідки роботи формальних інститутів менш очевидним чином – створюючи або посилюючи мотиви для підкорення формальним правилам ²⁰⁸.

Електронний уряд являє собою новий тип і форму соціальної взаємодії, за допомогою якого організовується суспільне життя, забезпечується стійкість зв'язків і відносин у рамках соціальної організації суспільства. Електронний уряд можна розглядати як систему соціальної взаємодії безлічі індивідів, а не просто систему надання державних і муніципальних послуг в електронній формі, оскільки його основними елементами є люди, їх взаємовідносини і зв'язки.

Електронне урядування в соціальній системі можна розглядати як систему соціальних взаємодій трьох великих суб'єктів суспільства: держави, громадян і комерційних організацій.

²⁰⁷ Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 6–25.

²⁰⁸ Титов М.К. Проблемы институционализации правил и ограничений, регулирующих деятельность субъектов по урегулированию политических конфликтов. *Право и образование*. 2010. № 11. С. 115.

Можна виокремити три групи функцій електронного уряду як системи соціальної взаємодії.

1. Напрямок «держава – держава». У рамках цього напрямку функціональна спрямованість електронного уряду полягає в організації систем міжвідомчого електронного документообігу та впровадження стандартів електронного діловодства, розробленні галузевих програм інформатизації, підключення до інформаційних мереж органів державної влади, розвитку міжвідомчих інформаційних систем і баз даних.

2. Напрямок «держава – бізнес» містить підвищення ефективності соціальної взаємодії органів державної влади і бізнесу, формування умов, необхідних для розвитку механізмів електронної торгівлі та прискореного розвитку конкурентоспроможного виробництва товарів і послуг, удосконалення управління державним замовленням.

3. Напрямок «держава – громадяни» передбачає реалізацію прав громадян на вільний пошук, отримання та передачу інформації, підвищення інформаційної відкритості органів державної влади, а також якості послуг, що надаються громадянам.

Електронний уряд також допоможе змінити односпрямовані форми соціальної взаємодії всередині політичних структур. Одним із таких інструментів є надання можливості прямого волевиявлення громадян у процесі підготовки й ухвалення управлінських рішень. Формами здійснення цього інструменту є електронне голосування, обговорення політичних питань на форумах і в блогах, створення віртуальних спільнот у мережі. Така форма соціальної взаємодії між державою і соціумами створює потенціал для подолання складної ієрархії політичної системи, сприяє зростанню капіталу суспільної довіри, при цьому до мінімуму звужує залежність громадян від державних службовців.

Формальні й неформальні інститути взаємодіють по-різному. Існує три основні причини деформалізації державних інститутів.

По-перше, неформальні правила створюються через неповноту формальних інститутів. Формальні правила задають загальні параметри поведінки, але вони враховують не всі варіанти. Відповідно, актори, що діють у рамках формальних інститутів, таких як бюрократичні та законодавчі установи, змушені розробляти норми і процедури, які спрощують їх роботу або пов'язані з вирішенням проблем, не передбачених формальними правилами.

По-друге, неформальні інститути можуть виявитися запасною стратегією для акторів, які вважають за краще формальні інституційні рішення, але не завжди можуть ними скористатися. У деяких випадках просто не вистачає сили для зміни формальних правил, актори створюють неформальні інститути, якщо вважають це менш витратним, ніж створення формальних інститутів, які задовольнили б їхні потреби.

Третій мотив для створення неформальних інститутів – прагнення до суспільно неприйнятних цілей. Завдяки своїй певній непомітності неформальні інститути дають можливість акторам здійснювати такі дії, від непопулярних до незаконних, які навряд чи були би схвалені громадськістю. Навіть там, де значною мірою поширені хабарництво, патримоніалізм і підкуп виборців, універсальні формальні інститути перешкоджають їх легалізації.

Електронний уряд як нова система взаємодії індивідів і інститутів повинна, з одного боку, спростити зміну формальних інститутів і полегшити зв'язок між інститутами та суб'єктами, які їх формують, оновити і зробити більш прозорим інституційне середовище, в якому вони існують; з іншого боку, сучасні інформаційні технології дають змогу посилити громадський контроль за діяльністю посадових осіб і політиків.

Електронне урядування за допомогою створення ефективного механізму доступу до публічної інформації сприяє посиленню контролю за діяльністю

державних органів, що зменшує ризики деформалізації правил для досягнення суспільно неприйнятних завдань.²⁰⁹

Виходячи з основних підходів до визначення сутності інституціоналізації в державно-правовій сфері, можна відокремити такі її складові:

- 1) нормативні – формування стійких моделей поведінки суб'єктів, закріплення цих моделей у різних джерелах права;
- 2) організаційні – організаційне забезпечення ефективного функціонування встановлених моделей поведінки суб'єктів за допомогою створення різних соціальних структур, формування механізмів громадського контролю та зовнішніх атрибутів інститутів;
- 3) функціональні – формування цілей і завдань, а на їх основі напрямків діяльності інститутів. Функції інститутів насамперед полягають в консолідації суспільства та регулюванні взаємовідносин між суб'єктами;
- 4) суб'єктні – інститути формують систему статусно-рольової диференціації, поділу праці, що призводить до професіоналізації індивідів. Саме в інститутах поділ функцій і відносини взаємозалежності між індивідами стають відтворюваними, що обумовлює формування якісно нових вимог до суб'єктів, які формують інститут.

Результатом реалізації зазначених складових є створення ефективного інституту держави.

Визначаючи ознаки інституту держави, В.Є. Чиркін називає такі:

- 1) інститут держави – це не система норм (як у праві) і не певна частина, компонент у політичній системі (як у політології), а елемент державності, основна одиниця для її аналізу в тій чи іншій країні;
- 2) це завжди відокремлена частина державної структури, що має певну автономію;

²⁰⁹ Ковбасюк С.В. Електронний уряд як засіб подолання деформалізації інститутів держави. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). Одеса : Гельветика, 2017. Т. 1. С. 135.

3) будучи частиною ширшої структури – держави, інститут держави має регулятивний характер, що проявляється в упорядкуванні певної сфери суспільних відносин;

4) інститут держави завжди є способом організації певних зв'язків і відносин як цілісної структури;

5) будь-який інститут держави завжди має не лише свою організацію, але й своє функціональне призначення ²¹⁰;

Виходячи з наведених вище ознак інституту держави, В.Є. Чиркін визначає інститут держави як порівняно відокремлену організаційно-функціональну структуру, яка виконує окремі функції у цілісній структурі державного регулювання суспільних відносин ²¹¹.

Вважаємо, що запропоноване В.Є. Чиркіним визначення та ознаки слід використовувати як основу для формування сучасного розуміння інституту держави.

Враховуючи положення, отримані нами впродовж попередніх досліджень, до ознак інституту сучасної держави слід відносити такі:

1) це автономний елемент держави, статус і положення якого закріплені у правових нормах;

2) це організаційна структура, яка складається з окремих взаємопов'язаних елементів і є частиною більшої структури – держави;

3) чітке функціональне спрямування – основною метою є створення умов для регулювання та фактичне упорядкування певної групи відносин;

4) відповідність правам і свободам людини;

5) державотворча мобільність – здатність до міжінституційної конкуренції та діджиталізації;

6) глобалізаційна придатність – орієнтованість на утримання балансу між внутрішньодержавними та міждержавними, урядовими, приватними та

²¹⁰ Чиркин В. Е. Государствоведение. Москва : Юристъ. С. 124.

²¹¹ Чиркин В. Е. Государствоведение. Москва : Юристъ. С. 124.

громадськими інтересами, наявність ефективного механізму взаємодії з міжнародними урядовими та неурядовими організаціями.

Під інститутом сучасної держави слід розуміти регламентовану правовими нормами, порівняно автономну, здатну до міжінституційної конкуренції та діджиталізації організаційну складову держави, функціональним спрямуванням якої є створення умов для регулювання та фактичного упорядкування певної групи відносин у соціумі, відповідно до забезпечення виживання й розвитку громадянського суспільства та захисту прав і свобод людини як мети та призначення сучасної держави.

3.2. Типологічні характеристики інститутів сучасної держави

Обов'язковою умовою належної інституційної характеристики інститутів сучасної держави є проведення їх класифікації.

Залежно від характеру ідеї, що лежить в основі інституту, формуються або засновуються засоби і способи діяльності та самі види інститутів. Слід зазначити, що для державно-правових інститутів характерними є рамкові ідеї, які виражають потреби нормативної регламентації суспільного життя. Для державно-правових інститутів вкрай важливе значення мають ідеї праворозуміння, законності та справедливості, міцності правового порядку, захисту прав і свобод громадян ²¹².

Поглиблена характеристика інститутів держави пов'язана з необхідністю їх класифікації. При цьому розмаїтість критеріїв класифікації інститутів держави визначається залежно від цілей, які ставить перед собою дослідник. В юридичній науці було запропоновано такі критерії класифікації інститутів держави:

1. Організаційно-функціональний, відповідно до якого інститути держави поділяють на організаційні та функціональні.

²¹² Ветютнев Ю. Ю., Воппенко Н. Н. Институционализация как закономерность государственно правовой жизни. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2004. № 3. С. 27.

Це розмежування пов'язано з тим, що інститут держави, як і будь-який інститут взагалі, не завжди має організаційну структуру. До організаційних інститутів, зокрема, належить інститут глави держави, інститут парламенту, – тобто інститути, які завжди мають матеріальне вираження, свою організацію, чітку структуру і регламентацію. До функціональних інститутів належать: інститут надзвичайного стану, інститут виборів, референдуму тощо. Ці інститути здебільшого не мають матеріального вираження.

Так, у ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» зазначено, що надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово впроваджуватися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели або можуть призвести до людських жертв і матеріальних збитків, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення небезпеки та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень²¹³.

Слід зазначити, що такий поділ інститутів є досить умовним, оскільки будь-який з інститутів держави має як організаційний, так і функціональний елементи.

2. Прості (елементні) та комплексні інститути, які відображають особливості внутрішньої структури інституту держави.

²¹³ Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України № 1550-III від 16.03.2000 р. Вступив в силу 25.04.2000 р. *Відомості Верховної Ради*. 2000. № 23. Ст. 176.

У першому випадку інститут являє собою елементарну одиницю і не може бути розчленований на дрібніші інститути. До таких інститутів належать: інститути надзвичайного стану, референдуму, адміністративного контролю тощо. Комплексні інститути складаються з інших інститутів, які є підінститутами стосовно перших.

3. Основні й похідні (неосновні) інститути держави, які визначаються відповідно до пріоритетності положень інститутів держави.

До основного комплексного інституту державної влади долучається інститут державного суверенітету, що знаходить свій основний прояв у незалежності державної влади від будь-якої влади у цій країні та поза нею. Інститут представництва державної влади на місцях пов'язаний з інститутом контролю держави за діяльністю місцевого самоврядування; останній у цьому зв'язку є вже підінститутом першого.

4. Виходячи з наявності трьох гілок влади, виокремлюють: інститути законодавчої, виконавчої та судової влади.

В рамках інституту законодавчої влади функціонують такі інститути, як парламент, парламентаризм, правовий статус депутата, законодавчий процес. Інститутами виконавчої влади є інститут уряду, інститут місцевих органів виконавчої влади. До інститутів судової влади належить інститут суду, судового рішення, повноважень судді тощо. Важливість такого інституту держави, як правовий статус депутата, знаходить своє підтвердження і закріплення у конституціях багатьох держав. Зокрема у ст. 80 Конституції України, як і в багатьох інших країнах, передбачено такі гарантії, як депутатська недоторканність, неможливість притягнення до кримінальної відповідальності, затримання й арешт народного депутата без згоди Верховної Ради та відсутність відповідальності за результати голосування ²¹⁴.

²¹⁴ Конституція України : прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

5. Інститути представницької та безпосередньої демократії, оскільки державна влада може здійснюватися або за допомогою діяльності органів держави або безпосередньо народом.

До перших належить парламент й інші виборні органи, які діють на постійній основі; до інститутів безпосередньої демократії належать інститути виборів, референдуму, дострокового відкликання депутатів. Так, відповідно до ст. 1 Виборчого кодексу України вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом. Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.²¹⁵

Така класифікація інститутів держави, здійснена В. Є. Чиркіним, може бути доповнена за допомогою використання критеріїв класифікації органів держави, запропонованих А. В. Малько²¹⁶:

6. Відповідно до положення в ієрархії інститутів держави розрізняють центральні й місцеві інститути держави.

До центральних інститутів держави належать, наприклад, парламент, уряд, глава держави. До місцевих інститутів належать інститути представників державної влади на місцях (комісари, префекти, губернатори, голови адміністрацій). Центральні інститути посідають чільне місце, оскільки їх владні повноваження поширюються на всю територію держави та підконтрольні їм місцеві інститути.

7. За характером компетенції: інститути держави із загальною компетенцією, які в межах своїх повноважень приймають рішення із будь-яких питань (уряд, парламент) та інститути зі спеціальною компетенцією (міністерства);

8. За термінами діяльності інститути держави можуть бути постійно діючими (уряд, глава держави) і тимчасовими (інститут надзвичайного стану). Так, відповідно до ст. 11 Закону України «Про правовий режим надзвичайного

²¹⁵ Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX Відомості Верховної Ради України. 2019. № 7. Ст. 48.

²¹⁶ Малько А. В., Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник. Москва, 2006. С. 96.

стану» надзвичайний стан на всій території України може бути впроваджено на строк не більше 30 діб і не більше 60 діб в окремих місцевостях. У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більше ніж на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження Верховною Радою України ²¹⁷.

9. Можна запропонувати ще один значущий критерій класифікації інститутів держави – ступінь підконтрольності інститутів суспільству. Відповідно до цього критерію інститути можуть бути відкриті й закриті. ²¹⁸

До відкритих належить більшість інститутів держави, до закритих – спецслужби. Хоча останнім часом, у зв'язку з виявленням низки фактів протиправної діяльності спецслужб у багатьох країнах, і в Україні, зокрема, законами закріплено можливість контролю за діяльністю спецслужб. Так, Розділ 6 Закону України «Про Службу безпеки України» називається «Контроль і нагляд за діяльністю Служби безпеки України» і передбачає контроль за діяльністю СБУ з боку Верховної Ради та Президента, нагляд за її діяльністю з боку прокуратури ²¹⁹.

10. Підставою для класифікації може бути використано також концепцію неоінституціоналістів, відповідно до якої під інститутом розуміються «правила гри в суспільстві або створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми» ²²⁰, що дозволяє поділити інститути на: формальні й неформальні.

До формальних інститутів відносять норми й організації, створені або санкціоновані державою, які мають універсальний характер. Найбільш яскравим прикладом формальних інститутів є правові норми. До неформальних

²¹⁷ Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.

²¹⁸ Ковбасюк С.В. Поняття та класифікація інститутів держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 292.

²¹⁹ Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.

²²⁰ Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 6.

інститутів відносять норми, які мають характер звичаїв, традицій або взаємних угод; при цьому вони мають партикулярний характер і їх виконання контролюється лише зацікавленими суб'єктами.

11. За формою буття, у відповідності до якої слід виокремлювати: інститути віртуального простору та інститути реального середовища. Забезпечення інституційного статусу держави за сучасних умов є неможливим без широкої та повсюдної діджиталізації (використання цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій) суспільного виробництва, оскільки її позитивні зовнішні ефекти (екстерналії) кумулятивно впливають на інтелектуальний, технологічний, соціально-економічний та інфраструктурний потенціал шляхом самопідтримуючого синергетичного ефекту. Із цього приводу на сучасному етапі розвитку світової економіки все більше уваги приділяється цифровим технологіям та електронному бізнесу. Цифрові технології відкривають унікальні можливості для розвитку вітчизняної економіки та підвищення якості життя громадян. Цифрові технології на теперішній час вважаються важливим фактором прискорення розвитку провідних країн світу та зростання їх конкурентоспроможності. Прикладом інституту віртуального простору в Україні є платформа «Дія».

12. За матеріальним критерієм слід виокремлювати: такі, що мають матеріальне вираження (державний апарат, державні установи, підприємства та організації) та такі, що не мають матеріального вираження (інститут надзвичайного стану, інститут виборів, інститут референдуму тощо).

На думку В.В. Сімутіна, «згідно з цією класифікацією інститути сучасної держави є виразом особливого порядку її організації та діяльності. Втілення в життя інститутів, які не мають матеріального вираження, здійснюється у більшості випадків через створення спеціальних підрозділів (комісій, штабів та ін.) за рахунок потенціалу інститутів, що мають матеріальне вираження»²²¹.

²²¹ Сімутін В.В. Інститути держави як складові елементи механізму сучасної держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2014. Вип. 27 (1). С. 56.

Деякі інститути політичної системи є одночасно інститутами громадянського суспільства та інститутами держави. Так, політичні партії, які набрали необхідну кількість голосів на виборах, формують фракції в парламенті та стають інститутами держави.

Дослідження інституційної сфери набувають усе більшої актуальності у зв'язку зі зміною місця та ролі держави в сучасному глобалізованому світі. Відповідно до прогнозів фахівців, найближчим часом (залишаючись основним учасником міжнародних відносин і провідним інститутом політичної системи) держава змушена буде поступитися багатьма своїми позиціями, змінити свої інституції, а вплив недержавних інститутів у цілому призведе до зміни характеру здійснення державної влади. Недержавні структури будуть усе активніше конкурувати з державою, а державна влада буде змушена все частіше делегувати свої повноваження недержавним інституціям. Усі ці фактори зрештою відобразяться на інституційних особливостях сучасної держави. Особливо значущими є зміни місцевих інститутів держави ²²².

Представлена класифікація інститутів держави дає змогу поглибити знання про особливості їх організації, функціонування і розвитку в механізмові держави, більш детально розглянути структуру і функції сучасної держави. Інституційний підхід забезпечує виявлення закономірностей функціонування державної влади та основні напрямки її розвитку. Для України використання інституційного підходу при характеристиці держави дає можливість підвищити ефективність діяльності усіх гілок державної влади.

У кожній державі система влади має свою специфіку, яка визначається багатьма об'єктивними і суб'єктивними умовами, факторами і причинами. Тому будь-який порівняльний аналіз має свої межі та обмеження, є вельми відносним. Але існують і загальні підходи та принципи: у будь-якій державі в системі здійснення державної влади основним питанням є наявність чи відсутність того чи іншого переліку інститутів (президент, парламент, вибори, принцип

²²² Оборотов Ю.Н. Образы государства в глобализирующемся мире. *Закон и жизнь*. 2004. № 8 (153). С. 6.

поділу влади тощо), а здатність держави забезпечувати цілісність, суверенність, безпеку держави, ефективний розвиток економіки, розвиток громадянського суспільства. Призначення інститутів державної влади полягає не в існуванні та самовідтворенні, а в обслуговуванні ними потреб, інтересів і цілей суспільства й держави.

Дослідження питання інституціоналізації сучасної держави нерозривно пов'язано з її функціональною моделлю. Історично основними двома функціональними моделями сучасної держави були максимальна і мінімальна держава.

Під максимальною державою розуміється така функціональна модель держави, в якій їй приписується найширший із можливих спектр функцій; в максимальній державі відбувається майже абсолютне делегування функцій суспільства державному апарату. Під мінімальною ж державою розуміється така функціональна модель держави, в якій обсяг функцій зведено до мінімуму, а будь-яке надмірне втручання держави в соціальні комунікації розглядається як небажане і навіть шкідливе.

Сучасним переосмисленням моделей мінімальної та максимальної держави є торговельна і соціальна держава. На теперішній час основними факторами інституційних змін у державі є глобалізація та інформатизація. У дослідженнях інституціоналістів, присвячених вивченню цих процесів, підкреслюється один із його найважливіших наслідків – зміна функцій державної системи. Якщо раніше державні інститути самотійно визначали основні параметри національної внутрішньої та зовнішньої політики, то нині поняття національного суверенітету розмивається.

Сучасній державі властиво нести постійну відповідальність за забезпечення людей товарами і виправлення помилок ринку для сприяння економічного зростання і стабільності, що призводить до формування торговельної держави, в якій формуються інші політичні й економічні інтереси порівняно з колишньою національною державою. Акцентуючи увагу на торгівлі, а не на силовій експансії, вона більшу частину своїх ресурсів

спрямовує на розроблення і виробництво нових товарів та на завоювання нових позицій на міжнародному ринку.

Поява такого типу держави є наслідком чотирьох чинників. По-перше, це дія численних транснаціональних корпорацій, що створили глобальні мережі виробництва і розподіл товарів. По-друге, торговельна держава спирається на відкриту міжнародну торговельну систему. По-третє, торговельні держави забезпечують власну безпеку за допомогою колективних зусиль, а не через відокремлення. По-четверте, торговельні держави визнають, що у взаємозалежному світі вони не можуть зайняти позицію ігнорування міжнародних організацій і режимів без суттєвих економічних і політичних втрат для себе.

Та оскільки при функціонуванні нерегульованого вільного ринку неможливо відвернути соціальні проблеми, то держави не змогли залишатися осторонь цих процесів, як би цього не хотіли корпорації. Тому держави закономірно мусили вдатися до соціал-демократизму як до природної реакції на зростаючу силу корпорацій. Деякі автори зазначають, що саме це стало причиною приходу до влади соціал-демократії в більшості розвинутих країн.

Аналіз сучасної держави як держави соціальної – тобто такої, яка передбачає політичне і правове упорядкування життя суспільства на засадах гуманізму, виконання державою комплексу соціально-захисних функцій, створення умов для розвитку громадянського суспільства, – дозволить виокремити основні напрями розвитку сучасної держави, визначити основні пріоритети її інституційного розвитку.

У більшості наукових розробок, присвячених аналізу соціальної держави, виокремлюють такі моделі соціальної держави: ліберальна, корпоративна та суспільна (солідарна).²²³

Ліберальна модель соціальної держави характеризується тим, що в її основі – принцип індивідуалізму, який передбачає особисту відповідальність

²²³ Сковронський Д. М. Сучасні моделі соціальної держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 85. С. 264-271. С. 265

кожного за свою долю, долю своєї родини. У цьому випадку роль державних структур щодо реалізації соціальної політики мінімізована. Проте, з іншого боку, держава стимулює створення та розвиток у суспільстві різних форм недержавного соціального страхування і соціальної підтримки.

В основі корпоративної моделі соціальної держави лежить принцип корпоративності, що передбачає максимум відповідальності корпорації за долю своїх працівників. У цьому випадку і держава, і недержавні організації, і особа також певною мірою відповідальні за рівень соціального добробуту в суспільстві, але найголовнішу роль відіграють підприємства, котрі мають власну розгалужену соціальну інфраструктуру, власні соціально-страхові фонди.

Суспільна (солідарна) модель соціальної держави сповідує принцип солідарності. Цей принцип означає відповідальність усього суспільства за долю своїх членів. Це перерозподільна модель соціальної політики, за якої перерозподіл здійснює держава. Саме вона бере на себе відповідальність за соціальний добробут своїх громадян.

Наразі ці три класичні моделі не можуть повністю задовольнити вимоги, які покладає суспільство на державу, оскільки тенденцією ХХІ ст. є, з одного боку, розширення каталогу соціальних прав людини та громадянина, а з іншого – переформатування функцій держави щодо їх забезпечення. Держави дедалі більше орієнтуються на соціальну підтримку лише нужденних, стимулювання ініціативи людини у забезпеченні свого добробуту, розвиток соціального та людського капіталу.²²⁴

Зміна очікувань від соціальної держави полягає в тому, що на противагу патерналістським функціям держави на перший план тут висувається нове завдання – навчання, професійної підготовки, перепідготовки й орієнтації населення на участь у продуктивній праці, що, з одного боку, ідеально вписується в неоліберальні концепції «самодопомоги» і «підвищення

²²⁴ Кресіна І.О., Хома Н.М. Моделі соціальної держави: модернізуючий вплив глобалізації. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 190.

конкурентоспроможності всього суспільства», з іншого – виглядає досить людиноцентрично, оскільки відповідає завданням розвитку людського потенціалу.

Формування сучасної моделі соціальної держави пов'язано і з такими концепціями розвитку держави, як мінімізація, деконцентрація та ефективність державної влади.

Концепція «мінімізації держави». Вельми важливим є питання щодо меж втручання держави в економіку, що безпосередньо пов'язано з визначенням економічної ролі держави. Одні дослідники і практики дотримуються думки про необхідність зниження витрат на державні потреби. Інші звертають увагу на те, що ринкове саморегулювання і державне регулювання аж ніяк не суперечать одне одному, і зазначають, що присутність держави та інших суспільно-політичних інститутів в економіці є передумовою стійкості ринкових відносин. Провідним має стати принцип фінансової мінімізації витрат на державу шляхом «його скорочення» і скасування частини його функцій.

Концепція ефективності державної влади. Співвідношення результатів і витрат в оцінці функціонування державного апарату означає отримання більш високих результатів у порівнянні із здійсненими витратами. Якщо результат від здійснення управлінської діяльності вище за витрати, то можна говорити про наявність ефективності такої діяльності.

Деконцентрація і особливо децентралізація влади передбачає повернення місцевим громадам їх влади, перш за все установчої, але також нормотворчої та контрольної. Особливість же сучасних процесів деконцентрації та децентралізації влади полягає в передачі владних повноважень місцевим державним органам і органам місцевого самоврядування. У зв'язку із цим можна сказати, що державна влада через деконцентрацію і децентралізацію робить черговий, досить істотний крок для того, щоб стати ближче до об'єкта свого впливу, але залишається досить далеко від нього, щоб уникнути небезпеки з ним злитися.

Сучасні тенденції до децентралізації держави призводять до формування нової інституціональної карти держави. Ці зміни у першу чергу стосуються низового рівня державного механізму. Використання нових підходів до здійснення місцевого самоврядування (електронна демократія) призводить до необхідності реформування механізму взаємодії органів місцевого самоврядування між собою та з органами державної влади.²²⁵

Втілення на практиці концепцій мінімізації, деконцентрації та ефективності державної влади знаходить своє вираження у концепції сервісної держави. Розбудова моделі «сервісної держави», яка повинна займатися наданням послуг, пов'язана зі зміною орієнтирів у державі: розуміння, що держава існує для людини, а не навпаки. Крім того, розбудові такої моделі сприяють сучасні технології й відкриті стандарти, які дають змогу забезпечити перетворення держави на сервісну організацію з надання послуг населенню (громадянам) і компаніям. Тим самим зміщується акцент з каральної, наглядової чи виховної функції держави на організаційно-управлінську. Для України таке зміщення акцентів діяльності держави потребуватиме: суттєвого переосмислення принципів діяльності, як і необхідності існування багатьох органів державної влади; перегляду ставлення державних службовців до громадян; залучення приватної ініціативи замість збереження державної монополії для виконання частини функцій держави.

Інституціоналізація сервісної держави зумовлена такими факторами. По-перше, держава мусить бути конкурентоспроможною в контексті надання державних послуг, а отже сама система державного управління має орієнтуватися на новітні технології менеджменту. По-друге, держава повинна максимально відмовлятися від монополізації тих функцій, які можуть

²²⁵ Ковбасюк С.В. Інститути міської правової системи *Сучасні міждисциплінарні дослідження: Правова урбаністика* : матеріали науково-практичної інтернет-конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: Правова урбаністика» (м. Одеса 26 грудня 2016 р.) – С. 121.

ефективніше здійснювати приватні структури. По-третє, надання послуг має бути пріоритетною формою реалізації більшості державних функцій.²²⁶

Визначальними особливостями сервісної держави є те, що в сервісній державі більша частина функцій реалізується «за запитом», тобто сервісна держава є пасивною. Демонізація функцій веде до появи альтернативних інститутів, що здійснюють функції держави. на теперішній час інститути громадянського суспільства поступово інституційно витісняють державу.

Інституційний підхід до характеристики держави, на наш погляд, покликаний поглибити розуміння юридичної природи держави. У зв'язку із цим слід визнати справедливою думку Ю.А. Тихомирова щодо того, що для державознавства в цілому одним із ключових є поняття «інститут держави». Воно допомагає краще усвідомити природу держави як складної соціальної системи, дослідити її елементи: соціально-владний, функціонально-цільовий та організаційний. Поняття «інститут держави» дає можливість розглядати державну організацію як систему інститутів, вельми різних, але пов'язаних між собою, які можуть бути піддані науковій типології. Ці інститути охоплюють усі сторони і варіанти державної організації, а не лише органи держави, оскільки устрій і функціонування держави не звужується до інституційної характеристики його органів²²⁷.

Важливим питанням у рамках інституційної характеристики держави є виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності функцій та інститутів держави, оскільки ця проблема має важливе значення для розуміння сутності держави як юридичного явища. Юридичну природу держави можна розкрити за допомогою його інституційного та функціонального аналізу, оскільки природа будь-якого феномена – в даному випадку держави, найбільш яскраво проявляється в його функціях і внутрішній організації.

²²⁶ Дзевелюк М.В. Сервісна держава як функціональна модель сучасної держави *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 78. С. 61.

²²⁷ Тихомиров Ю. А. Государственные институты и закон. *Советское государство и право*. 1980. № 10. С. 39.

Для вивчення державно-владних і політико-правових відносин провідне значення в рамках сучасної концепції державознавства набуває уявлення про інститути держави як інструменти реалізації функцій державної влади. Тому важливим аспектом аналізу сучасної держави є проведення функціонального аналізу її інституціоналізації.

З одного боку, саме функції, а також завдання та цілі держави, визначають її інституційну систему. Пріоритетність тієї чи іншої функції держави обумовлює стан інституту в механізмові держави. Так, на ранніх стадіях розвитку держави основними її функціями були оборона від зовнішніх ворогів і підпорядкування суспільства правлячому класу. Виконання цієї функції покладалося на збройні сили, що робило їх основним інститутом держави аж до буржуазних революцій у Європі.

З іншого боку, інституційна система держави визначає форми і методи здійснення функцій держави. Інституційна система держави служить також наочною ілюстрацією, які функції держави є основними для даної держави, а які другорядними. Держава може скільки завгодно заявляти про пріоритетність тих чи інших функцій, але саме інституційна основа здійснення цих функцій демонструє реальний стан речей.²²⁸

Важливим фактором функціонування держави є глобалізація. Відзначається формування загальних для всього людства цінностей. Існування цих цінностей ставить перед державою нові цілі і завдання, що не може не позначатися на внутрішніх і зовнішніх функціях держави. Зазвичай в юридичній літературі констатується така важлива тенденція у розвитку внутрішніх функцій держави, як їх інтернаціоналізація, тобто надання внутрішнім функціям значного міжнародного аспекту, їх тісний контакт із зовнішнім середовищем, взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Звідси випливає, що внутрішні функції держави не можуть розвиватися виключно на власній основі, визначатися цілями, завданнями, що базуються

²²⁸ Ковбасюк СВ. Взаємозв'язок змін функцій і інститутів держави в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юридична література, 2007. Вип. 36. С. 114.

лише на національному інтересі, без урахування інтересів міжнародного співтовариства. Адже будь-яка держава не може існувати ізольовано від інших держав, всі вони пов'язані узами міжнародного співтовариства, необхідністю брати участь у вирішенні глобальних проблем, отже, вони повинні узгоджувати свої інтереси з інтересами міжнародного співтовариства ²²⁹.

Глобалізація вносить певні зміни до змісту політичної функції під кутом зору обов'язку держави забезпечувати оптимальні умови для всебічного і найповнішого розвитку інститутів демократії та демократичного управління суспільством. Слід погодитися з проф. І.І. Лукашук, що «на теперішній час відбувається глобалізація демократичних цінностей. Демократія визнається принципом загального значення. Право на неї стає глобальним правом, яке в зростаючій мірі буде підтримуватися міжнародним співтовариством у цілому» ²³⁰.

Тим часом, незважаючи на сприйняття багатьма державами загальнолюдських цінностей, конкретні моделі демократії, прийняті в окремих державах, є різними за своєю природою. Основними моделями демократії є ліберально-демократична, соціал-демократична і консервативна.

В рамках ліберально-демократичної моделі держава через законодавство, інститути власності та механізми ринкової економіки координує індивідуальні інтереси і стимулює індивідуальну активність. Правова база фокусується на громадянських та особистих правах і свободах. Тому й досягнення добробуту є не стільки завданням держави, скільки, перш за все, змістом зусиль самої особистості. Таким чином узгоджуються державні й особистісні інтереси і потреби.

Що ж стосується Європи, в яку Україна інтегрується в ході реформ, то їй притаманні дві інші моделі. Соціал-демократична, яка утвердилася, наприклад, в Скандинавських країнах і за якої в управлінні робиться акцент не на державних, а на самоврядних інституціях. Тому гарантії спираються як на

²²⁹ Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства. *Государство и право*. 2006. № 6. С. 102.

²³⁰ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва, 2000. С. 23.

державну, так і на недержавну підтримку. Пріоритетними є соціальні права, для чого законодавчо регулюється диференціація доходів в аспекті запобігання різких розбіжностей їх рівня.

Консервативна модель є характерною для Німеччини і Великої Британії. У цих державах соціальна диференціація і майнова нерівність вважаються явищем природним і нормальним. Тому провідною функцією держави є перерозподіл доходів через гнучку податкову політику і компенсації щодо окремих соціальних категорій. Пріоритетними є, перш за все, громадянські, а потім соціальні права. І тільки останніми в цій ієрархії йдуть права політичні ²³¹.

Цей приклад свідчить, по-перше, що незважаючи на визнання усіма трьома моделями одних і тих самих функцій держави, прийоми, способи і, що значимо для нашого дослідження, інституційна основа їх здійснення значно відрізняються. По-друге, що функції й інститути держави визначаються сформованими в суспільстві уявленнями про роль держави.

Не можна не відзначити, що зміна функцій держави докорінно впливає на інституційну систему держави. Так, підвищення значення функції захисту прав і свобод людини й громадянина не тільки спричинило за собою зміну структури багатьох інститутів держави, але й призвело до виникнення нових інститутів держави (інститут омбудсмена).

Дослідження інституційного виміру сучасної держави дає змогу визначити, що в сучасному світі виникає своєрідний глобальний «ринок інститутів», який складається із декількох взаємопов'язаних сегментів. По-перше, на ринку відбувається «продаж» інститутів державними структурами корпораціям і приватним особам. По-друге, ринок інститутів містить пропозицію більш успішних країн «трансплантувати» інститути для держав менш успішних. У цьому випадку «сторону попиту» представляють не приватні структури, а держави. Наявність ринку інститутів породжує інституційну

²³¹ Кормич А. І. Взаємозалежність функцій як елемент моделі сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 18. С. 12.

конкуренцію між державами, що перетворюється на силу, яка змушує держави постійно удосконалювати свою інституційну структуру.

3.3. Змістовно-функціональна характеристика інституціоналізації інститутів сучасної держави

Розуміння природи інституціоналізації інститутів сучасної держави є необхідною ланкою загальнотеоретичного осмислення її інституційного виміру.

Сучасний інституціоналізм розглядає інститути як набір формальних і неформальних правил, які структурують поведінку індивідів. Однак серед неоінституціоналістів не існує єдиної думки з приводу переліку цих правил гри і обмежувальних рамок. Водночас представники соціологічного інституціоналізму включають до цього переліку норми, культуру, символи, звичаї або навіть міфи і церемонії, тоді як представники раціонального інституціоналізму розглядають інститут як набір правил, які структурують поведінку індивідуума і прийняття ним рішень ²³².

Слід погодитися з позицією професора А. Грейфа, який крім правил поведінки в рамках інституту називає й інші елементи – уявлення та організації. Правила й організації – спостережувані компоненти інституту, уявлення – приховані ²³³.

Поняття «уявлення» чітко не визначено. Уявлення поділяються на дві групи: інтерналізовані та поведінкові. Інтерналізовані уявлення відображають знання про навколишній світ у формі когнітивних моделей, за допомогою яких людина розуміє і пояснює реальність. Поведінкові уявлення раціональні та

²³² Judge D. *Political Institutions in the United Kingdom*. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 56.

²³³ Greif A. Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. *The Journal of Political Economy*. 1994. № 102. P. 915–918.

відображають «очікування індивідів щодо дій інших суб'єктів у різних непередбачених обставинах».

Крім інтерналізованих і поведінкових уявлень виокремлюють також «культурні уявлення» – «...спільні колективні ідеї та думки, які регулюють взаємодії між індивідами, а також між ними, їх богами та іншими групами людей». Культурні уявлення стають загальновідомими у процесі соціалізації, коли відбуваються уніфікація, підтримка і комунікація культури ²³⁴.

Виходячи з того, який з елементів інституту є домінуючим, інститути можуть існувати у формі організацій, нормативів і уявлень. При подальшому розгляді інституціоналізації держави ми будемо керуватися саме таким широким розумінням інститутів.

Поряд із цим, не менш важливим вбачається визначення особливостей інституціоналізації саме у сфері, пов'язаній з діяльністю сучасної держави. Вважаємо, що інституціоналізація у цій сфері отримує певне правове наповнення.

Відтак, під юридизацією інституціоналізації слід розуміти сукупність процедур надання правового змісту загальним процесам створення та укорінення інститутів, вона засновується на двох ключових критеріях: легалізації легітимних інститутів і наявності правової форми їх діяльності.

Легалізацію як певний правовий феномен можна ідентифікувати і як самостійну систему, орієнтовану на отримання певного результату у сфері піднесення окремих об'єктів до стану, що відповідає чинному закону. Досягнення цієї мети відбувається в суворій відповідності здійснюваних дій певній моделі такої процедури.

Із цього приводу Д.Г. Манько зазначає, що «легалізація – це правова процедура, яка здійснюється уповноваженим суб'єктом, результатом якої є піднесення певних об'єктів до стану, що відповідає чинному закону. Легалізація, будучи правовою процедурою, є певним алгоритмом, який

²³⁴ Greif A. Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. *The Journal of Political Economy*. 1994. № 102. P. 920.

визначає склад і послідовність юридичних дій, результатом яких є піднесення певних об'єктів до стану, що відповідає чинному законодавству, а також пов'язаний із задоволенням окремих потреб суспільства й держави»²³⁵.

Відповідно, процедури нормативно-правової регламентації (реєстраційні, дозвільні або навіть прийняття конкретного акта, яким регламентується статус певного інституту) інститутів, які фактично склалися в суспільстві та відповідають його інтересам (легітимні) є відображенням їх легалізації.

Своєю чергою, не менш важливими для юридизації інституціоналізації інститутів держави є правові форми їх діяльності. Суттєвими ознаками таких форм діяльності є: а) правовідповідність – передбачена правом і відповідає закріпленому в ньому порядку здійснення; б) правозначущість – юридична значущість результатів діяльності.

Аналізуючи форми здійснення функцій держави, Н.М. Крестовська зазначає, що «правова форма – це діяльність органів держави, пов'язана з ухваленням і виданням правових актів, а саме: правотворча, правозастосовна, правоінтерпретаційна»²³⁶.

Своєю чергою, легітимація інститутів сучасної держави має бути заснована на фактичному визнанні доцільності та відповідності тих положень, які підлягають інституціоналізації, наявним потребам.

Розширене розуміння зазначених компонентів досягається, в тому числі, і завдяки застосуванню комплементарно-цілісної концепції пізнання права. На думку В.В. Дудченко, «...дана концепція синтезує ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) та є спробою зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер. У спробі досягти синтезу комплементарна концепція пізнання права стикається зі своїми головними проблемами, найважливішою серед яких є розроблення онтології, котра була б адекватною зазначеній концепції синтезу. Не менш важливою є й проблема цінностей і

²³⁵ Манько Д.Г. Технології та алгоритми юридичної діяльності : дис. ... д-ра. юрид. наук. Одеса, 2020. С. 108.

²³⁶ Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права : підручник, практикум, тести. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 99.

оцінок, оскільки право мусить визнавати, відображати і захищати цінності через законодавців і суди. Те, що сучасна правова теорія має бути теорією цінностей та оцінок, неабияк актуалізує і проблему зрілої правосвідомості юристів як сфери духовності. Комплементарно-цілісне пізнання права можна поглибити через ідеал-реалістський підхід. У методології ідеал-реалістського синтезу долається протистояння метафізики і позитивізму, що дозволяє пізнавати правову реальність без її догматизації, у всій повноті. Такий підхід приводить нас до ідеї «нормативного факту». Саме в цій ідеї складність права знаходить свій кульмінаційний пункт, а сам феномен права стає доступним для розуміння. Водночас через вирішення проблеми “нормативних фактів” стає можливим по-новому вирішувати більшість нагальних проблем сучасної теорії права (проблеми джерел права і визначення права за його джерелом, антиномій у сфері права, ролі організації та примусу, проблеми співвідношення публічного і приватного права, соціального права, юридичного плюралізму тощо)»²³⁷.

Аналізуючи зазначену концепцію та підхід, можна виокремити головний алгоритм: «факт породжує право, має бути так, як є». По суті, реальні відносини зумовлюють моделі поведінки, які пізніше інституціоналізуються, а право, своєю чергою, охороняє форми, створені життям.

Відтак, якщо під час або за результатами інституціоналізації сформувався інститут, який відповідає критеріям легальності, легітимності та правової форми діяльності, то такий інститут, безумовно, є інститутом держави.

Аналізуючи процеси трансформації сучасних держав, В.В. Сімутін зазначає: «...пов'язано це з багатьма аспектами, найбільш важливими з яких вбачаються: 1) необхідність забезпечення рівності можливостей доступу усіх громадян до отримання і використання державних послуг, ознайомлення з чинним законодавством та судовими актами, подання запитів щодо отримання публічної інформації тощо; 2) бажання соціуму брати більш активну участь (співробітництво, координація) у процесах прийняття та реалізації політичних

²³⁷ Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2007. С. 3.

рішень державними органами; 3) неефективне керівництво управлінськими процесами з боку державного менеджменту, а відповідно високий рівень недовіри до уряду та негативне ставлення до влади (перш за все, на пострадянському просторі); 4) активний розвиток інформаційно-комунікативних технологій та формування нової моделі «мережевого публічного урядування»²³⁸.

Формування інституційної структури сучасної держави зумовлено також переосмисленням класичного принципу поділу влади. Це має прояв у формуванні нової гілки влади – контрольної влади, а також в переосмисленні ролі судової влади. Роль сучасної держави має бінарну природу, зумовлену, з одного боку, зменшенням ролі держави у регулюванні суспільних відносин, а з іншого – передбачає формування нових напрямів діяльності держави та розвитку інституційних структур, які забезпечують традиційні функції держави.

Системний підхід до дослідження інститутів держави, а також глибинний аналіз інститутів, неможливий без розгляду особливостей інституціоналізації держави. Як уже зазначалося вище, поняття «інституціоналізація» не має усталеного, загальноприйнятого однозначного тлумачення, оскільки вивчається і використовується в рамках різних сфер суспільних відносин. Складність формулювання поняття «інституціоналізація» пов'язана також з приналежністю його як сфері науки, так і сфері практики. Цей термін може розглядатися і як спосіб дослідження явищ, і як спосіб розкриття процесів становлення та функціонування досліджуваних феноменів.

На практиці процес інституціоналізації органів державної влади полягає в оформленні державної влади як системи інститутів, діяльність яких чітко регламентована правовими нормами. У науці процес інституціоналізації дозволяє систематизувати уявлення про державу і право, здійснити їх комплексне дослідження. При сучасному рівні розвитку наукових методів інституційні підходи призводять до визначеності в розумінні, що таке державна

²³⁸ Сімутін В. Перспективи організації та функціонування механізму сучасної держави. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. С. 33.

влада, в чому її призначення, де межі її діяльності, в яких формах ця діяльність здійснюється.

У найзагальнішому вигляді під інституціоналізацією розуміють процес формування, встановлення і закріплення будь-яких нових державних і громадських інститутів як стійких форм організації діяльності людей; процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх до системи, яка здатна діяти заради задоволення суспільної потреби. Процес інституціоналізації приводить до формування статусно-функціональної системи держави, до структуризації соціуму. Це неминуче сприяє підвищенню організованості, регульованої та ефективності діяльності державних і громадських інститутів, у тому числі й органів державної влади.

Процес інституціоналізації слід трактувати, швидше, як закріплення, затвердження та основу для стабільного розвитку тієї чи іншої концепції або підходу, ніж як процес вироблення цієї концепції та підходу. По суті, інституціоналізація – тенденція, властива стабільним суспільствам і державам, які вважають за краще розвиток і реформування уже сформованих інститутів і систем на противагу революційним перетворенням. Однак інституціоналізацію не можна визначити як заданий процес поступального руху.

Процес інституціоналізації містить три основні моменти:

1) однією з необхідних умов появи інститутів є відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших потреб. Виникнення певних суспільних потреб, а також умови для їх задоволення, є першими необхідними моментами інституціоналізації;

2) соціальний інститут утворюється на підставі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути звужений до суми цих осіб та їх взаємодій. До основних елементів інституту належать: система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності й поведінки людей;

3) адаптація індивідів і колективів до нормативних вимог соціальних інститутів, у ході якої формуються соціально-психологічні механізми, які забезпечують стабільність і стійкість громадської організації²³⁹.

Можливими є два основні шляхи інституціоналізації: при першому з них інститути засновуються рішеннями органів публічної влади або формуються соціально активними громадянами. Другий шлях пов'язаний з тим, що інститути формуються у практиці суспільних відносин, існують у вигляді фактичних моделей поведінки і лише потім набувають характеру загальних правил, тобто в першому випадку інституціоналізація є цілеспрямованим і контрольованим процесом, тоді як другий спосіб передбачає стихійне зародження інституту.²⁴⁰

Однак слід зазначити, що на цьому інституціоналізація не закінчується. Новий інститут має пройти перевірку часом, соціальна практика може істотно видозмінити закріплені в ньому моделі поведінки, змінити його структуру та організацію.

Однією з конститутивних рис інституціоналізації є встановлення зв'язку з певним соціальним середовищем, в якому вона черпає свою підтримку. Цей момент знаходить найбільш яскраве вираження саме в державі, яка спирається на визнання народу і є центром згуртування національної спільності.

Інституціоналізація влади призводить до встановлення легального панування, при якому громадяни, підкоряючись владним розпорядженням державної влади, а не особистості, підкоряються безособовому порядку, а тому зобов'язані коритися лише в рамках ділової компетенції, раціонально розмежованої цим порядком²⁴¹.

Слід погодитися з думкою С.В. Довгого, що процес інституціоналізації влади має об'єктивно зумовлений перманентний характер, націлений на

²³⁹ Зырянов С.Г. Институционализация электоральных процессов в странах с переходными политическими режимами. *Личность. Культура. Общество*. 2007. Вып. 1. С. 171.

²⁴⁰ Ковбасюк С.В. Институционализация и устойчивость правопорядка. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 49. Одеса : Юрид. Літ-ра, 2009. С. 284.

²⁴¹ Вебер М. Типы господства. *Личность. Культура. Общество*. 2008. Вып. 1. С. 37.

постійне приведення поточних завдань владних інститутів у відповідність до суспільних потреб. Тому він ніколи не залишає створені на даний момент політичні інститути незмінними, оскільки це суперечить принципів розвитку політичної системи та перспективам суспільного розвитку в цілому.

Інституціоналізація влади відбувається у декількох вимірах:

економічний – досягнення стабільності виробничих відносин, їх захист від бюрократичної сваволі;

правовий – вирішення питання про легальність і легітимність державної влади, запобігання можливості узурпації влади;

соціальний – упорядкування різновекторних соціальних інститутів, формування і втілення в життя загальнонаціональних інтересів.

моральний – дотримання державною владою загальнолюдських цінностей ²⁴².

У сучасних інституціональних дослідженнях склався підхід до дослідження інститутів, який містить такі етапи дослідження:

1) перший крок на шляху інституційного аналізу передбачає розгляд походження інституту, тих соціальних потреб, які стали поштовхом до його інституціоналізації, а також функцій, які виконуються інститутом;

2) аналіз способів включення досліджуваного інституту до різних сфер соціального життя, взаємодії з іншими структурами;

3) третій етап передбачає формулювання дефініції конкретного інституту на базі вивчення його інституційних ознак, потім визначається його специфіка, тип і місце в інституційній системі;

4) на четвертому, завершальному етапі, виокремлюється структура інституту, надається характеристика його елементів, визначаються закономірності його функціонування. В рамках інституційної структури зазвичай виокремлюють наступні елементи: мета і сфера діяльності, функції інституту, нормативно закріплені статуси та ролі суб'єктів, які формують

²⁴² Довгий С.В. Про категоріальні засади аналізу інституціоналізації влади. *Актуальні проблеми політики*. 2004. № 19. С. 179.

інститут, засоби досягнення поставлених мети і завдань (матеріальні, символічні, санкції тощо) ²⁴³.

Основним елементом інституціоналізації сучасної держави має стати паралельний і комбінований розвиток місцевих, національних і наднаціональних політико-адміністративних структур. І саме починаючи з визнання цього факту роль держави має бути переосмислена. Під цим розуміється фактична необхідність для держави відповідати на виклики дефіциту демократичної легітимності, з яким вона стикається. Сучасні суспільства, в дійсності, стають все більш і більш складними, що впливає з виникнення на політичній сцені все більшої кількості інститутів – плюралізм політичних інститутів.

Виходячи з цього, основними напрямками інституціоналізації сучасної держави мають стати:

ефективність, що пов'язано з ідеєю розвитку та необхідністю більшої продуктивності публічного сектора;

модернізація, у цьому випадку йде мова про використання нових технологій та інноваційних можливостей громадських агентів;

прозорість і підконтрольність громадянському суспільству інститутів держави ²⁴⁴.

Враховуючи наведене вище, під правовою процедурою інституціоналізації інститутів сучасної держави слід розуміти засновану на правових нормах послідовність взаємопов'язаних дій, які здійснюються суб'єктами права і результатом яких є або створення нового, або впровадження в інституційне середовище уже наявного інституту. Головною метою зазначеної процедури є створення інститутів сучасної держави, які мають відповідати критеріям ефективності, прозорості та підконтрольності, мати здатність до модернізації.

²⁴³ Вовкогон О. Ю. Інституційний підхід до вивчення соціальних явищ. *Грані*. 2011. № 3. С. 94.

²⁴⁴ Фроман Ж.-Ш. Модернизация государственного управления: новые принципы и институционализация (пример Франции). *Россия реформирующаяся*. Вып. 12 : ежегодник / отв. ред. М. К. Горшков. Москва : Новый хронограф, 2013. С. 438.

Сучасна держава потребує такої системи інститутів державної влади, яка дасть можливість досягти основних цілей розвитку країни, враховуючи значне зростання економіки, скорочення масштабів бідності та набуття здатності ефективно конкурувати в масштабах глобальної економіки. За роки проведених економічних і політичних перетворень залишилися без чіткого визначення функції та сфери відповідальності інститутів державної влади, не повною мірою використовувалися сучасні інструменти планування й оцінки діяльності державного апарату, погано регулювалися соціально-економічні процеси, а грошові кошти та матеріальні ресурси часто використовувалися не раціонально. Наслідком такої ситуації є обмежена здатність системи влади до виконання функцій державного управління та надання громадських послуг.

Сучасний етап інституціоналізації державної влади має бути спрямований: на підвищення якості та доступності державних послуг; на обмеження втручання держави в економічну діяльність суб'єкта підприємництва, у тому числі припинення надмірного державного регулювання; на підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади, націленість управлінської діяльності на досягнення кінцевих результатів.

Слід також вирішити завдання щодо встановлення взаємозв'язку між діяльністю інститутів держави (досягнення конкретних цільових показників) і бюджетними можливостями. У цьому випадку фінансові механізми будуть виконувати визначальну роль в оцінюванні функціонування виконавчих органів влади.

Часто реструктуризація влади обумовлена більше політичною зацікавленістю у створенні коаліцій посилення впливу, ніж міркуваннями підвищення ефективності чи дієвості. Міжнародний досвід дозволяє запропонувати набір загальних критеріїв, однак при цьому необхідно враховувати, що конкретні структури, звичайно ж, варіюються від країни до країни.

На кожному етапові інституціоналізації державної влади логіка проведення перетворення повинна вирішувати такі завдання:

1. Аналіз функціональних завдань інститутів державної влади, їх структурних підрозділів і конкретних співробітників; розроблення та впровадження методів планування й оцінювання ефективності їх діяльності, орієнтованих на кінцевий результат, виражений, де це можливо, у кількісних показниках.

2. На підставі нової системи планування здійснити перехід до сучасних методів фінансування та бюджетного менеджменту, орієнтованим не на утримання структури, а на виконання функцій і досягнення результатів; використання сучасних методів оцінювання ефективності використання бюджетних коштів.

3. Розвиток адміністративних регламентів, які визначають функціонування системи інститутів державної влади, самих державних службовців. Напрямок такого розвитку має стати структурування сервісної організації інститутів держави, їх цілепокладання на надання послуг, забезпечення ефективної взаємодії з іншими державними інститутами, громадянами та юридичними особами.

4. Удосконалення структур інститутів державної влади, що передбачає удосконалення функціонального розподілу інститутів державної влади.

5. Удосконалення системи документообігу на базі єдиних стандартів, розвиток електронного документообігу, включаючи впровадження цифрового підпису як засобу підвищення швидкості та ефективності ухвалення рішень.

6. Інвентаризація ключових точок взаємодії державного апарату з громадянами та юридичними особами, визначення функцій і проблем, що викликають напругу, раціоналізація і спрощення процедур взаємодії.

7. Забезпечення інформаційної відкритості та удосконалення системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів державних службовців, у тому числі переорієнтація навчальних програм на механізми управління ефективністю.

Інституціоналізація державної влади має також і внутрішній аспект. При аналізові внутрішньої структури належить визначити, чи повинні послуги бути

закріплені за загальним департаментом, чи потребують департаменти або підрозділи реструктуризації, наскільки збалансовані й стабільні управлінські обов'язки. При цьому можна визначити такі критерії внутрішньої інституціоналізації:

1) однотипні функції в усіх випадках, за можливості, повмають бути згрупованими разом для забезпечення економії в результаті розширення масштабів діяльності та максимального використання ефекту синергізму і загальних навичок;

2) допоміжні функції, які дають змогу організації здійснювати свої основні функції, мають бути відокремлені від інших функцій;

3) має бути забезпечена однакова відповідальність для високопосадовців щодо обсягу робочого навантаження або щодо важливості цієї функції для країни;

4) має бути забезпечений чіткий і спрощений порядок звітності;

5) підрозділи повинні мати «життєздатні» розміри. Різні організаційні підрозділи мають здійснювати різні функції;

6) організаційні структури повинні враховувати місцеву історію, культуру й умови;

7) керівні працівники повинні володіти оптимальними управлінськими повноваженнями;

8) організаційні структури мають бути сумісними з нормами міжнародного права, а за наявності конфліктів між нормами національного та міжнародного права останні мають висуватися на перший план, з розглядом різних варіантів внесення змін і доповнень до законодавства.

І зовнішній, і внутрішній аспекти інституціоналізації мають володіти програмним цільовим характером, причому має бути вироблено певну стратегію держави, конкретизовану в часі стосовно певних функцій того чи іншого інституту.

Зазначені аспекти доцільно простежити на прикладі інституціоналізації інституту глави держави та інститутів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні.

В Україні Президент як глава держави є офіційною особою, яка посідає провідне місце в системі державних органів, які здійснюють верховне представництво України у внутрішньополітичному житті та у відносинах з іншими державами, що є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. З іншого боку, Президент України як глава Української держави – один із вищих її органів, який має певну компетенцією стосовно усіх трьох гілок влади, проте структурно не входить до жодної з них, виконує посередницьку роль щодо інших інститутів державної влади, забезпечуючи взаємодію й узгоджене функціонування усіх органів держави, і є символом єдності українського народу і державної влади ²⁴⁵.

Із принципом поділу влади цілком узгоджується те, що глава держави, відповідно до багатьох конституцій (Росія, Україна, Франція, Німеччина, Італія), не належить безпосередньо до будь-якої з трьох основних гілок влади. Оскільки повноваження президента мають загальний характер і тією чи іншою мірою притаманні всім інститутам держави, він безпосередньо впливає на їх діяльність у процесі здійснення ними державної влади, і тим самим об'єднує їх в єдину систему ²⁴⁶.

Так, в Україні конституційний статус Президента характеризується так званим дуалізмом виконавчої влади, тобто в Україні повноваження у сфері виконавчої влади має не лише Кабінет Міністрів, але й Президент. Це положення залишається вірним навіть після внесення змін до конституції, які змінюють порядок формування Кабінету Міністрів. Поєднання функцій Президента України зі сферою виконавчої влади не в останню чергу

²⁴⁵ Головатенко В. Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України. *Право України*. 1999. № 5. С. 33.

²⁴⁶ Солов'євич І. Сутність державної влади в Україні. *Право України*. 1997. № 11. С. 16.

забезпечується функціонуванням такого органу, як Рада національної безпеки й оборони України²⁴⁷.

Для виконання покладених на нього функцій глава держави може створювати спеціальні органи. В Україні таким органом є Офіс Президента України. Він є постійно діючим допоміжним органом, утвореним Президентом України. Офіс у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародними договорами України, укладеними в установленому порядку, Положенням про Офіс Президента України, а також розпорядженнями Керівника Офісу Президента України та наказами Керівника Апарату Офісу Президента України.

На теперішній час інституціоналізація поділу влади в Україні відбувається в рамках двох основних трендів. По-перше, це боротьба парламенту і президента за чільну роль в інституційній системі держави. Друга тенденція передбачає створення системи біцентричності виконавчої влади, коли поряд із сильною президентською владою існує незалежний кабінет міністрів, який спирається на парламентську більшість.

Для більшості сучасних політико-правових систем законодавча влада небезпідставно асоціюється виключно з діяльністю парламенту, через те що для виконавчої та судової влади характерними процеси взаємодії ряду державних органів, в тоді час як в більшості країн єдиним суб'єктом законотворчого процесу в державі є парламент²⁴⁸.

Загальнодержавний представницький орган може мати різні назви, але за ним утвердилася узагальнена назва «парламент», яка використовується тепер і в деяких конституціях. Так, у ст. 75 Конституції України закріплено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. В умовах демократії, вільних і відкритих виборів народ обирає своїх

²⁴⁷ Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади. *Право України*. 1997. № 1. С. 32.

²⁴⁸ Скрипнюк В.М. Парламент в системі органів державної влади: Українська модель і світовий досвід. *Держава і право*. Вип. 19. С. 46.

представників та довіряє їм належну йому державну владу, уповноважує відповідні органи її здійснювати. Однак у ряді держав парламент перестав бути єдиним органом, наділеним законодавчими повноваженнями ²⁴⁹.

Законодавча діяльність є визначальною в компетенції парламенту, що дає підставу називати цей орган законодавчою владою. Однак поряд із законодавчою, парламент здійснює й інші функції: представницька функція, пов'язана із забезпеченням партійного, територіального, корпоративного, етнічного представництва, що створює підстави різним соціальним силам діяти через парламент; установча функція, яка полягає в затвердженні та призначенні персонального складу різних державних органів, створення організаційних структур, спеціальних комісій та інших державних структур; функція контролю і відповідальності, виражена в обговоренні основних напрямів урядової політики, бюджету та звіту про його виконання, парламентських запитів депутатів до уряду або міністра, контрольної діяльності парламентських комісій або посадових осіб, які призначаються парламентом, нарешті, вираження довіри або недовіри уряду ²⁵⁰.

У рамках парламенту діє ряд державних інститутів, до яких належать: парламентські фракції, керівний орган, парламентські комісії (комітети).

Фракції посідають важливе місце в парламентському механізмові. За погодженням з лідерами фракцій підбираються кандидатури до керівних органів парламенту і його палат, готуються списки голів, членів постійних і тимчасових комісій та інших органів ²⁵¹. Крім формування керівних органів фракції відіграють важливу роль в узгодженні діяльності парламенту, а також у формуванні уряду в парламентських і змішаних республіках ²⁵².

До керівних органів належать голова (спікер) і колегіальний орган (бюро, президія, комітет).

²⁴⁹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник. 3-е изд. Москва: Юрист, 2005. С. 263.

²⁵⁰ Оборотов Ю. Н. Современное государство: основы теории : учеб. курс. Одесса : Астропринт, 1998. С. 49.

²⁵¹ Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / под ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л. М. Энтина. М.: Норма, 2000. С. 240.

²⁵² Кафський В. Правова регламентація діяльності політичної партії. *Право України*. 2006. № 2. С. 6.

В Україні діяльність комітетів парламенту регулюється Законом України «Про комітети Верховної Ради України». Відповідно до ст. 1 Закону, комітет Верховної Ради України – це орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення окремих напрямків законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій. Комітет є відповідальним перед Верховною Радою України і підзвітний їй. Комітети Верховної Ради України при здійсненні повноважень взаємодіють з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, їх посадовими особами, які зобов'язані реагувати відповідно до закону на їх звернення та рекомендації²⁵³.

До функцій комітетів Верховної Ради належать: законопроектна, яка пов'язана з передпроектною та проектною стадією законотворчої діяльності; організаційна, що полягає у плануванні та організації роботи комітету та Верховної Ради; контрольна, яка здійснюється в рамках контрольних повноважень парламенту.

Важливим інститутом законодавчої є парламентський контроль, що дозволяє законодавцям публічно вимагати від урядовців звітування про їх діяльність і рішення, є обмежувачем влади різних урядових міністерств – особливо в президентській республіці, де уряд формується президентом.

У рамках інституту законодавчої влади важливе місце посідає інститут парламентаризму. Під парламентаризмом розуміється система організації та функціонування верховної державної влади з особливою й істотною роллю вищого представницького органу – парламенту в її здійсненні. Явище парламентаризму притаманне у тій чи іншій формі кожній сучасній

²⁵³ Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 р. № 116/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.

демократичній державі, через те, що з ним тісно пов'язані ідеї народного представництва ²⁵⁴.

Розвиток парламентаризму має величезне значення, оскільки законодавчі органи є основним форумом для обмірковування, обговорення та ухвалення законів у представницькій демократії. Вони не повинні ставати парламентами, які лише схвалюють рішення авторитарного лідера та затверджують рішення, ухвалені виконавчою владою.

Охарактеризувавши інститут законодавчої влади, ми можемо перейти до характеристики виконавчої влади. Виконавча влада держави представлена, як правило, вищим органом виконавчої влади (урядом), центральними органами (міністерствами) та місцевими органами.

Виконавча влада, будучи відповідальною перед законодавчою владою, підзвітна і підконтрольна їй, однак повноваження виконавчої влади не вичерпується одним тільки «виконанням законів» (виконавчою діяльністю). Вона також покликана відпрацьовувати шляхи і способи реалізації законів, займатися поточним управлінням, здійснювати розпорядчу діяльність. Із цією метою уряд видає нормативно-правові акти, що мають підзаконний характер.

В Україні до основних завдань уряду належать: забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України; вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості; спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю тощо. ²⁵⁵.

Не менш важливим інститутом держави є судова влада — інститут держави, що володіє винятковим правом відправляти правосуддя і приймати

²⁵⁴ Шемшученко Ю. Проблеми розбудови української державності. *Право України*. 1997. № 1. С. 27.

²⁵⁵ Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.

рішення у процесі кримінального, цивільного, адміністративного та господарського судочинства.

На відміну від законодавчої влади суд не створює загальних правил поведінки, не займається виконавчо-розпорядчою діяльністю. Державна влада суду має конкретний характер. Суд розглядає і вирішує конкретні справи і суперечки, які виникають внаслідок різних конфліктів у суспільстві. Ці питання розглядаються судом у ході судового процесу, тобто в особливій процесуальній формі, встановленій законом ²⁵⁶.

До основних функцій судової влади відносять: 1) правосуддя; 2) охорону прав і свобод людини й громадянина; 3) контроль за відповідністю законів і підзаконних актів конституції. В Україні Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі ²⁵⁷.

В Україні, крім судів загальної юрисдикції, діє також Конституційний Суд України. Незважаючи на те, що йому притаманні ознаки судів загальної юрисдикції, він також має ряд специфічних особливостей. Про це насамперед свідчить закріплення правового статусу Конституційного Суду України в окремому розділі Конституції. Основна відмінність Конституційного Суду від судів загальної юрисдикції пов'язана зі специфічним характером рішень, ухвалених у ході здійснення конституційного контролю. На думку М. Тесленка, викладене вище дає підстави розглядати Конституційний Суд України як орган державної влади нарівні з такими конституційними органами, як Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України ²⁵⁸.

²⁵⁶ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник. 3-е изд. Москва: Юрист, 2005. С. 331.

²⁵⁷ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 15.12.2017 р. № 1402-19. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

²⁵⁸ Тесленко М. Про місце конституційного суду України в системі вищих органів державної влади. *Право України*. 1999. № 12. С. 35.

Особливе місце серед інститутів сучасної держави посідає інститут контрольної влади.

На думку В.В. Тароєвої, «...специфіка інститутів контрольної влади взагалі й суб'єктів її здійснення насамперед полягає в тому, що вони поєднані загальною цільовою настановою, сутність якої прямо зводиться до суспільних процесів. Це означає, що спрямовуюча ознака є істотною в ідентифікації інститутів саме контрольної влади.

Інституції здійснення контрольної влади в Україні займаються розробленням стратегічних напрямів розвитку, вивченням стану справ, перевіркою, розслідуванням, не втручаючись в оперативну діяльність інших інституцій, і лише в разі потреби зупиняють, припиняють або відповідно спрямовують їхню діяльність. Акти інституцій здійснення контрольної влади мають або програмний, або конкретний, переважно індивідуальний характер, і адресовані конкретним особам. Якщо інституція контролю вважає, що допущено значиме порушення, вважається, що вона може, а згідно з нашою думкою – зобов'язана, у межах владної компетенції застосувати відповідні санкції, звертатися до інших компетентних органів, уповноважених застосовувати ті чи інші санкції до винної сторони або порушувати справу в суді.

Система інститутів контрольної влади складається: з Конституційного Суду України, прокуратури України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункової палати України, Антимонопольного комітету України, Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення»²⁵⁹.

Отже як видно, інституціоналізація інститутів держави пов'язана з їх ефективністю за двома напрямками. По-перше, інституціоналізація призводить до впорядкування суспільних відносин взагалі та владних відносин зокрема. По-друге, інституціоналізація державної влади призводить до встановлення раціонального типу легітимності, що означає встановлення якісно нового

²⁵⁹ Тароєва В. В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. С. 13.

порядку взаємовідносин між владою і суспільством. Результатом інституціоналізації держави є підвищення рівня інституційної та загальної довіри до влади.²⁶⁰

²⁶⁰ Ковбасюк С.В. Міждисциплінарний підхід у дослідженні інституціоналізації державної влади. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 209.

ВИСНОВКИ

У дисертації поставлено та розв'язано актуальне наукове завдання, що полягає в проведенні теоретико-правового дослідження інституційних характеристик сучасної держави, встановленні складових її інституційного виміру, визначенні правової природи та вихідних засад інституціоналізації як особливого фактора розвитку державності. За результатами дослідження сформульовано низку **Висновків**:

1. Встановлено методологічні засади дослідження інституційних характеристик сучасної держави, які набули належного теоретичного обґрунтування. Основним було обрано інституційний підхід, застосування якого забезпечило можливість виявлення та дослідження безперервності державотворення – від додержавних соціальних об'єднань минулого до наддержавних утворень сучасності. Завдяки цьому став можливим аналіз наступництва та розвитку держави, виявлення особливостей нормативного забезпечення її функціонування як самостійного інституту і виокремлення специфічних інститутів сучасної держави. Поряд з інституційним використано: функціональний, ціннісний, системний і міждисциплінарний підходи.

2. Визначено роль і значення політологічних, економічних і юридичних складових інституційної теорії в державознавстві. Зазначено, що складові інституційної теорії надають можливість всебічного аналізу держави та її інститутів як з точки зору їх організації та функціонування, так і взаємодії з навколишнім середовищем. Більше того, інституційна теорія закладає засади розуміння загальних процесів розвитку державних інститутів, а відповідно, можливості прогнозування їх подальшого буття.

3. Досліджено сучасний стан і перспективи застосування інституційного підходу в юриспруденції, вихідним положенням якого є синтез методологічних підходів М. Оріу у сфері публічного права із соціологічним підходом Е. Дюркгейма. Синтезуюча функція інституціоналізму як методологічної концепції зумовила застосування інституційного підходу при дослідженні

державних і управлінських явищ – як у правознавстві, так і в неюридичних дисциплінах. Завдяки використанню інституційного підходу стає можливим розкриття особливостей розвитку та формування ключових соціальних інститутів, а відтак і норм, які створюються для упорядкування відносин у цій сфері. Інституційний світ зі своїми правилами та організаціями, елементами та функціями розвивається в силу рушійної енергії потреб соціуму, для задоволення й обслуговування яких ці інститути власне й створюються.

4. Проаналізовано основоположні інститути сучасного соціуму та зроблено висновок, що відмінною характеристикою його архітектури є значна роль віртуальних інститутів. Комунікативні інтернет-технології створюють можливість формування інститутів нового рівня. Це пов'язано з тим, що на теперішній час практично будь-яка людина користується (отримує, передає, аналізує) інформацію, яка знаходиться у відкритому доступі. Інтернет створює унікальні умови комунікації (у часі й просторі) між людьми. Завдяки інтернет-ресурсам люди отримують можливість працювати (онлайн-бізнес, фріланс), навчатися, висловлювати політичну позицію та навіть брати участь в управлінні державою (електронна демократія). Саме наявність соціальних інститутів віртуального простору є відмінною характеристикою інституційного виміру сучасної держави.

5. Визначено інституціоналізацію як фактор розвитку від додержавних до наддержавних утворень. Дослідження генезису соціального розвитку дало можливість констатувати постійність процесів інституціоналізації різноманітних соціальних відносин. Беручи початок у первісних формах організації влади, проходячи бурхливі моменти державотворення, невпинного розвитку суспільства, зміни його політичної, економічної та соціальної сутності, формується держава нового типу. Сучасний стан розуміння природи інституціоналізації дає можливість визначити процедуру інституціоналізації інститутів сучасної держави як засновану на правових нормах послідовність взаємопов'язаних операцій, які здійснюються суб'єктами права, результатом

яких є створення нового або впровадження в інституційне середовище уже наявного інституту.

6. Сформульовано концепт інституційної конкуренції як особливої засади трансформації інститутів сучасної держави та визначено рівні інституційної конкуренції, а саме: 1) міждержавний рівень, на якому формується «риннок інститутів» та відбувається посилення інституційної конкуренції між державами і міжнародними організаціями; 2) внутрішньодержавний рівень, на якому формується конкурентне середовище у відносинах між загальнодержавними та регіональними інститутами. На цьому рівні інституційна конкуренція може бути типовою – конкуренція між формальними інститутами, та нетиповою – конкуренція між формальними і неформальними інститутами.

7. Здійснено загальнотеоретичний аналіз інституційного базису сучасної держави, аспектів її цілісності та стабільності. Встановлено, що відображенням розвитку держави є поступовий рух функцій і завдань держави до домінування діяльності, спрямованої на забезпечення реалізації та захисту прав і свобод громадян. Саме такі процеси характеризують державу як сучасну. Сучасне суспільство генерує вимоги, які має забезпечувати держава: космополітичність, мобільність, належний стан навколишнього середовища, секулярність, розвиток і заохочення технологічних змін тощо. Важливою передумовою досягнення інституціоналізації сучасної держави є розуміння її як певної цілісності. Поряд із цим, ефективність і легітимність сучасної держави виявляються прямо пов'язаними з формуванням демократичного державного ладу. Тому актуальним є з'ясування ролі інститутів держави у формуванні демократичного режиму.

8. Удосконалено категоріальний апарат державознавства шляхом визначення й обґрунтування окремих його понять, зокрема визначено поняття інституту сучасної держави як регламентованої правовими нормами, порівняно автономної, здатної до міжінституційної конкуренції та діджиталізації, організаційної складової держави, функціональним спрямуванням якої є

створення умов для регулювання та фактичного упорядкування певної групи відносин у соціумі відповідно до забезпечення виживання й розвитку громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини як мети та призначення сучасної держави.

9. Обґрунтовано типологічні характеристики інститутів сучасної держави та впроваджено нові критерії їх класифікації, а саме: за ступенем підконтрольності інститутів суспільству – відкриті та закриті; за способом виникнення і закріплення – формальні та неформальні; за формою буття – інститути віртуального простору та інститути реального середовища сучасної держави.

10. Надано змістовно-функціональну характеристику інституціоналізації сучасної держави та встановлено, що вона має прямий вплив на їх ефективність за двома напрямками. По-перше, інституціоналізація приводить до упорядкування суспільних відносин взагалі та владних відносин, зокрема. По-друге, результатом інституціоналізації державної влади є встановлення раціонального типу легітимності, що означає встановлення якісно нового порядку взаємовідносин між владою і суспільством. Результатом інституціоналізації держави є підвищення рівня інституційної та загальної довіри до влади.

Зроблено висновок, що головною особливістю інституційної системи національної держави є її замкненість і пошук національної ідентичності, відповідно процес інституційного будівництва в національній державі засновано на побудові унікальної системи інститутів. Сучасна держава, своєю чергою, є відкритою інституційною системою, яка формується у процесі взаємодії з іншими державами і міжнародними інститутами. Головною особливістю сучасної держави є залучення до глобалізаційних процесів і ринку інститутів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
2. Александров Ю. И., Кирдина С. Г. Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход. *Социологические исследования (СОЦИС)* : ежемесячный научный и общ.-полит. журнал. 2012. № 8. С. 6–12.
3. Алексеєнко І. В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації : дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2006. 417 с.
4. Алексеєнко І. Г. Форма державного правління як парадигма політико-правової взаємодії політичних інститутів : дис. ... д-ра наук. Дніпропетровськ, 2011.
5. Ананьин О. Исследовательская программа Торстейн Веблен 100 лет спустя. *Вопросы экономики*. 1999. № 9. С. 49–62.
6. Андрусак В. Г. Правозахисна функція сучасної держави (на прикладі інституту прокуратури): загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 20 с.
7. Байтин М. И. О понятии государства. *Правоведение*. 2002. № 3 (242). С. 4–16.
8. Баладина Н. В. К вопросу об институциональном понимании правовой политики. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2008. № 1. С. 138.
9. Батракова І. В. Інститут президентства як суб'єкт концептуальної влади в демократичних політичних системах : дис. ... канд. політ. наук. Дніпропетровськ, 2003.
10. Баштанник О. В. Історичний інституціоналізм у політичній науці: конкретизація аналітичного поля застосування. *Грані*. 2012. № 8. С. 113–118.
11. Бентли А. Процесс государственного управления. Изучение общественных давлений. Москва : Издательство «Перо», 2012. 408 с.

12. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
13. Бессонова О. Институциональная матрица для модернизации России. *Вопросы экономики*. 2012. № 8. С. 122–144.
14. Беше-Головко К. Морис Ориу: междисциплинарный подход на службе динамической концепции права. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 6 (67). С. 174–187.
15. Біленко С.С. Сутність і специфіка інституту політичного лідерства в сучасному українському політичному процесі. Одеса, 2004.
16. Бобкова Е.М. Укрепление целостности государства как условие устойчивого социального развития. *Теория и практика общественного развития*. 2017. № 1. URL: http://teoriapractica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2017/1/sociology/bobkova.pdf.
17. Бойко В. Нова Конституція і судова Влада. *Право України*. 1997. № 1. С. 16–18.
18. Большаков И. Политическая культура, неформальные институты и стабильность системы. *Власть*. 2011. № 2. С. 70–73.
19. Бондар С.С. Інституційні засади діяльності політичної опозиції в демократичних країнах. *Грані*. 2015. № 6. С. 152–156.
20. Василик М.А. Вершинин М.С. и др. Политология: словарь-справочник. Москва: Гардарики, 2001. 328 с. URL: <http://politike.ru/dictionary/286/word/%DD%D4%D4%C5%CA%D2%C8%C2%CD%CE%D1%D2%DC+%C2%CB%C0%D1%D2%C8/>
21. Вебер М. Основные социологические понятия. *Избранные произведения*. / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайдено. Москва : Прогресс, 1990. С. 602–643.
22. Вебер М. Типы господства. *Личность. Культура. Общество*. 2008. Вып. 1. С. 31–47.

23. Веблен Т. Теория праздного класса / пер. с англ.; вступ. ст. С.Г. Сорокиной; общ. ред. В.В. Мотылева. Москва : Прогресс, 1984. 368 с.
24. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Москва: Новый Юрист, 1998. 624 с.
25. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 7. Ст. 48.
26. Вовкогон О.Ю. Інституційний підхід до вивчення соціальних явищ. *Грані*. 2011. № 3. С. 91–95.
27. Вопленко Н.Н., Ветютнев Ю.Ю. Институционализация как закономерность государственной правовой жизни. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2004. № 3. С. 21–31.
28. Воротилин Е.А. Онтология права в теории институционализма. *Правоведение*. 1990. № 5. С. 42–47.
29. Гаджиев Х.А. Политические институты : институциональный и неинституциональный подходы. *Власть*. 2015. № 7. С. 134–140.
30. Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 7–25.
31. Гладуняк І.В. Проблема інституційних дисфункцій та її вплив на розвиток системи політичного управління. *Актуальні проблеми політики** : зб. наук. праць. 1997–2008. Вип. 35. С. 27–36.
32. Глотов М.Б. Социальный институт: определение, строение, классификация. *Социологические исследования*. 2003. № 10. С. 13–19.
33. Головатенко В. Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України. *Право України*. 1999. № 5. С. 30–33.
34. Головинський К. Політичний лідер та інституційна система влади. *Нова політика*. 2000. № 6. С. 30–34.
35. Горяинов О.В. Политико-правовые идеи Т. Гоббса и их влияние на философию французского Просвещения : теоретико-методологический и историко-правовой аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2008. 25с.

36. Гофман Э. Об особенностях тотальных институций. *Личность. Культура. Общество*. 2008. № 3–4. С. 38–50.
37. Грацианский П. С. Политическая наука во Франции: критические очерки. Москва: Наука, 1975. 182 с.
38. Гудзенко О.З. Концепт «інституційні зміни» в сучасному соціологічному дискурсі: практики теоретизування. *Грані*. 2015. № 5. С. 64–68.
39. Гулиев В.Е. Современные буржуазные учения о капиталистическом государстве. Москва, 1967. 183 с.
40. Дебенко І. Символізація політики: неоінституційно-когнітивний підхід. *Політичний менеджмент** : фахове видання / Український науковий журнал. 2011. № 3. С. 88–97.
41. Демиденко Г.Г. Історія вчень про державу і право. Харків : Факт, 2001. 384 с.
42. Денисюк М.В. Теоретико-правові засади взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.
43. Дерев'янка С.М. Референдум як демократичний політичний інститут: світовий досвід і Україна : автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2012. 36 с.
44. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи : монографія / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 656 с.
45. Джураєва О.О. Функції сучасної держави : дис... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 190 с.
46. Дзевелюк М.В. Концептуальні засади обґрунтування сучасної держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2015. Вип. 17 (1). С. 32–934.
47. Дзевелюк М.В. Сервісна держава як функціональна модель сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 78. С. 60–967.

48. Дідковська І.О. Омбудсмен у системі інститутів правової держави: порівняльно-політологічний аналіз. Київ, 2007. 216 с.
49. Довгий С.В. Про категоріальні засади аналізу інституціоналізації влади. *Актуальні проблеми політики*. 204. № 19. С. 172–180.
50. Долматов І.В. Сучасне буття держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 16. С. 82–85.
51. Дремін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества. Одесса : Юрид. літ-ра. 2009. 613 с.
52. Дроздова Н. В поисках новой методологии: сравнительный и исторический институциональный анализ Авнера Грейфа. *Вопросы экономики*. 2011. № 1. С. 101–119.
53. Дудченко В. В. Легітимність і легальність: питання співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 26. С. 58–64.
54. Дудченко В.В. Концепція права Герберта Харта. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін.; МОНмолодьспорт України ; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 9–18.
55. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація. Одеса, 2007. 35 с.
56. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. Одеса : Юрид. літ-ра, 2006. 302 с.
57. Дюверже М. Политические институты и конституционное право. *Антология мировой политической мысли*: в 5 т. Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. Москва: Мысль, 1997. С. 644–655.
58. Дюверже М. Политические партии. Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 558 с.
59. Евдотьева М.Г. Политико-культурный и институциональный подходы к политическим изменениям. Институциональные и политико-

культурные кризисы. *Вестник московского университета*. 2006. № 5. С. 92–100.

60. Европейское право : учеб. для вузов / под общ. ред. М. Ю. Энтина. М: Норма, 2004. 720 с.

61. Жаринков К.В. Терроризм и террористы. Минск : Харвест, 1999. 606 с.

62. Заборони та свободи в інтернеті: як виглядатиме Декларація цифрових прав людини. URL: https://zmina.info/articles/zaboroni_ta_svobodi_v_interneti_jiak_vigljadatime_deklaracija_cifrovih_prav_ljiudini

63. Зазнаев О.И. Полупрезидентская система (политико-правовой анализ) : дисс. ... д-ра юрид. наук. Казань, 2006. 401 с.

64. Згурська В.Л. Інституціоналізація як необхідний елемент розвитку суспільних рухів. *Держава і право*. Серія. «Юридичні і політичні науки» : зб. наук. праць. 2014. Вип. 66. С. 307–314.

65. Зеркин Д.П. Основы политологии : курс лекций. Ростов-на/Д : Феникс, 1997. 544 с.

66. Золян С. Институты западной демократии и армянские реалии. *Сравнительное конституционное обозрение*. № 2. С. 129–135.

67. Зырянов С.Г. Институционализация электоральных процессов в странах с переходными политическими режимами. *Личность. Культура. Общество*. 2007. Вып. 1. С. 170–181.

68. Игошин И.Н. Институциональные системы и их искажения. *Вестник московского университета. Сер.12. Политические науки*. 2003. № 5. С. 39–51.

69. Исаев И.А. Социальные (политические) институты и власть. *Право и государство: теория и практика*. 2008. № 9. С. 26–37.

70. История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 4-е изд. Москва: Норма, 2004. 944 с.

71. Канцуров О. Інституціоналізм як теоретико-методологічні засади сучасних реформ. *Економіка України* : науковий журнал. 1958–2011. № 5. С. 15–22.
72. Кафський В. Правова регламентація парламентської діяльності політичної партії. *Право України*. 2006. № 2. С. 3–7.
73. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Тернограф», 2011. 492 с.
74. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России [Электронный ресурс]. URL: <http://kirdina.ru/book/glava2.shtml#p21>.
75. Кирдина С. Г. Институционализм в России в 1930–2010-е гг.: инверсионный цикл? *Journal of Institutional Studies* (Журнал институциональных исследований). 2015. Т. 7. № 2. С. 6–37.
76. Клименко Н.Г. Недержавні інституції: їх види та класифікація. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 11 (червень). С. 103–108.
77. Кобко-Одарій В.С. Генеза та особливості української правової спадщини. *Jurnalul Juridic national: Teoria si Practica*. 2018. Вип. 6 (№ 34). С. 14–18.
78. Кобко-Одарій В.С. Категорія правова спадщина: досвід теоретичного дослідження. *Право і суспільство*. 2018. Вип. 6, ч. 2. С. 3–11.
79. Коваль Ю. О. Трансформація інституту глави держави у контексті співвідношення традиції і модернізації : дис. ... канд. політ. наук. Донецьк, 2012. 194 с.
80. Ковальов І.П. Місцеве самоврядування як інститут сучасного українського конституціоналізму : дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2012. 160 с.
81. Ковбасюк С.В. Институализация и устойчивость правопорядка. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 49. Одеса : Юрид. літ-ра, 2009. С. 282–286.

82. Ковбасюк С.В. Взаємозв'язок змін функцій і інститутів держави в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ-ра, 2007. Вип. 36. С. 111–116.

83. Ковбасюк С.В. Електронний уряд як засіб подолання деформалізації інститутів держави. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). у 2-х т. Т. 1. Одеса : «Гельветика», 2017. С. 686–688.

84. Ковбасюк С.В. Институциональный подход в государствоведении. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ-ра, 2006. Вип. 29. С. 203–209.

85. Ковбасюк С.В. Інститути міської правової системи. *Сучасні міждисциплінарні дослідження : Правова урбаністика* : матеріали науково-практичної інтернет-конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: Правова урбаністика» (м. Одеса 26 грудня 2016 р.) – С. 119-124.

86. Ковбасюк С. В. Інституційний підхід у дослідженні держави. *Креативність загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 293–310.

87. Ковбасюк С.В. Міждисциплінарний підхід у дослідженні інституціоналізації державної влади. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 198–209.

88. Ковбасюк С.В. Поняття та класифікація інститутів держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 284–294.

89. Ковбасюк С. В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ-ра, 2009. Вип. 50. С. 177–182.

90. Козюбра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки. *Методологические проблемы юридической науки* : сб. науч. трудов /

АНУССР Ин-т государства и права; отв. ред. Н. И. Козюбра. Київ : Наукова думка, 1990. 136 с.

91. Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1998. 185 с.

92. Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права. Москва: Норма, 2004. 448 с.

93. Кондуров В.Е. Суд и порядок: классический институционализм М. Ориу и С. Романо. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2020. № 4 (88). С. 26–36.

94. Конституционное право зарубежных стран : учебник в 4-х томах / отв. ред. Б.А. Страшун. Москва: БЕК, 1997. 764 с.

95. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / под ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. М.: Норма, 2000. 832 с.

96. Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

97. Кормич А.І. Взаємозалежність функцій як елемент моделі сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юрид. літ-ра, Вип. 18. С. 10–14.

98. Костюк Т.О. Динаміка змін політичних інститутів і процесів в «післяпомаранчевій» Україні: співвідношення міжнародних та внутрішньополітичних аспектів : дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2013. 180 с.

99. Кравчук М.В. Теорія держави і права. : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ : Атіка, 2003. 288 с.

100. Краснопольська Т.М. Взаємодія інститутів держави та громадянського суспільства в реалізації гендерної політики України : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2013. 17 с.

101. Кресіна І.О., Хома Н.М. Моделі соціальної держави: модернізуючий вплив глобалізації. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 185-196.

102. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права : підручник. Практикум. Тести. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.

103. Крестовська Н.М. Нові підходи до типології держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
104. Крижановський А. Ф. Право і правопорядок: грані співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 12–18.
105. Крижановський А. Ф. Сучасний правовий порядок : контури теорії *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 33–41.
106. Крицкалюк Н.І. Інституціоналізація громадянського суспільства як основний критерій демократичного розвитку. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка : Філософія. Політологія ** : зб. наук. ст. 1958–2014. Вип. 1 (115). С. 61–64.
107. Крюкова І.О. Ціннісний вимір неоінституціоналізму. *Актуальні проблеми економіки** : наук.-екон. журн. 2008. № 11. С. 3–11.
108. Кузніченко С.О. Становлення та розвиток інституту надзвичайних адміністративно-правових режимів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. 2010.
109. Кулага Е. Органи внутрішніх справ України в системі поділу державної влади. *Право України*. 2004. № 9. С. 23–27.
110. Лагодієнко О.В. Правове регулювання статусу політичних інститутів в Україні : дис. ... канд. наук : 12.00.01. 2011.
111. Левин И.Д. Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 437 с.
112. Либман А.М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация (влияние неформальных институтов). *Общественные науки и современность*. 2006. № 6. С. 53–63.
113. Липовська Н. Евристичні можливості застосування інституціонального підходу при аналізі інституціоналізації державного управління. *Вісник Національної академії державного управління при*

Президентів України. Серія «Державне управління» : наук. журнал. 1996–2004. № 1. С. 28–36.

114. Лотюк О. Інституціоналізація як метод наукового пізнання громадянського суспільства. *Публічне право : наук.-практ. юрид. журнал. 2014. № 3. С. 184–191.*

115. Луканин А. Государство и общество: институционализация новых форм взаимодействия в условиях информатизации. *Власть. 2012. № 12. С. 22–25.*

116. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва, 2000. 280 с.

117. Любашиц В.Я. Государственная власть : понятие, особенности и виды. *Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2003. Т. 1. № 2. С. 124–137.*

118. Любашиц В.Я. Современное государство в глобализирующемся мире. *Правоведение. 2004. № 4. С. 203–221.*

119. Любченко А.В. Політико-управлінські засади становлення інституту парламентаризму в сучасній Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2014. 200 с.

120. Мазманиян А. Выбор оптимальных институтов: взгляд на строительство демократии в постсоветских странах. *Сравнительное конституционное обозрение. № 2. С. 122–128.*

121. Мазур О.Г. Особливості процесу інституціональної легітимації в сучасній Україні. *Грані. 2013. № 6. С. 140–144.*

122. Максимов С.І. Універсальне і національне у ціннісному вимірі права. *Актуальні проблеми держави і права. 2008. № 40. С. 97–101.*

123. Мальцев В.А. Основы политологии : учебник для вузов. Москва: ИТРК РСПП, 1997. 480 с.

124. Манько Д.Г. Технології та алгоритми юридичної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2020. 460 с.

125. Марченко М.Н. Критический анализ буржуазной теории институционализма в вопросах государства и права. *Советское государство и право*. 1987. № 2. С. 98–106.
126. Матвеева Л.Г. Правова еліта в Україні: проблема формування. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2020. Т. XXVII. С. 67–77.
127. Матвеева Л.Г. Транзитивне суспільство та транзитивна держава як категорії сучасного суспільствознавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 22–25.
128. Мельвиль А. Ю. и др. Политология : учебник. Москва: Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России, ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. 618 с.
129. Мельник В. А. Политология. 2-е изд. Минск : Высшая школа, 1997. 495 с.
130. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*. 2002. № 4. С. 6–17.
131. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. / С.Е. Важинський, Т. І. Щербак. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
132. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов, А.П. Овчиннікова, В.В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с.
133. Михайловська О.Г. Інституційні деформації у процесі розвитку громадянського суспільства в Україні. *Грані*. 2008. № 4. С. 160–165.
134. Михненко А. М. та ін. Інституціоналізація суспільного розвитку : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2011. 292 с.
135. Мілюкова А.О. Етапи та основні тенденції політико-інституційних перетворень в Україні. *Актуальні проблеми політики** : зб. наук. праць. 1997–2014. Вип. 51. С. 166–176.
136. Моїсєєв О. Наддержавність Європейського Союзу після набрання чинності Лісабонським договором. *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 55–64.

137. Моргунова А.Г. Образование как социальный институт: историография проблемы. *Вестник Самарского Государственного Университета*. 2002. № 3. С. 15–24.
138. Мороз О. Реорганізація інститутів публічної влади – пріоритетний напрям реформ в Україні. *Право України*. 1998. № 1. С. 6–11.
139. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства. *Государство и право*. 2006. № 6. С. 101–107.
140. Нагорний Є. В. Становлення та розвиток інституту громадянства України (1917–2007 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 200 с.
141. Наливайко Т.В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. наук : 12.00.01. 2000.
142. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учебник для вузов. Москва: Норма, 2002. 552 с.
143. Нестеренко О.П. Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України* : зб. наук. праць. Суми : УАБС НБУ, 2004. Т. 11. С. 138–146.
144. Ніколаєва М.І. Політична система сучасної України: інституціональний аспект аналізу. *Держава і право. Сер. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. праць. 2001. Вип. 13. С. 526–533.
145. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / Ин-т философии РАН под ред. В. С. Степина. Москва, 2001. 2659 с.
146. Норт Дуглас. Институты институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко. Москва: Фонд экономической книги «НАЧАЛА», 1997. 190 с.
147. Оборотов Ю.Н. Дисциплинарный и междисциплинарный подходы в юриспруденции. *Сучасні міждисциплінарні дослідження : Правова урбаністика* : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса 26 груд. 2016 р.) С. 5–9 Режим доступу: http://onua.edu.ua/downloads/nauka/2016_12_26-konf-tgp.pdf.

148. Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории : учебный курс. Одесса : Астропринт, 1998. 132 с.
149. Оборотов Ю.Н. Образы государства в глобализующемся мире. *Закон и жизнь*. 2004. № 8 (153). С. 4–8.
150. Общая и прикладная политология / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. Москва: МГСУ; «Союз», 1997. 992 с.
151. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. / отв. ред. М.Н. Марченко. Т. 1. Теория государства. М.: Зерцало, 1998. 416 с.
152. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 1996. 472 с.
153. Оксамытный В. В. Теория государства и права : учебник для вузов. Москва : Импэ-паблиш, 2004. 563 с.
154. Оніщенко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2009. С. 110.
155. Ориу М. Основы публичного права. Москва: Изд-во Ком. акад., 1929. 759 с.
156. Паламарчук М. Інституційна деградація як стратегічний виклик внутрішньополітичній безпеці України. *Політичний менеджмент: Фахове видання* : Український науковий журнал. 2010. № 6. С. 142–149.
157. Панов В.П. Трансформация политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ. *Полис*. 2002. № 6. С. 58–70
158. Панорама буржуазной социологии XX в. / отв. редактор В. А. Скиб. Москва: АН СССР, 1988. 198 с.
159. Патрушев С.И. Институционализм в политической науке. *Политическая наука*. 2001. № 2. С. 149–189.
160. Петроє О. Інституціональний підхід як методологічна основа дослідження та аналізу соціальних систем у державному управлінні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 2. С. 189–200.

161. Печенюк Д.О. Б. Барбер про інституційний вимір сильної демократії. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка : Філософія. Політологія ** : зб. наук. ст. 1958. 2014. Вип. 2 (116). С. 53–57.
162. Погоріла Л. П. Недержавні засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 200 с.
163. Политические институты на рубеже тысячелетий: XX–XXI вв. / В. Борисюк, Г. Вайнштейн, И. Городецкий. Донецк : Феникс+, 2001. 478 с.
164. Политология / под ред. С.А. Матвеева. 4-е изд. Харьков : Одиссей, 2004. 336 с.
165. Політологія / за ред. В.Г. Кремень, М.І. Горлача. Харків : Єдиноріг, 2002. 640 с.
166. Політологія / за ред. Д.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. Київ : Академія, 1998. 368 с.
167. Політологія / за ред. М. Сазонова. Харків : Фоліо, 1998. 735 с.
168. Політологія: історія та методологія / за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ : Здоров'я, 2000. 629 с.
169. Положення про Офіс Президента України : Указ президента України від 25.06.2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 14. Ст. 366.
170. Попов Е., Сергеев А. Современный российский институционализм: к продолжению дискуссии. *Вопросы экономики*. 2010. № 2. С. 103–116.
171. Попов О.Є. Еволюція розвитку та особливості методології інституціонального аналізу економічних явищ і процесів. *Проблеми економіки*. 2012. № 3. С. 169–173.
172. Право Европейского Союза : учебник для вузов / под ред. С.Ю. Кашкина. Москва : Юристъ, 2004. 925 с.
173. Примуш М. Інституційні та партійні системи. *Віче*. 2003. № 4. С. 28–32.

174. Притика Д. Конституційні засади правосуддя і напрями вдосконалення господарського судочинства. *Право України*. 1997. № 1. С. 19–21.

175. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-12. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 108.

176. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 р. № 116/95-вр. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 19. Ст. 134.

177. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 23. Ст. 176.

178. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.

179. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 15.12.2017 р. № 1402-19. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.

180. Проблемы общей теории государства и права : учебник для вузов / под ред. В.С. Нерсесянца. Москва: Норма, 2001. 832 с.

181. Протасов В.Н. Теория государства и права. Проблемы теории государства и права. 2-е изд. Москва: Юрайт-М. 346 с.

182. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. 9-те вид., зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.

183. Резнікова О.О. Забезпечення стійкості держави і суспільства до терористичної загрози в Україні та світі: стратегічні пріоритети. 2017. № 3 (44). С. 22–28.

184. Резолюція про сприяння та захист прав людини в Інтернеті від 26.07.2012 р. URL: https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf.

185. Рибій О.В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни. *Наукові записки Національного*

університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Політичні науки» : зб. наук. ст. 1996. 2010. Т. 108. С. 8–11.

186. Розвиток електронного урядування та електронної демократії в Україні. Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. URL: <http://www.center.gov.ua/component/k2/item/3451>.

187. Розмаинский И.В. Институционализм (глава из учебника «История экономического анализа») *Journal of Institutional Studies* (Журнал институциональных исследований). 2010. № 4. С. 130–144.

188. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосибирского университета, 1995. 535 с.

189. Романович Н. К вопросу о персонификации власти в России. *Власть*. 2009. № 9. С. 13–16.

190. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2006. Вип. 9. С. 190–199.

191. Ростайн Б. Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.М. Клингеманна. Вече, 1999. 815 с. (Пер. изд.: A new handbook political science. Oxford, 1996).

192. Руденко М. Прокуратура України у правозахисній системі держави: теоретичні та практичні аспекти. *Право України*. 2004. № 6. С. 6–8.

193. Рыбаков А.В. Политические институты: теоретико-методологический аспект анализа. *Социально-гуманитарные знания*. 2002. № 1. С. 139–151.

194. Серл Дж. Что такое институт. *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 5–27.

195. Серых В. М. Теория государства и права. 2-е изд. Москва: Юстицинформ, 2002. 592 с.

196. Синютин М. В. Институционализм как метод социологического исследования экономики : дис. ... д-ра социол. Наук. Санкт-Петербург, 2003. 253 с.

197. Сімутін В. В. Інститути держави як складові елементи механізму сучасної держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : «Право». 2014. Вип. 27 (1). С. 54–57.
198. Сімутін В. Перспективи організації та функціонування механізму сучасної держави. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. № 4. С. 30–35.
199. Сковронський Д. М. Сучасні моделі соціальної держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 85. С. 264–271.
200. Скребець О.В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств : дис. ... канд. політ. наук. Сімферополь, 2005.
201. Скрипнюк В.М. Парламент в системі органів державної влади. *Держава і право*. Вип. 19. С. 46–53.
202. Солов'євич І. Сутність державної влади в Україні. *Право України*. 1997. № 11. С. 15–17.
203. Спенсер Г. Основания социологии. Т. 2. *Спенсер Г. Сочинения* / под общ. ред. Н.А. Рубакина : в 7 т. Т. 4. Санкт-Петербург : Издатель, 1898. 707 с.
204. Стаднік В.М. Інститут самоврядування у формі автономії: порівняльний аналіз європейського досвіду : дис. ... канд. наук з держ. упр. Одеса, 2014. 200 с.
205. Стаднік О.М. Виборче право як інститут конституційного права України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 190 с.
206. Стогова О.В. Теорії політичної системи: нові підходи дослідження. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. (м. Житомир – Вінниця, 15–16 трав. 2015 р.) С. 260–262.
207. Стойко О.М. Особливості процесу інституціоналізації партійних систем у країнах Східної Європи. *Держава і право*. Серія «Політичні науки» : зб. наук. праць. 2016. Вип. 72. С. 47–57.

208. Стойко О.М. Основні тенденції інституційних змін сучасності. *Гілея: наук. вісник* : зб. наук. праць : історичні науки, філософські науки, політичні науки. 2004. 2015. Вип. 92 (№ 1). С. 311–314.
209. Стойко О.М. Структурні теорії інституційних змін. *Держава і право*. Серія «Юридичні і політичні науки» : зб. наук. праць. 2009. Вип. 46. С. 578–581.
210. Тарасова І.І. Інституціоналізм в методології наукового дискурсу. *Актуальні проблеми економіки** : наук.-економ. журнал. 2015. № 2. С. 73–78.
211. Тароєва В.В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні. Одеса, 2010. 21 с.
212. Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд. перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 776 с.
213. Теория государства и права : учебник для юр. вузов / под. ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Москва: Норма-инфра, 1998. 570 с.
214. Тернавська В.М. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) : дис. ... канд. наук : 12.00.01. 2007.
215. Тесленко М. Про місце конституційного суду України в системі вищих органів державної влади. *Право України*. 1999. № 12. С. 33–35.
216. Тимошенко В. І. Держава як суб'єкт права. *Держава і право*. Вип. 21. С. 39–45.
217. Титов М. Деякі нотатки про судову владу в Україні. *Право України*. 1997. № 11. С. 81–82.
218. Тихомиров Ю.А. Государственные институты и закон. *Советское государство и право*. 1980. № 10. С. 39–48.
219. Урядовий портал. Питання Міністерства цифрової трансформації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919>.
220. Фарукшин М.Х. Политические институты демократического общества. / *Перспективы развития современного общества* : материалы Всерос. науч. конф. (13–14 декабря 2002 г.). Часть I. Казань : Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2003. 337 с.

221. Федосеева Н.Н. Демократия в информационном обществе. *Журнал российского права*. 2007. № 6. С. 11–17.
222. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
223. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : ПрогрессТрадиция, 2004. 480 с.
224. Хелмке Г., Левитски С. Неформальные институты и сравнительная политика. *Прогнозис*. 2007. № 2. С. 188–211.
225. Ховрак І.В., Пономаренко А.А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. *Економіка, фінанси, право* : щомісячний інформ.-анал. журнал. 2011. № 11–12. С. 23–28.
226. Ходжонс Дж. Что такое институт. *Вопросы экономики*. 2007. № 8. С. 28–48.
227. Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. Москва: Интерпакс, 1995. 296 с.
228. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. : учебник для юр. вузов. Москва : Юрайт, 1999. 432 с.
229. Чернецький Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування. *Соціологія, теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 2. С. 33–45.
230. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник. 3-е изд. Москва: Юристъ, 2005. 622 с.
231. Чиркин В.Е. Государствоведение. Москва: Юристъ, 1998. 384 с.
232. Чиркин В.Е. Конституционное право и политические институты. Москва: Прогресс, 1985. 332 с.
233. Чиркин В.Е. Публичная власть. Москва: Юристъ, 2005. 175 с.
234. Чиркин В.Е. Современное государство. Москва: Международные отношения, 2001. 416 с.
235. Чухно А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. *Економіка України* : науковий журнал. 1958. 2008. № 7. С. 4–12.

236. Шавров О.Ф. Политическая власть, ее эффективность и легитимность. *Политология* : учебник / отв. ред. В.С. Комаровский. Москва, 2002. URL: <http://shabrov.info/Statji/vlast.htm>
237. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади. *Право України*. 1997. № 1. С. 30–34.
238. Шаповал Т.В. Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні : дис. ... канд. наук : 12.00.02. 2009.
239. Шатіло В. Політико-правові чинники інституціоналізації поділу державної влади. *Право України** : юрид. журн. 2013. № 5. С. 274–279.
240. Шатіло М. Місце Президента України в системі органів державної влади. *Право України*. 2003. № 5. С. 24–26.
241. Шемшученко Ю. Проблеми розбудови української державності. *Право України*. 1997. № 1. С. 26–29.
242. Шемшученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму. *Право України*. 1998. № 1. С. 17–20.
243. Шпикуляк О.Г. Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного пошуку в економічній теорії. *Економіка АПК*. 2009. № 11. С. 141–147.
244. Яковлев А. Легитимация политической власти: модели традиционные и инновационные. *Власть*. 2011. № 5. С. 72–76.
245. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський національний ун- т ім. Івана Франка. Л., 2005. 210 с.
246. Commons J. Institutional Economics: Its Place in Political Economy. New York: McMillan, 1934. 457 p.
247. Easton David. A Framework for Political Analysis. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1965. 143 p.
248. J. Fagg Foster. The Effect of Technology on Institutions. *Journal of Economic Issues*. 1981. Vol 15, № 4. P. 907–913.

249. Greif A. Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. *The Journal of Political Economy*. 1994. № 102. P. 912–950.
250. Hauriou Maurice. L'Institution et le droit statutaire. *Récueil de Législation de Toulouse*. 1906. 2e série. T. 11. 1906. P. 134–182.
251. Jepperson, R.L., Institutions, institutional effects, and institutionalism. *The new institutionalism in organizational analysis*. 1991. № 6. P. 143–163.
252. Judge D. Legislative Institutionalization: A Bent Analytical Arrow? *Government and Opposition*. Volume 38, Issue 4. P. 498–516.
253. Judge D. Political Institutions in the United Kingdom. Oxford : Oxford University Press, 2005. 323 p.
254. La Palombara Joseph. Weiner Myron Political Parties and Political Development. Princeton : Princeton University Press, 1966. 487 p.
255. March James G. and Olsen Johan P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*. Vol. 78, № 3 (Sep., 1984). P. 734–749.
256. Matvieieva L., Baltadzhy P., Konopelskyi V. Role of Modern Legal Elite in Formation of Legal Culture of Ukrainian Society. *Asia Life Sciences*. 2019. Supplement 21 (2). C. 382–395.
257. Peters B. G. Institutional Theory: Problems and Prospects. Political Science Series. 2000. 18 p. URL: https://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_69.pdf.
258. Pitkin Hanna F. The Concept of Representation. Berkely : University of California Press, 1976. 330 p.
259. Polsby N. The Institutionalization of the U.S. House of Representatives. *The American Political Science Review*. 1968. Vol. 62, No. 1. P. 144–168.
260. Randall V. and Svåsand L. Party Institutionalization in New Democracies. *Party Politics*. № 8. P. 5–29.

261. Schultz T. Investment in Human Capital. N.Y., 1971. P. 249. (Цит. по: Нуреев Р. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики. *Вопросы экономики*. 2000. № 6. С. 136).

262. Ksljunen Kimmo The European Constitution in the Making. Brussels : Centre for European Policy Studies. 2004. 168 p.

263. The French Institutionalists: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos / edited by Albert Broderick. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1970. 370 p.

264. Veblen T. Limitation of Marginal Utility. *Journal of Political Economy*. 1909. Vol. 17. URL: http://www.elegant-technology.com/resource/MARG_UT.PDF

Список публікацій здобувача

Участь у колективних монографіях:

1. Ковбасюк С.В. Поняття та класифікація інститутів держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 284–294.
2. Ковбасюк С.В. Інституційний підхід у дослідженні держави. *Креативність загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 293–310.
3. Ковбасюк С.В. Міждисциплінарний підхід у дослідженні інституціоналізації державної влади. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 198–209.

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

4. Ковбасюк С.В. Взаємозв'язок змін функцій і інститутів держави в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса, 2007. Вип. 36. С. 111–116. 0,4 д.а.
5. Ковбасюк С.В. Классификация институтов государства. *Юридический вестник*. 2007. № 3. С. 12–17. 0,5 д.а.
6. Ковбасюк С.В. Сучасна інтерпретація поняття «інституціоналізація». *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса, 2009. Вип. 50. С. 177–182. 0,4 д.а.
7. Ковбасюк С.В. Інститут та інституціоналізація як вираження міждисциплінарного підходу в дослідженні державної влади. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: «Юридичні науки». 2017. № 5. С. 28–33. 0,4 д.а.

8. Ковбасюк С.В. Напрями інституціоналізації недискримінації в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 259–263. 0,4 д.а.

9. Kovbasiuk S. V. Ways of state power institutionalization in modern state. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 5. P. 96–101. 0,5 д.а.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Ковбасюк С.В. Інституційний підхід у юриспруденції. Розвиток методології сучасної юриспруденції : матеріали IV Наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурілова. (м. Одеса, 27–28 берез. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 81–83.

11. Ковбасюк С.В. Електронний уряд як засіб подолання деформалізації інститутів держави. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). Одеса : Гельветика, 2017. Т. 1. С. 133–135.

12. Ковбасюк С.В. Особливості інституціоналізації сучасної держави. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.). Одеса : «Гельветика», 2018. Т. 1. С. 93–95.

13. Ковбасюк С.В. Традиції та новації вчень інституціоналізації. Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 верес. 2018 р.). Одеса : Гельветика, 2018. С. 63–65.

14. Ковбасюк С.В. Інституціоналізація принципу недискримінації в українському праві і державі. Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 17 трав. 2019 р.). Одеса : Гельветика, 2019. Т. 1. С. 97–101.

15. Ковбасюк С.В. Демократичні інститути у формуванні правової держави. Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави : матеріали Міжнар. круглого столу онлайн (м. Одеса, 20 груд. 2019 р.). С. 53–57.

16. Ковбасюк С.В. Сучасна модель соціальної держави. Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 93–95.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Результати, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження апробовані в ході їх обговорення на теоретичних семінарах і засіданнях кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія». У формі тез їх було апробовано на національних і міжнародних науково-практичних конференціях: «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 27–28 березня 2015 р.) – особиста участь; «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) – особиста участь; «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) – особиста участь; «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) – особиста участь; «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) – особиста участь; «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса, 20 грудня 2019 р.) – особиста участь; «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) – особиста участь.